

ΜΙΣΕΛ ΛΕΒΙ

ΤΟ ΕΘΝΙΚΟ Ζήτημα

ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΡΕ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ 5

Εκδόσεις

ΣΤΑΧΥ

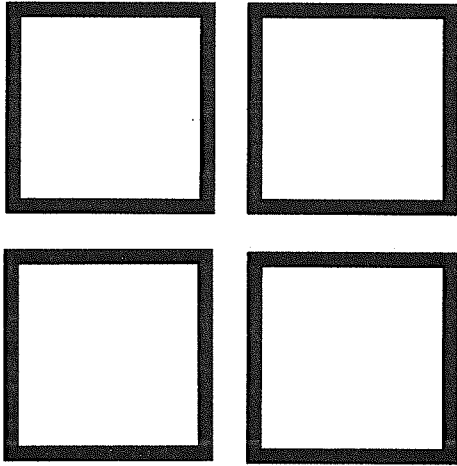
ΤΟ
ΕΘΝΙΚΟ
Ζήτημα

Σειρά: ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ 5

© 1976, 1981, 1989, 1993 by Michael Löwy
Για το δεύτερο κεφάλαιο αυτού του τόμου:
© 1990 by Enzo Traverso and Michael Löwy
© για την ελληνική γλώσσα ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΑΧΥ, 1993

Καλλιτεχνική επιμέλεια: Εύα Μελά
Παραγωγή: Βιβλιοσυνεργατική ΣΥΝ.Π.Ε.
Κεντρική διάθεση: Πρόδος, Πρακτορείο Διανομής Βιβλίων
Μεσολογγίου 5, Αθήνα 10681, τηλ. 3630889

ISBN 960-7151-20-8

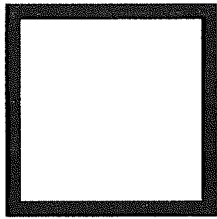

ΜΙΣΕΛ ΛΕΒΙ

ΤΟ
ΕΘΝΙΚΟ
Ζήτημα

ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΡΞ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ

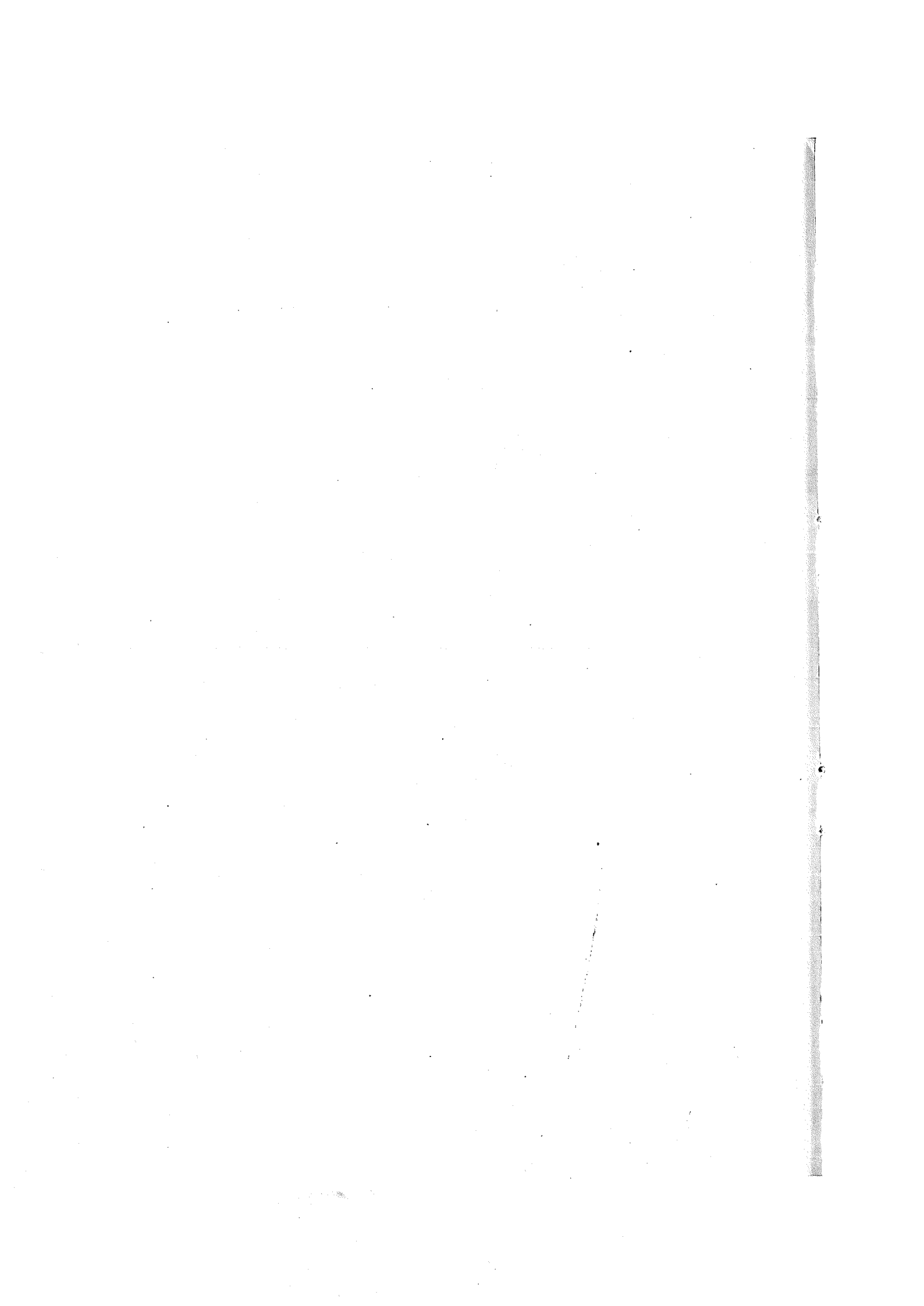
Τξ
Γιάννα, 9.14.93

Μετάφραση: Μαριάννα Τζιατζή

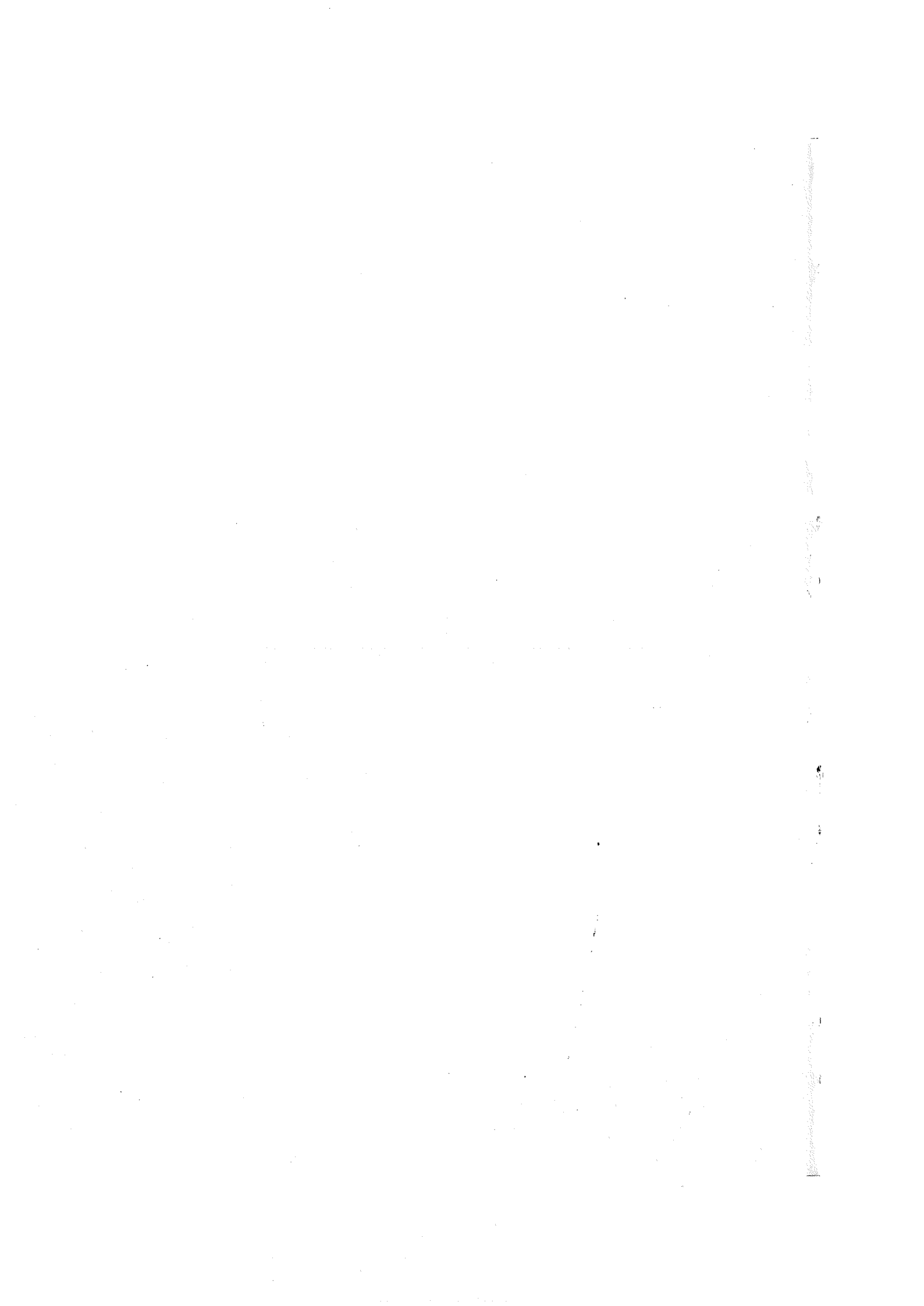
ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ 5

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΑΧΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	9
Πρώτο κεφάλαιο Ο Μαρξ και ο Ένγκελς κοσμοπολίτες. Το μέλλον των εθνών στον κομμουνισμό	19
Δεύτερο κεφάλαιο Η μαρξιστική προσέγγιση στο εθνικό ζήτημα. Μια κριτική στην ερμηνεία του Νίμι	33
Τρίτο κεφάλαιο Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα	51
Μαρξ και Ένγκελς: εθνότητα και διεθνισμός	51
Ένγκελς	54
Η ριζοσπαστική αριστερά ενάντια στις εθνικές χωριστικές τάσεις	57
<i>Ρόζα Λούξεμπουργκ</i>	57
<i>Τρότσκι</i>	63
<i>Πάνεκουκ και Στράσερ</i>	65
Το αυστριακό μαρξιστικό κέντρο και η πολιτιστική αυτονομία	66
<i>Καρλ Ρένερ</i>	67
<i>Ότο Μπάουερ</i>	68
Ο Λένιν και το δικαίωμα αυτοδιάθεσης	70
<i>Στάλιν</i>	71
<i>Λένιν</i>	73
Συμπέρασμα: το μάθημα της ιστορίας	76
Τέταρτο κεφάλαιο Πατρώα γη ή Μητέρα Γη; Ο εθνικισμός και ο διεθνισμός από μια σοσιαλιστική προοπτική	79
Πέμπτο κεφάλαιο Γιατί ο εθνικισμός;	103

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Είναι δυνατό στις μέρες μας, ύστερα από όλα όσα συνέβησαν τα τελευταία χρόνια, να γράφει κανείς από μαρξιστική (και διεθνιστική) προοπτική; Μήπως είναι αλήθεια ότι «ο μαρξισμός είναι οριστικά νεκρός για την ανθρωπότητα», όπως έγραψε ένας διάσημος στοχαστής;

Παρόμοιες εκτιμήσεις μπορούμε να συναντήσουμε σε δεκάδες πρόσφατα βιβλία και σε εκατοντάδες άρθρα και επιφυλλίδες που δημοσιεύτηκαν τον τελευταίο καιρό. Ωστόσο, αυτή η συγκεκριμένη φράση ανήκει στον Μπενεντέτο Κρότσε (Benedetto Croce) και γράφτηκε το ...1907. Να υποθέσουμε ότι και οι σημερινές αυτοεκπληρούμενες προφητείες θα έχουν ανάλογη τύχη με εκείνες που με τόση σιγουριά διακηρύσσονταν πριν από ογδόντα χρόνια;

Αυτό που πέθανε στην Ανατολική Ευρώπη και στην πρώην Σοβιετική Ένωση δεν ήταν ο «μαρξισμός» ή ο «σοσιαλισμός», αλλά η γραφειοκρατική καρικατούρα τους. Είναι αλήθεια ότι τα εγκλήματα που διεπράχθησαν από το σταλινικό γραφειοκρατικό δεσποτισμό εν ονόματι του «μαρξισμού» και του «διεθνισμού» – από τις αιματηρές εκκαθαρίσεις του '30 μέχρι την εισβολή στην Τσεχοσλοβακία το 1968 – τραυμάτισαν βαριά την ίδια την ιδέα του σοσιαλιστικού μέλλοντος και άνοιξαν το δρόμο για τη σημερινή διάδοση των νεοφιλελεύθερων, φιλοκαπιταλιστικών και εθνικιστικών ιδεολογιών σε μεγάλα τμήματα του πληθυσμού, τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση. Εντούτοις, οι προσδοκίες για μια ελεύθερη κοινωνία ισότητας, για έναν κόσμο χωρίς ρατσισμό, εθνική καταπίεση και σεξισμό, για την κοινωνική και οικονομική δημοκρατία, για την προστασία της φύσης, είναι βαθιά ριζωμένες σε σημαντικά στρώματα της εργατικής τάξης, των γυναικών και της νεολαίας, και από τις δύο πλευρές των συνόρων που κάποτε χώριζαν τα δύο «στρατόπεδα». Ο μαρξισμός, ως πρόγραμμα που επί ενάμιση αιώνα εμπνέει τους αγώνες για χειραφέτηση των θυμάτων του καπιταλισμού και του ιμπεριαλισμού, όχι μόνο δεν είναι «νεκρός», αλλά θα πα-

ραμένει ζωντανός όσο υπάρχει εκμετάλλευση και καταπίεση.

Έχει γίνει της μόδας οι ριζοσπάστες διανοούμενοι στην Ευρώπη να αποκηρύσσουν τις προηγούμενες αριστερές απόψεις τους, τα μαρξιστικά κείμενά τους και τις ουτοπικές ελπίδες τους. Λυπούμαι, αλλά οι αναγνώστες που θα περιμένουν να βρουν σ' αυτό το βιβλίο τέτοιες ενδείξεις μετάνοιας ή συντριβής θα απογοητευτούν. Σήμερα είμαι το ίδιο πεισμένος όπως και το 1968 ότι η παρούσα κατάσταση του κόσμου είναι απάνθρωπη, άδικη και πρέπει να αλλάξει ριζικά, και ότι ο μαρξισμός και ο διεθνιστικός σοσιαλισμός είναι αναντικατάστατα εργαλεία για έναν τέτοιο μετασχηματισμό.

Ένα από τα πιο συνηθισμένα επιχειρήματα κατά της μαρξιστικής παράδοσης είναι ότι αυτή έχει αγνοήσει το εθνικό ζήτημα (μια λεγόμενη «μαύρη τρύπα» στη θεωρία) ή ότι τα εθνικά κινήματα δεν μπορούν να ερμηνευτούν από μαρξιστική σκοπιά. Ασφαλώς δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι οι μαρξιστές αρκετές φορές υποτίμησαν τη σημασία των εθνικών προβλημάτων αλλά, κατά τη γνώμη μου, είναι επίσης αληθές ότι στη μαρξιστική φιλολογία μπορεί κανείς να βρει μερικές πολύ σημαντικές και γόνιμες συνεισφορές σ' αυτό τον τομέα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν και κενά, αντιφάσεις, λάθη και πρόχειρες εκτιμήσεις.

Τα κείμενα που έχουν συγκεντρωθεί στον τόμο αυτόν είναι δύο ειδών: πρώτο, σχόλια πάνω σε ορισμένες σημαντικές πτυχές της μαρξιστικής θεωρίας για το εθνικό ζήτημα και, δεύτερο, μια προσπάθεια ανάλυσης, με βάση τη μαρξιστική οπτική, ορισμένων σύγχρονων μορφών του εθνικισμού και του διεθνισμού. Εδώ δημοσιεύονται με την αρχική τους μορφή, ουσιαστικά χωρίς καμιά αλλαγή.

Το πρώτο κείμενο, «Ο Μαρξ και ο Ένγκελς κοσμοπολίτες. Το μέλλον των εθνών στον κομμουνισμό», που αποτελεί και το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου, ασχολείται με το φιλοσοφικό υπόβαθρο του μαρξιστικού διεθνισμού, ως έκφραση μιας επαναστατικής ανθρωπιστικής θεωρίας. Πιστεύω πως είναι σημαντικό να αρχίζει αυτή η συλλογή κειμένων για το εθνικό ζήτημα με ένα κεφάλαιο που αναπτύσσει το νόημα του διεθνισμού, μια που αυτός είναι το στρατηγικό και μεθοδολογικό σημείο εκκίνησης της μαρξιστικής προσέγγισης.

Το δεύτερο κείμενο, το δεύτερο κεφάλαιο αυτού του βιβλίου, εξετάζει μερικές από τις ατέλειες των κειμένων των Μαρξ και Ένγκελς για το εθνικό ζήτημα, απορρίπτοντας την άποψη [την οποία παρουσιάζει ο ιστορικός Εφρέμ Νίμνι (Ephraim Nimni)] ότι η αντίληψή τους είναι κα-

τά βάση εξελικτικιστική και ευρωκεντρική. Το σύντομο αυτό πολεμικό κείμενο γράφτηκε σε συνεργασία με το φίλο μου Έντσο Τραβέρσο (Enzo Traverso), ένα μαρξιστή ιστορικό που έχει δημοσιεύσει αρκετές αξιοσημείωτες μελέτες για το εθνικό ζήτημα [μεταξύ των οποίων *Les marxistes et la question juive* (Οι μαρξιστές και το εβραϊκό ζήτημα), Éditions La Brèche, Παρίσι 1991, η οποία σύντομα πρόκειται να εκδοθεί στα αγγλικά από τις εκδόσεις Humanity Press, ΗΠΑ].

Το τρίτο κείμενο, που αποτελεί και το τρίτο κεφάλαιο αυτού του βιβλίου, είναι η εισαγωγή που συνέταξα για μια γαλλική ανθολογία «κλασικών» μαρξιστικών κειμένων για το εθνικό ζήτημα [εκδόθηκε το 1974, σε συνεργασία με τους φίλους μου Ζορζ Χάουπτ (Georges Haupt) και Κλοντί Βάιλ (Claudie Weill)]. Η ελληνική του μετάφραση βασίζεται σε μια ελαφρώς τροποποιημένη παραλλαγή που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *New Left Review* (No 96, Απρίλιος 1976).

Αν έγραφα αυτό το άρθρο σήμερα, πιθανόν να τροποποιούσα ορισμένους ισχυρισμούς του. Ιδίως, πιστεύω ότι απαιτείται μια πιο ισορροπημένη αξιολόγηση του Ότο Μπάουερ (Otto Bauer). Καταρχήν, όπως παρατηρεί και ο Ζορζ Χάουπτ σε μια πραγματεία του για τον Μπάουερ, το πρωτοπόρο βιβλίο του δεύτερου για το εθνικό ζήτημα «ήταν υπόδειγμα συγκεκριμένης έρευνας και θεωρητικής γενίκευσης [...] και παραμένει το κορυφαίο έργο αναφοράς, απαραίτητο για κάθε ιστορική και θεωρητική μελέτη για το εθνικό ζήτημα» (G. Haupt, «Εισαγωγή στο έργο του Ότο Μπάουερ “Παρατηρήσεις για το ζήτημα των εθνοτήτων”», *Pluriel/Debat*, No 5, 1976, σσ. 41-42. Βλέπε επίσης την ενδιαφέρουσα εισαγωγή της Κλοντί Βάιλ στη γαλλική έκδοση του βιβλίου του Ότο Μπάουερ, *Το εθνικό ζήτημα και η σοσιαλδημοκρατία*, EDI, Παρίσι 1987).

Επιπλέον, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε ότι ο Μπάουερ ήταν και παρέμεινε σταθερά προσηλωμένος στο σοσιαλιστικό διεθνισμό. Στο νέο πρόλογο που έγραψε το 1924 για το εν λόγω βιβλίο του, καταλήγει στο ακόλουθο κάλεσμα:

«Το καθήκον της Διεθνούς είναι και πρέπει να είναι όχι η κατάργηση των εθνικών ιδιαιτεροτήτων, αλλά η προώθηση της διεθνούς ενότητας μέσα στην εθνική ποικιλομορφία της».

Ο ίδιος ο Λένιν, αν και ήταν πολύ αυστηρός απέναντι σε ορισμένες πολιτικές προτάσεις του Μπάουερ, επέμενε ότι «ο Ότο Μπάουερ [...] κάνει πολύ σωστές κρίσεις για μια σειρά σπουδαιότατα ζητήματα». Ως παράδειγμα, ο Λένιν αναφέρει την πεποίθηση του Μπάουερ ότι η κατάργηση της εθνικής καταπίεσης θα επιτευχθεί μόνο με την κατάρ-

γηση του καπιταλισμού και την εγκαθίδρυση του σοσιαλισμού (Otto Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, Wiener Volksbuchhandlung, Βιέννη 1924, σ. XXVII· Λένιν, «Τα αποτελέσματα της συζήτησης για την αυτοδιάθεση», *Άπαντα*, τ. 30, σσ. 21-22).

Μπορεί κανείς να κατανοήσει τις σοβαρές επιφυλάξεις του Λένιν απέναντι στο πρόγραμμα του Μπάουερ (και της ρωσοεβραϊκής Μπουντ) για ξεχωριστά εθνικά σχολεία – το οποίο συγκρίνει με το σύστημα χωριστών σχολείων για τα παιδιά των μαύρων στο Νότο των ΗΠΑ (Λένιν, «Κριτικά σημειώματα για το εθνικό ζήτημα», *Άπαντα*, τ. 24, σσ. 133-134). Ωστόσο, η συνολική απόρριψη εκ μέρους του Λένιν της πρότασης του Μπάουερ για την εθνική/πολιτιστική αυτονομία είναι συζητήσιμη. Η απόρριψή του συνεπαγόταν ένα πρόγραμμα που έθετε τα υπόδουλα έθνη των πολυεθνικών αυτοκρατοριών μπροστά σε δύο μόνο επιλογές: αποχωρισμό ή αφομοίωση. Αυτό ισχύει ιδίως για τα εδαφικά διασκορπισμένα έθνη, όπως ήταν οι Εβραίοι. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Έντσο Τραβέρσο στο βιβλίο του για τους μαρξιστές και το εβραϊκό ζήτημα:

«Θέτοντας τους μειονοτικούς πληθυσμούς αντιμέτωπους με το δίλημμα: αφομοίωση ή αυτοδιάθεση, η πολιτική των Μπολσεβίκων δεν μπορούσε να δώσει ικανοποιητική απάντηση στο πρόβλημα των εδαφικά διασκορπισμένων εθνών, τα οποία δεν αποδέχονταν την πρώτη λύση και, ταυτόχρονα, δεν διέθεταν τις αντικειμενικές προϋποθέσεις που ήταν απαραίτητες για την εφαρμογή της δεύτερης».

Στην πραγματικότητα, η κυβέρνηση των Μπολσεβίκων, τουλάχιστον στα πρώτα χρόνια της σοβιετικής εξουσίας, εφήρμοσε, ως προς την εβραϊκή και άλλες εθνικές μειονότητες, μια πολιτική που σε μεγάλο βαθμό εμπνεόταν από τις ιδέες περί εθνικής/πολιτιστικής αυτονομίας τις οποίες είχαν προτείνει ο Μπάουερ και οι ρωσοεβραίοι οπαδοί του (η Μπουντ) – λόγου χάριν, ίδρυση σχολών γίντις, θεάτρων, εκδοτικών οίκων, βιβλιοθηκών κ.λπ. (E. Traverso, *Les marxistes et la question juive*, La Brèche, Παρίσι 1990, σσ. 151,171).

Συμπερασματικά, και υπό το φως της ιστορικής εμπειρίας – λαμβάνοντας υπόψη και τις πρόσφατες καταστροφικές μορφές αποσύνθεσης πολυεθνικών κρατών (ΕΣΣΔ και Γιουγκοσλαβία) – έχω την εντύπωση ότι η εδαφική αυτοδιάθεση και η εθνική-πολιτιστική αυτονομία πρέπει να θεωρούνται συμπληρωματικές και όχι αλληλοαποκλειόμενες.

Τα δύο τελευταία κείμενα, τέταρτο και πέμπτο κεφάλαιο αυτού του βιβλίου, αναφέρονται στην πρόσφατη αναζωπύρωση του εθνικισμού

και στο ενδεχόμενο της ανάπτυξης ενός νέου διεθνισμού. Και τα δύο γράφτηκαν για το αγγλικό περιοδικό *Socialist Register*, ύστερα από αίτημα του εκδότη του Ραλφ Μίλιμπαντ (Ralph Miliband). Το πρώτο, «Πατρώα γη ή Μητέρα Γη; Ο εθνικισμός και ο διεθνισμός από μια σοσιαλιστική προοπτική», δημοσιεύτηκε σε ένα τεύχος αφιερωμένο στα 200 χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης (1989), με τον τίτλο «Η επανάσταση σήμερα. Προσδοκίες και πραγματικότητες». Εμφανίστηκε επίσης, με συντομευμένη μορφή, στη Γαλλία και τη Βραζιλία. Το δεύτερο, «Γιατί ο εθνικισμός;» πρόκειται να δημοσιευτεί το 1993, σε ένα τεύχος με γενικό τίτλο «Ψεύτικες λύσεις».

Τα κείμενα αυτά συνιστούν μια προσπάθεια χρησιμοποίησης των θεμελιακών μαρξιστικών κατηγοριών, όπως αυτές παρουσιάζονται στα προηγούμενα κεφάλαια, προκειμένου να κατανοηθούν οι πρόσφατες εξελίξεις στο εθνικό ζήτημα στην Ευρώπη και τον κόσμο, καθώς και για να προταθούν σοσιαλιστικές, δημοκρατικές και απελευθερωτικές εναλλακτικές λύσεις στα προβλήματα του εθνικού αποκλεισμού, του σοβινισμού και της ξενοφοβίας. Αναπόφευκτα, σε σχέση με τα τρία πρώτα κεφάλαια, παρουσιάζονται κάποιες επαναλήψεις.

Σήμερα, ξαναδιαβάζοντας το κείμενο που έγραψα το 1989, οφείλω να παραδεχτώ τουλάχιστον μία εμφανή ατέλεια: δεν είχα προβλέψει το εκρηκτικό κύμα των εσωτερικών εθνικών συγκρούσεων μεταξύ των διάφορων κοινοτήτων του πρώην σοσιαλιστικού στρατοπέδου· ανέφερα μόνο την *απελευθερωτική* διάσταση των κινημάτων ενάντια στην εθνική καταπίεση στις μετακαπιταλιστικές κοινωνίες, αγνοώντας την πιθανότητα ότι και αυτά θα μπορούσαν να γίνουν οπισθοδρομικά, επεκτατικά και να ασκήσουν διακρίσεις (σε βάρος των δικών τους μειονοτήτων).

Και τα δύο κείμενα διακηρύττουν την ελπίδα για την άνοδο ενός νέου διεθνισμού και αυτή η άποψη δεν συνεπάγεται κανενός είδους αφελημισιοδοξία ή βραχυπρόθεσμες αυταπάτες. Στην παρούσα συγκυρία, καθώς και στο εγγύς μέλλον δεν είναι πολύ πιθανό να συμβεί κάτι τέτοιο. Αυτό μάλλον σημαίνει ότι βάζει κανείς ένα *στοίχημα* [με την έννοια που ο Λισιέν Γκολντμάν (Lucien Goldmann) αναφέρεται στο σοσιαλισμό σαν ένα εγκόσμιο στοίχημα, ανάλογο με το *pari* του Πασκάλ] πάνω στο ενδεχόμενο ενός διαφορετικού μέλλοντος, όπου η παγκόσμια ανθρώπινη αλληλεγγύη θα καταστεί ξανά μια πανίσχυρη δύναμη στον πολιτικό αγώνα.

Δεν μπορώ να κλείσω αυτή την εισαγωγή χωρίς μια σύντομη αναφορά

στο εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα. Αντίθετα με ό,τι συμβαίνει σε άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, το εθνικό αίσθημα στην Ελλάδα πολλές φορές πήρε προοδευτική και αντιιμπεριαλιστική μορφή. Πώς μπορεί να ερμηνευτεί αυτή η ιδιαιτερότητα; Έχω την εντύπωση (ως αλλοδαπός παρατηρητής) ότι αυτό έχει σχέση με κάποιες καθοριστικές πτυχές της νεότερης ελληνικής ιστορίας: ελάχιστα ευρωπαϊκά έθνη έχουν υποστεί τέτοια μακρόχρονη ξένη κυριαρχία και καταπίεση όσο ο ελληνικός λαός. Μετά την Ανεξαρτησία και στη διάρκεια όλου του 19ου αιώνα, η ελληνική πολιτική ήταν υποχείριο των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων, οι οποίες επέβαλαν πρώτα μια βουαρική και ύστερα μια δανική δυναστεία στη χώρα. Λόγω της καταστροφικής εκστρατείας των ελληνικών κυβερνήσεων στη Μικρά Ασία (1921), πάνω από ένα εκατομμύριο Έλληνες, οι οποίοι επί αιώνες ζούσαν ειρηνικά στη Μικρά Ασία, εκδιώχτηκαν βίαια από τον τουρκικό στρατό, με τη συνυπαιτιότητα των ίδιων ευρωπαϊκών δυνάμεων που είχαν ενθαρρύνει τα επεκτατικά σχέδια του Βενιζέλου. Στη διάρκεια του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου ο ελληνικός λαός υπέστη τις πιο αποτρόπαιες και δολοφονικές μορφές της φασιστικής (ιταλικής και γερμανικής) κατοχής, γεγονός που γέννησε ένα από τα μεγαλύτερα κινήματα εθνικής αντίστασης (με αριστερή ηγεσία) στην Ευρώπη. Παρόλο που το αντιφασιστικό κίνημα είχε την υποστήριξη της πλειονότητας του πληθυσμού, η ξένη επέμβαση (βρετανικά τανκς στην Αθήνα, Δεκέμβριος 1944) το εμπόδισε να κατακτήσει την εξουσία. Στον τραγικό εμφύλιο πόλεμο που επακολούθησε, οι δεξιές φιλομοναρχικές και αντικομμουνιστικές κυβερνήσεις είχαν την αμέριστη υποστήριξη του βρετανικού και του αμερικανικού ιμπεριαλισμού. Τα αμερικανικά συμφέροντα βρίσκονταν επίσης πίσω από την εγκαθίδρυση της στυγνής στρατιωτικής δικτατορίας στην Ελλάδα από το 1967 μέχρι το 1974. Και, παρά την αντίθεση του μεγαλύτερου μέρους της κοινής γνώμης, αμερικανικές στρατιωτικές βάσεις βρίσκονται εγκατεστημένες στην Ελλάδα, με τη συνηγορία των ελληνικών κυβερνήσεων.

Στην εικόνα αυτή θα πρέπει κανείς να προσθέσει την ύπαρξη ενός αυταρχικού και επιθετικού καθεστώτος στη γειτονική χώρα (Τουρκία), που έχει την ισχυρή υποστήριξη του ΝΑΤΟ – ενός καθεστώτος όπου οι στρατιωτικοί έχουν το μεγαλύτερο μέρος της πραγματικής πολιτικής εξουσίας και το οποίο είναι υπεύθυνο για τη βίαιη εκδίωξη εκατοντάδων χιλιάδων Ελληνοκυπρίων από τις εστίες τους (1974).

Ως Ευρωπαίος λατινοαμερικανικής καταγωγής, έχω την εντύπωση ότι αυτό το σπάνιο ιστορικό εθνικής καταπίεσης και απελευθερωτικών

αγώνων παρουσιάζει τουλάχιστον τόσες ομοιότητες με την ιστορία των λατινοαμερικανικών χωρών (από τις αρχές του 19ου αιώνα) όσες και με εκείνη των χωρών της Δυτικής Ευρώπης. Σε αυτό οφείλεται και το γεγονός ότι τα λαϊκά εθνικά αισθήματα στην Ελλάδα είναι τόσο ισχυρά, καθώς και το γιατί αυτά συνήθως στρέφονταν κατά του δυτικού (και ιδιαίτερα του αμερικανικού) ιμπεριαλισμού.

Ωστόσο αυτό δεν ισχύει για το σημερινό ανησυχητικό κύμα του εθνικισμού, που δεν στρέφεται ενάντια σε κάποιο μεγάλο κράτος ή ιμπεριαλιστική δύναμη, αλλά σε ένα μικρό (δύο εκατομμύρια κάτοικοι) και αδύνατο γείτονα: την πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας. Είναι δύσκολο για έναν εξωτερικό παρατηρητή να κατανοήσει τους λόγους της μαζικής κινητοποίησης γύρω από την εθνική μονοπώληση του ονόματος «Μακεδονία». Ούτε αρχαιολογικά και ιστορικά επιχειρήματα γύρω από το Μέγα Αλέξανδρο ούτε η ύπαρξη κάποιων επεκτατικών κύκλων (που είναι υπεύθυνοι για την έκδοση χαρτών της λεγόμενης «Μείζονος Μακεδονίας») δικαιολογούν την απόπειρα άρνησης σ' αυτό το λαό της χρήσης του ονόματος με το οποίο αυτοαποκαλείτο επί μισό αιώνα, ως μια δημοκρατία στη Γιουγκοσλαβική ομοσπονδία.

Ενώ αυτή η στάση του αποκλεισμού ακολουθείται ενεργά από την ελληνική συντηρητική κυβέρνηση και τα μεγάλα ελληνικά πολιτικά κόμματα (κυρίως τη Νέα Δημοκρατία και το ΠΑΣΟΚ), δεν μπορεί κανείς να μην αισθανθεί αλληλεγγύη και θαυμασμό για εκείνα τα άτομα και τις ομάδες που αρνήθηκαν να ενώσουν τις φωνές τους στην εθνικιστική χορωδία και ζήτησαν την αναγνώριση του δημοκρατικού δικαιώματος της πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας να διαλέξει το δικό της όνομα. Το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης συμπεριλαμβάνει και το δικαίωμα του αυτοπροσδιορισμού. Όπως σωστά υπογραμμίζεται σε μια συλλογική δήλωση 358 ελλήνων πολιτών για το μακεδονικό ζήτημα, που δημοσιεύτηκε πρόσφατα στον ελληνικό τύπο (Φεβρουάριος 1993):

«Δεν θα αποφασίσουμε εμείς για τη συνείδηση των άλλων, όπως δεν επιτρέπουμε σε άλλους να αποφασίζουν για τη δική μας συνείδηση. Οι κάτοικοι της γειτονικής χώρας δικαιούνται να προβάλλουν μια ταυτότητα που διαμόρφωσαν οι ίδιοι, όπως όλοι οι λαοί, στην πορεία της ιστορίας τους. [...] Όπως κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει ότι η ελληνική Μακεδονία είναι ελληνική, άλλο τόσο κανείς δεν θα έπρεπε να αμφισβητεί ότι υπάρχει και άλλη Μακεδονία που δεν είναι ελληνική. Μέρος αυτής της άλλης Μακεδονίας

που δεν είναι ελληνική, η Μακεδονία με κύρια συνιστώσα σλαβικό πληθυσμό, αποτελεί μια πραγματικότητα που, τουλάχιστον εμείς, δεν επιτρέπεται να την καταργούμε αυθαίρετα με χαρακτηρισμούς όπως “κρατίδιο” και είναι ανεπίτρεπτο να αποεθνικοποιούμε το λαό της αποκαλώντας τον “σκοπιανό”».

Γνωστοί αριστεροί διανοούμενοι, όπως ο Άγγελος Ελεφάντης, ο Αντώνης Λιάκος, ο Αντώνης Μανιτάκης, καθώς και αρκετοί θαρραλέοι δημοσιογράφοι, όπως ο Γ. Βότσης και η ομάδα του «Ιού» της *Κυριακάτικης Ελευθεροτυπίας*, έχουν επανειλημμένα προειδοποιήσει για τις επικίνδυνες επιπτώσεις της επίσημης εθνικιστικής γραμμής στη διεθνή και εσωτερική πολιτική. Όπως επεσήμανε ο Α. Ελεφάντης σε ένα πρόσφατο άρθρο του, με την πολιτική της παρεμπόδισης ή της αναβολής της αναγνώρισης της νέας ανεξάρτητης Δημοκρατίας της Μακεδονίας, ενθαρρύνονται οι επεκτατικές τάσεις στα γειτονικά βαλκανικά κράτη (Σερβία, Βουλγαρία) και προωθείται η διάσπαση του νέου κράτους. Ταυτόχρονα, οι διώξεις σε βάρος φοιτητών και νέων¹ για διανομή αντιεθνικιστικών και αντιπολεμικών προκηρύξεων αποτελούν ανησυχητικά σημάδια που δείχνουν πώς ο παροξυσμός του εθνικισμού, καθώς και η υποτιθέμενη ομογενοποίηση των «εθνικών» συμφερόντων την οποία υπονοεί, μπορεί να οδηγήσει στην ωμή καταπάτηση των πιο στοιχειωδών δημοκρατικών δικαιωμάτων, αρχίζοντας με την ελευθερία της γνώμης. Από αυτή την άποψη, τα δικαιώματα των εθνικών μειονοτήτων στην Ελλάδα βρίσκονται σε κίνδυνο. Και μολονότι οι ανησυχητικές εκδηλώσεις ξеноφοβίας (κυρίως σε βάρος της τουρκικής και γενικότερα της μουσουλμανικής μειονότητας και των αλβανών μεταναστών), ευτυχώς, δεν έχουν ακόμα προσλάβει το βαθμό του ρατσισμού που πλήττει τις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, αυτές συνιστούν αδιάψευστα σημάδια της ολέθριας δυναμικής του εθνικισμού.

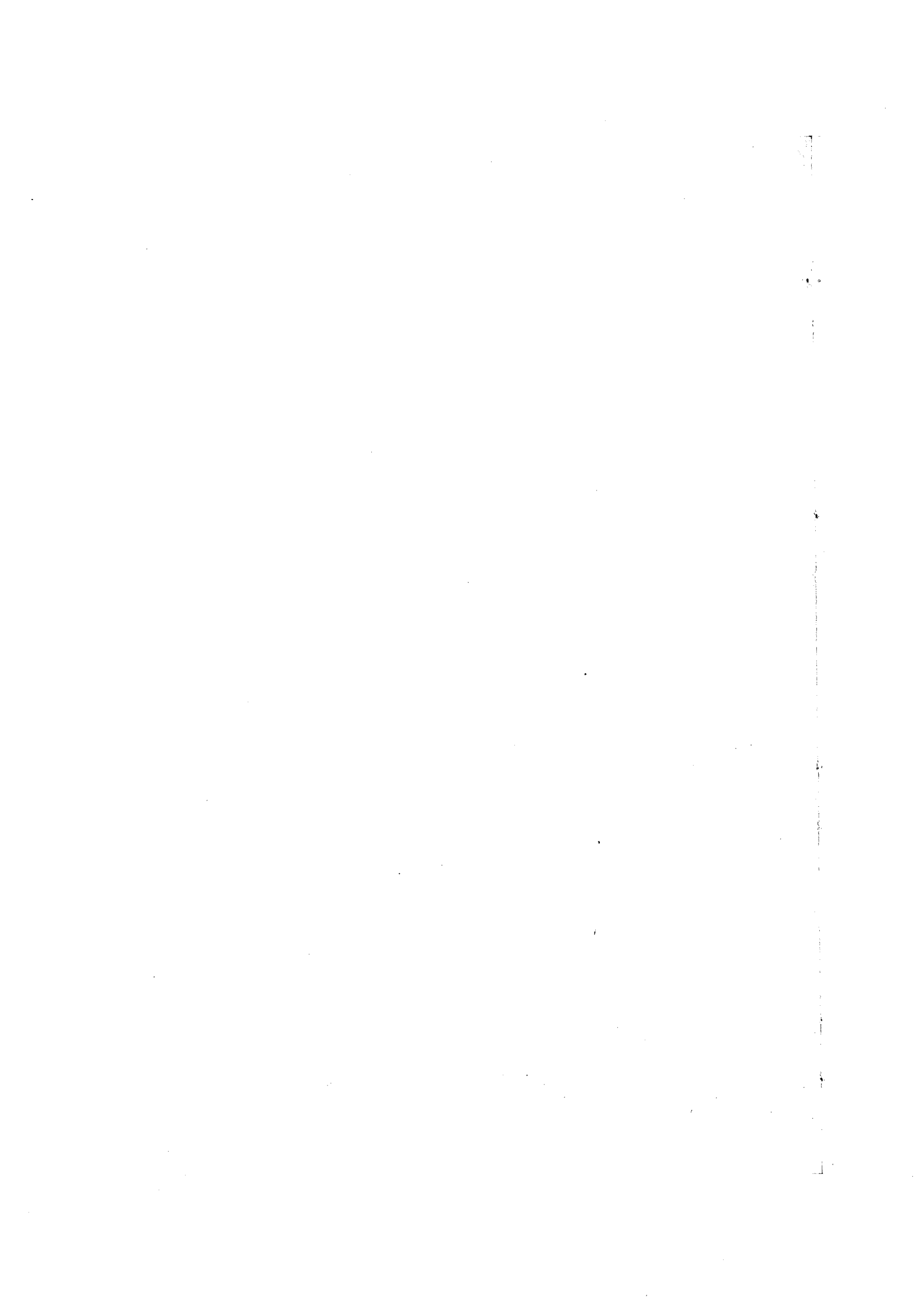
Είναι κρίμα που η επίσημη εθνικιστική θέση είναι η μόνη γνωστή και η μόνη που διαδίδεται από τα διεθνή μέσα ενημέρωσης, τη στιγμή που ένα τμήμα της ελληνικής αριστεράς έχει υψώσει τη φωνή της ενάντια σ' αυτήν, υπερασπίζοντας το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης των Μακεδόνων της πρώην Γιουγκοσλαβίας. Οι μαρξιστές στην Ευρώπη και σε άλλα μέρη του κόσμου δεν μπορούν παρά να αισθάνονται αλληλέγγυοι

1. Όπως των μελών της Οργάνωσης Σοσιαλιστική Επανάσταση (ΟΣΕ), της Οργάνωσης για την Ανασυγκρότηση του ΚΚΕ (ΟΑΚΚΕ), της Αντιεθνικιστικής Συσπείρωσης και της Λαϊκής Πρωτοβουλίας ενάντια στη Νέα Τάξη, τον Εθνικισμό και τον Πόλεμο.

στον αγώνα εκείνων των τμημάτων, διαφορετικών τάσεων, της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς² που τιμούν τις δημοκρατικές, επαναστατικές και αντιμπεριαλιστικές παραδόσεις του ελληνικού λαού. Δεν μπορούν παρά να νιώθουν αλληλέγγυοι και με εκείνες τις κοινοβουλευτικές δυνάμεις που, παρά την κυρίαρχη εθνικιστική κοινή γνώμη, επιμένουν να παίρνουν σαφείς δημοκρατικές και αντιεθνικιστικές θέσεις. Αυτό, σε κάποιο βαθμό, ισχύει και για το ίδιο το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας το οποίο, αν και αποφεύγει να πάρει θέση στο ζήτημα της «ονομασίας», επικρίνει τις εθνικιστικές και σοβινιστικές τάσεις. Ισχύει όμως και για τους λιγιστούς εκπροσώπους στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο οι οποίοι, όπως ο Μ. Παπαγιαννάκης και ο Δ. Δεσσύλας, αρνούνται να συμμετάσχουν στην εθνικιστική υστερία και παίρνουν διαυγή θέση υπέρ του δικαιώματος της πρώην Γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας για αυτοπροσδιορισμό. Το κάλεσμα του τελευταίου για μια αντιμπεριαλιστική ανανέωση της παλαιότερης διεθνιστικής παράδοσης του Ρήγα Φεραίου και της σοσιαλιστικής Φεντερασιόν της Θεσσαλονίκης ηχεί σαν αισιόδοξη νότα στα αυτιά εκείνων που ελπίζουν ότι, με τη συνεπή δράση του αντισοβινιστικού κινήματος, η Ελλάδα δεν θα υποστεί τις συμφορές των φυλετικών πολέμων που μαινόνται στη Γιουγκοσλαβία.

Παρίσι, Απρίλιος 1993.

2. Ανανεωτική Κομμουνιστική Οικολογική Αριστερά (ΑΚΟΑ), Επαναστατικό Εργατικό Κόμμα (ΕΕΚ), Νέο Αριστερό Ρεύμα (ΝΑΡ), Οργάνωση Κομμουνιστών Διεθνιστών Ελλάδας (ΟΚΔΕ-ελληνικό τμήμα της 4ης Διεθνούς), ΟΣΕ κ.λπ.

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

*Ο Μαρξ και ο Ένγκελς κοσμοπολίτες. Το μέλλον των εθνών στον κομμουνισμό**

Πώς αντιλαμβάνονταν ο Μαρξ (Marx) και ο Ένγκελς (Engels) τη θέση των εθνών στην κομμουνιστική κοινωνία του μέλλοντος; Γνωρίζουμε ότι οι συγγραφείς του *Κομμουνιστικού μανιφέστου* αντιμετώπιζαν με κάποια επιφυλακτικότητα τις απόπειρες εκτέλεσης της μουσικής του μέλλοντος (Zukunftsmusik), καθώς και της λεπτομερειακής διερεύνησης των οριζόντων του. Ωστόσο, σε πολλά από τα πρώτα κείμενά τους, της περιόδου 1845-1848, συναντάμε μια σειρά αναφορές στην αντιμετώπιση του εθνικού ζητήματος σε μια κομμουνιστική κοινωνία, ορισμένες από τις οποίες επηρέασαν το ρωσικό εργατικό κίνημα και, ιδιαίτερα, τη σκέψη του Λένιν.

Στο *Κομμουνιστικό μανιφέστο* υπάρχουν κάποιες παράγραφοι που, επί έναν αιώνα και πλέον, προκαλούν τις πιο αντιφατικές ερμηνείες και τις πιο θυελλώδεις πολεμικές:

«Ακόμα κατηγορήσαν τους κομμουνιστές ότι θέλουν τάχα να καταργήσουν την πατρίδα, την εθνότητα.

Οι εργάτες δεν έχουν πατρίδα. Δεν μπορεί να τους πάρεις αυτό που δεν έχουν. Μα μια και το προλεταριάτο πρέπει πρώτα να κατακτήσει την πολιτική εξουσία, να ανυψωθεί σε εθνική τάξη [στην αγγλική έκδοση του 1888: σε ηγέτιδα τάξη του έθνους], να συγκροτηθεί το ίδιο σαν έθνος, είναι και το ίδιο επίσης εθνικό, αν και σε καμιά περίπτωση με την έννοια της αστικής τάξης.

Οι εθνικοί χωρισμοί (Absonderungen) και οι εθνικές αντιθέσεις ανάμεσα στους λαούς εξαφανίζονται όλο και περισσότερο με την ανάπτυξη της αστικής τάξης, με την ελευθερία του εμπορίου, με την παγκόσμια αγορά, με την ομοιομορφία της βιομηχανικής παραγωγής και των συνθηκών ζωής που αντιστοιχούν σ' αυτήν.

* Το κείμενο αυτό δημοσιεύτηκε το 1981 στο περιοδικό *Critique* (No 14, σσ. 5-12), με τον τίτλο «Marx and Engels: Cosmopolites. The Future of Nations under Communism (1845-1848)».

Η κυριαρχία (Herrschaft) του προλεταριάτου θα τους εξαφανίσει ακόμα πιο γρήγορα. Η κοινή δράση του, τουλάχιστον στις πολιτισμένες χώρες, αποτελεί έναν από τους πρώτους όρους της απελευθέρωσής του.

Στο βαθμό που θα καταργείται η εκμετάλλευση του ενός ατόμου από το άλλο, θα καταργείται και η εκμετάλλευση του ενός έθνους από το άλλο.

Μαζί με την εξάλειψη της αντίθεσης των τάξεων στο εσωτερικό των εθνών, εξαλείφεται η εχθρική στάση των εθνών μεταξύ τους»¹.

Αυτό που κυρίως μας ενδιαφέρει εδώ είναι η *εξαφάνιση των εθνικών χωρισμών και αντιθέσεων*. Καταρχήν πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ο Μαρξ και ο Ένγκελς φαίνεται να εννοούσαν μια διαδικασία που ήδη είχε ξεκινήσει από την ίδια την αστική τάξη και την οποία το προλεταριάτο έπρεπε να ολοκληρώσει και να τελειοποιήσει. Είναι μια θέση που προέρχεται από μια εκπληκτική *αισιοδοξία, βασισμένη στο ελεύθερο εμπόριο*, και σε μια, κατά κάποιο τρόπο, «οικονομίστικη» διαδικασία, στο βαθμό που η «ομοιομορφία της βιομηχανικής παραγωγής και των συνθηκών ζωής που αντιστοιχούν σ' αυτήν» υποτίθεται ότι οδηγεί αφεαυτής στην εξαφάνιση των εθνικών συγκρούσεων. Εντούτοις, πρέπει να προστεθεί ότι σε άλλα κείμενά τους της ίδιας περιόδου, και ο Μαρξ και ο Ένγκελς τονίζουν ότι είναι αδύνατο να λυθούν οι εθνικές αντιθέσεις μέσα στα πλαίσια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Λόγου χάρη, στην έκθεσή του για τη διεθνιστική συνάντηση που έγινε στο Λονδίνο το Σεπτέμβριο του 1845, ο Ένγκελς έγραφε:

«Οι φαντασίες για μια Ευρωπαϊκή Δημοκρατία, αιώνια ειρήνη κάτω από μια πολιτική οργάνωση, έχουν γίνει εξίσου γελοίες με τις φρά-

1. Κ. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος» (1847-1848), στο Μαρξ, Ένγκελς, *Διαλεκτά έργα*, τ. I, σσ. 40-41. Βλέπε και Marx, Engels, *Werke*, τ. 4, σ. 479.

Σ.τ.Μ. Για τη μετάφραση των αποσπασμάτων των έργων των Μαρξ και Ένγκελς ακολουθήθηκαν τα εξής:

Τα αποσπάσματα έργων που έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά παρατίθενται από αυτή τη μετάφραση και η παραπομπή γίνεται στην αντίστοιχη ελληνική έκδοση.

Τα υπόλοιπα αποσπάσματα μεταφράστηκαν από την αγγλική έκδοση των Απάντων των Μαρξ και Ένγκελς (Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works*, Progress Publishers, Moscow· στο εξής θα αναφέρονται ως *MECW*), όπου γίνεται και η βιβλιογραφική παραπομπή.

Και στις δύο περιπτώσεις, εφόσον ο συγγραφέας παραθέτει και λέξεις ή εκφράσεις στα γερμανικά, γίνεται παραπομπή και στη γερμανική έκδοση των Απάντων (Marx, Engels, *Werke*, Dietz Verlag, Berlin· η έκδοση αυτή στις παραπομπές αναφέρεται και ως *MEW*).

σεις περί ένωσης των εθνών υπό την αιγίδα του παγκόσμιου ελεύθερου εμπορίου [...] η αστική τάξη σε κάθε χώρα έχει τα δικά της ειδικά συμφέροντα, και [...] ποτέ δεν μπορεί να υπερβεί την εθνικότητα»².

Μια παράγραφος από τη Γερμανική ιδεολογία μάς διευκολύνει να αποσαφηνίσουμε αυτή την αντίφαση: δεν είναι η αστική τάξη καθαυτή, αλλά η *μεγάλη βιομηχανία* αυτή που καταργεί τους εθνικούς φραγμούς δημιουργώντας μια καινούρια τάξη, το *προλεταριάτο*, που είναι ριζοσπαστικά διεθνιστική:

«[Ε]νώ η αστική τάξη κάθε έθνους διατηρούσε ξεχωριστά εθνικά συμφέροντα, η μεγάλη βιομηχανία δημιούργησε μια τάξη, που σε όλα τα έθνη έχει τα ίδια συμφέροντα και που γι' αυτήν η εθνικότητα έχει ήδη πεθάνει»³.

Αυτό μας παραπέμπει κατευθείαν στην πασίγνωστη φράση «οι εργάτες δεν έχουν πατρίδα», που δεν είναι μόνο μια ειρωνική αποστροφή, αλλά εκφράζει τη συνολική αντίληψη του Μαρξ και του Ένγκελς, η οποία αναπτύσσεται ως εξής: (α) το εθνικό κράτος δεν ανήκει στο προλεταριάτο αλλά στην αστική τάξη⁴. (β) οι υλικές, οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες είναι ίδιες για το προλεταριάτο σε όλες τις βιομηχανικές χώρες. Όπως έγραψε ο Μαρξ σε μια σαρκαστική παράγραφο στις σημειώσεις του για το γερμανό οικονομολόγο Φρίντριχ Λιστ (Friedrich List) [που ανακαλύφθηκε πρόσφατα στα αρχεία από τον απόγονο του Μαρξ, τον Μαρσέλ-Σαρλ Λονγκέ (Marcel-Charles Longuet)]:

«Η εθνικότητα του εργάτη δεν είναι ούτε γαλλική, ούτε αγγλική, ούτε γερμανική, είναι η εργασία, η ελεύθερη σκλαβιά, το ξεπούλημα του εαυτού του (*Selbstverschacherung*). Η κυβέρνησή του δεν είναι ούτε γαλλική, ούτε αγγλική, ούτε γερμανική, είναι το κεφάλαιο. Ο

2. Fr. Engels, «The Festival of Nations in London» (1845), *MECW*, τ. 6, σ. 6. Βλέπε επίσης, K. Marx, «Speech on the Question of Free Trade» (1848), *MECW*, τ. 6, σ. 464: «Δείξαμε τι είδους συναδέλφωση γεννά το ελεύθερο εμπόριο μεταξύ των διαφόρων τάξεων ενός και του αυτού έθνους. Η συναδέλφωση την οποία θα μπορούσε να εγκαθιδρύσει το ελεύθερο εμπόριο μεταξύ των εθνών της γης δεν θα ήταν περισσότερο πραγματική, να ονομασθεί η κοσμοπολιτική εκμετάλλευση καθολική συναδέλφωση είναι μια ιδέα που μόνο στο μυαλό της αστικής τάξης μπορούσε να συλληφθεί».

3. K. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Η γερμανική ιδεολογία* (1845-1846), μετάφραση Κώστας Φιλίνης, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1989, τ. 1, σ. 111.

4. Αυτή η ερμηνεία προτείνεται από τον Roman Rosdolsky στο δοκίμιό του «Worker and Fatherland: A Note on a Passage in the Communist Manifesto», *Science and Society*, Καλοκαίρι 1965, τ. XXIX, No 3, σ. 337.

πάτριος αέρας του δεν είναι ούτε γαλλικός, ούτε γερμανικός, ούτε αγγλικός, είναι ο αέρας του εργοστασίου. Η γη που του ανήκει δεν είναι ούτε γαλλική, ούτε αγγλική, ούτε γερμανική, είναι λίγα πόδια κάτω από το χώμα»⁵.

Επομένως, προκύπτει ότι, για τον Μαρξ και τον Ένγκελς, μόνο το προλεταριάτο, ως παγκόσμια τάξη που δεν είναι πια εθνική και που έχει κοινά ιστορικά-παγκόσμια συμφέροντα, μπορεί να οδηγήσει στην εδραίωση μιας παγκόσμιας κοινωνίας όπου θα σαρωθούν οι εθνικοί χωρισμοί (αργότερα θα εξετάσουμε την ακριβή σημασία του όρου «εθνικοί χωρισμοί»). Στην έκθεσή του για τη διεθνιστική συνάντηση του Λονδίνου (1845), ο Ένγκελς θα αναπτύξει αυτή τη θέση με περισσότερη σαφήνεια, ριζοσπαστικότητα και ένταση:

«[Ο]ι προλετάριοι σε όλες τις χώρες έχουν ένα και το αυτό συμφέρον, έναν και τον αυτόν εχθρό, έναν και τον αυτόν αγώνα. Η μεγάλη μάζα των προλεταρίων, από την ίδια τους τη φύση, είναι απαλλαγμένη από εθνικές προκαταλήψεις και η συνολική τους συγκρότηση (Bildung) και κίνημα είναι ουσιαστικά ανθρωπιστικές (humanitatisch), αντιεθνικές [...] μόνο το αφυπνιζόμενο προλεταριάτο μπορεί να επιφέρει συναδέλφωση μεταξύ των διάφορων εθνών»⁶.

Σε ορισμένα κείμενα του Ένγκελς, αυτή η ανθρωπιστική και «αντιεθνική» αντίληψη αποκαλείται *κοσμοπολιτισμός*. Έτσι, στην ίδια έκθεση του 1845, ο Ένγκελς αναφέρεται σε μια συνάντηση που είχε λάβει χώρα στο Λονδίνο στις 10 Αυγούστου του ίδιου έτους ως εξής: «Ήδη σε αυτή τη γιορτή της 10ης Αυγούστου εκφράστηκαν αρχές που ήταν κομμουνιστικές καθώς και κοσμοπολιτικές». Επίσης, τη συνάντηση του Σεπτεμβρίου του 1845, της οποίας το πνεύμα της διεθνούς συναδέλφωσης ο Ένγκελς περιγράφει με ενθουσιασμό, την αποκαλεί «κοσμοπολιτική γιορτή»⁷. Προφανώς, ο Ένγκελς φροντίζει να διακρίνει αυτό τον κομμουνιστικό κοσμοπολιτισμό από τον «υποκριτικό ιδιωτικό-εγωιστικό κοσμοπολιτισμό του ελεύθερου εμπορίου»⁸, καθώς και από τον ψευδοκοσμοπολιτισμό των «σοσιαλατριωτών» όπως του Λουί

5. K. Marx, «Draft of an Article on Friedrich List's Book *Das nationale System der politischen Oekonomie*» (1845), *MECW*, τ. 4, σ. 280. Βλέπε και K. Marx, «Ueber Friedrich Lists Buch *Das nationale System der politischen Oekonomie*», στο *Sozialistische Politik*, Berlin, No 19, Αύγουστος 1972, σ. 103. (Η έμφαση στο πρωτότυπο).

6. Fr. Engels, «The Festival of Nations in London» (1845), *MECW*, τ. 6, σ. 6. Βλέπε και Marx, Engels, *Werke*, τ. 2, σ. 614.

7. Ό.π., σσ. 7-8.

8. Ό.π., σ. 3.

Μπλαν (Louis Blanc). Σε μια ομιλία του στην Ντιζόν, το Νοέμβριο του 1847, ο Λουί Μπλαν είχε διατυπώσει την άποψη ότι η Γαλλία είναι το κατεξοχήν κοσμοπολιτικό έθνος και ότι να εργάζεται κανείς για το μέλλον της Γαλλίας ισοδυναμεί με το να εργάζεται για το μέλλον της ανθρωπότητας. Σε ένα επικριτικό άρθρο του Δεκεμβρίου του 1847, ο Ένγκελς σχολιάζει ειρωνικά αυτή την ιδιόμορφη αντίληψη περί κοσμοπολιτισμού:

«“Ένας Γάλλος είναι κατ’ ανάγκη κοσμοπολίτης”, λέει ο κύριος Μπλαν. Μάλιστα, σ’ έναν κόσμο όπου κυριαρχούν μονάχα η γαλλική επίδραση, οι γαλλικοί τρόποι, μόδες, ιδέες, πολιτική. Σ’ έναν κόσμο όπου κάθε έθνος έχει υιοθετήσει τα χαρακτηριστικά της γαλλικής εθνότητας. Αλλά αυτό ακριβώς δεν πρόκειται να δεχτούν οι δημοκράτες άλλων εθνών. Όντας πανέτοιμοι να εγκαταλείψουν τα δεσμά της ίδιας τους της εθγότητας, περιμένουν και από τους Γάλλους να κάνουν το ίδιο. Δεν πρόκειται να μείνουν ικανοποιημένοι με τον ισχυρισμό, εκ μέρους των Γάλλων, ότι είναι κοσμοπολίτες απλά και μόνο επειδή είναι Γάλλοι, έναν ισχυρισμό που ισοδυναμεί με την απαίτηση να γίνουν όλοι οι άλλοι Γάλλοι»⁹.

Το άρθρο καταλήγει με την ακόλουθη παρατήρηση, που γι’ άλλη μια φορά δείχνει το θετικό νόημα που δίνει ο Ένγκελς στη λέξη «κοσμοπολιτισμός»:

«Αν εφαρμόζαμε το κριτήριο του κυρίου Λουί Μπλαν, οι Γερμανοί θα ήταν οι αληθινοί κοσμοπολίτες. Ωστόσο, οι γερμανοί δημοκράτες απέχουν από το να ισχυρίζονται κάτι τέτοιο»¹⁰.

Σε μια υποσημείωσή τους, οι ανατολικογερμανοί επιμελητές των *Απάντων* (Werke) των Μαρξ και Ένγκελς επισημαίνουν:

«Ο Ένγκελς δεν χρησιμοποιεί εδώ τις λέξεις “κοσμοπολιτισμός” και “κοσμοπολίτης” με την έννοια της ομιλίας του Λουί Μπλαν ή με την έννοια του αστικού κοσμοπολιτισμού, τον οποίο επικρίνει σ’ αυτό το άρθρο, αλλά μάλλον με την κυριολεκτική σημασία των λέξεων, “καθολικά ανθρωπιστής” και “απαλλαγμένος από εθνικές προκαταλήψεις”».

Επίσης, στο λεξιλόγιο ξένων λέξεων στο τέλος του τόμου, συναντάμε την ακόλουθη μετάφραση: «Κοσμοπολίτης: (εδώ) διεθνιστής»¹¹. Με

9. Engels, «Reform Movement in France. – Banquet of Dijon» (1847), *MECW*, τ. 6, σ. 399. Engels, «Louis Blanc’s Speech at the Dijon Banquet» (1847), *MECW*, τ. 6, σ. 411 (η έμφαση στο πρωτότυπο).

10. Ό.π., σσ. 400, 411 (η έμφαση στο πρωτότυπο).

11. Marx, Engels, *Werke*, τ. 4, σσ. 427, 708. Πρβλ. και τη σημείωση των επιμελητών

άλλα λόγια, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Ένγκελς θεωρούσε τον εαυτό του «κομμουνιστή κοσμοπολίτη» και ότι στο πολιτικό του λεξιλόγιο ο «κοσμοπολιτισμός» ήταν ένας όρος ανάλογος με το διεθνισμό. Ο Ένγκελς συνεχίζει να χρησιμοποιεί αυτόν τον όρο με την ίδια έννοια και πολύ αργότερα. Για παράδειγμα, σε ένα γράμμα του το Σεπτέμβριο του 1874 στον Φ.Α. Ζόργκε (F.A. Sorge), αναφέρεται στην περίοδο της ίδρυσης της Πρώτης Διεθνούς ως εξής:

«Ήταν η στιγμή που τα κοινά κοσμοπολιτικά συμφέροντα του προλεταριάτου μπορούσαν να προβάλλουν στο προσκήνιο»¹².

Είναι γνωστό ότι στην εποχή που διεξάγονταν οι περιβόητες σταλινικές δίκες της περιόδου 1949-1952 στην Ανατολική Ευρώπη, αναπτύχθηκε στο εσωτερικό του κομμουνιστικού κινήματος μια τεράστια εκστρατεία αποκήρυξης του «κοσμοπολιτισμού». Στη διάρκεια των δικών [κυρίως του Σλάνσκι (Slansky) και των φίλων του], ο δημόσιος κατηγορος απήθυνε την κατηγορία του «κοσμοπολιτισμού», συνδέοντάς τη με εκείνη του «σιωνισμού» και του «τροτσκισμού», ιδίως κατά των κατηγορουμένων που ήταν εβραϊκής καταγωγής¹³. Στα πλαίσια αυτής της εκστρατείας, αρκετοί διανοούμενοι και θεωρητικοί του κομμουνιστικού κινήματος στη Δυτική Ευρώπη προσπάθησαν να επιστρατεύσουν τα κείμενα του Μαρξ και του Ένγκελς σε έναν αμείλικτο αγώνα κατά του κοσμοπολιτισμού. Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτών των προσπαθειών είναι το έργο του Ζορζ Κονιό (Georges Cogniot) *Πραγματικότητα του έθνους. Το χονδροειδές τέχνασμα του κοσμοπολιτισμού*¹⁴.

Για να τεκμηριώσει τις αντικοσμοπολιτικές θέσεις του, ο Κονιό επικαλείται μια παράγραφο από τη *Γερμανική ιδεολογία*, όπου ο Μαρξ ασκεί κριτική στους γερμανούς «αληθινούς σοσιαλιστές». Σύμφωνα με τον Μαρξ, τα κείμενα αυτού του ρεύματος δείχνουν «ποια στενόμυαλη -εθνική νοοτροπία βρίσκεται στη βάση του δήθεν οικουμενισμού και κοσμοπολιτισμού των Γερμανών»¹⁵. Κατά τη γνώμη μου, το κεί-

του Marx, Engels, *Collected Works* (τ. 6, σ. 662), όπου γράφουν: «Κοσμοπολίτης – εδώ και παρακάτω να κατανοείται ότι σημαίνει: ελεύθερος από κάθε εθνικό περιορισμό και εθνικές προκαταλήψεις».

12. Μαρξ, Ένγκελς, *Διαλεχτά έργα*, τ. II, σ. 560.

13. Βλέπε τα αποσπάσματα από το κατηγορητήριο στη δίκη του Σλάνσκι, στο Artur London, *On Trial*, Macdonald, London 1970, σσ. 265-316.

14. Georges Cogniot, *Réalité de la nation: L'attrape-nigaud du cosmopolitisme*, Éditions sociales, Paris 1950.

15. Κ. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Η γερμανική ιδεολογία*, τ. 2, σ. 229.

μενο αυτό δείχνει καθαρά ότι για τον Μαρξ: (α) ο κοσμοπολιτισμός ταυτίζεται με το διεθνισμό ενώ και οι δύο έννοιες αντιπαρατίθενται στο στενό εθνικισμό· (β) οι Γερμανοί ισχυρίζονται ότι είναι κοσμοπολίτες, χωρίς να συμβαίνει κάτι τέτοιο, δεδομένης της εθνικιστικής νοοτροπίας τους. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Κονιό, το νόημα αυτού του κειμένου είναι το ακόλουθο:

«Ο Μαρξ χρησιμοποίησε το παράδειγμα αυτών των ψευδοσοσιαλιστών για να δείξει ότι ο εθνικισμός και ο κοσμοπολιτισμός βαδίζουν χέρι-χέρι»¹⁶.

Επίσης, ο Κονιό παραθέτει μεν την πιο πάνω παράγραφο από το άρθρο του Ένγκελς εναντίον του Λουί Μπλαν, αλλά παραλείπει μια πρόταση που φαίνεται να ανατρέπει το επιχειρήμά του, και συγκεκριμένα εκείνη όπου ο Ένγκελς εξηγεί ότι οι δημοκράτες όλων των χωρών είναι «πανέτοιμοι να εγκαταλείψουν τα δεσμά της ίδιας τους της εθνότητας». Ξανά εδώ, ενώ οι επιμελητές των *Απάντων των Μαρξ και Ένγκελς* παραδέχονται ότι ο Ένγκελς αντιπαραθέτει τον αυθεντικό κοσμοπολιτισμό («με τη σωστή έννοια του όρου») στον *ψευδοκοσμοπολιτισμό* του Λουί Μπλαν, ο Κονιό παρουσιάζει τη θέση του Ένγκελς ως απόρριψη από θέση αρχών του κοσμοπολιτισμού.

Τέλος, ο Κονιό χρησιμοποιεί την κριτική του Ένγκελς εναντίον του «υποκριτικού κοσμοπολιτισμού του ελεύθερου εμπορίου», που περιέχεται στην έκθεση του 1845, για να αποδείξει τον αντικοσμοπολιτισμό του συντάκτη της, αποσιωπώντας όμως το γεγονός ότι στο ίδιο κείμενο ο Ένγκελς τάσσεται ανεπιφύλακτα υπέρ του κομμουνιστικού κοσμοπολιτισμού (τον οποίο σαφώς διακρίνει από εκείνον του αστικού ελεύθερου εμπορίου). Το συμπέρασμα του Κονιό είναι σαφές και οξύ:

«Αυτές οι ενδείξεις από τον Μαρξ και τον Ένγκελς έχουν την αξία αρχής. Αρκούν για να αποδείξουν ότι ο μαρξισμός δεν έχει τίποτα το κοινό με τον κοσμοπολιτισμό»¹⁷.

16. Georges Cogniot, *ό.π.*, σ. 16. Στη δεκαετία του '50, το θέμα της συγγένειας μεταξύ κοσμοπολιτισμού και εθνικισμού ήταν ένα από τα λάιτ-μοτίφ της εκστρατείας ενάντια στον Τίτο (Τίτο) και τον Ράικ (Rajk). Για παράδειγμα, ο Κονιό γράφει στη σ. 99 του βιβλίου του: «Η σημαία του κοσμοπολιτισμού τυλίγει τον αστικό εθνικισμό ενός Τίτο, τις απόπειρές του ενάντια στην ασφάλεια των λαών, ενάντια στην ανεξαρτησία των κρατών και ενάντια στην ειρήνη, όπως επιβεβαιώθηκε στη δίκη της Βουδαπέστης». Αυτή η θέση διατυπώθηκε ξανά στη διάρκεια των δικών της Πράγας το 1952, όταν ο δημόσιος κατήγορος αποκήρυξε τον Σλάνσκι και τους σύντροφους του ως ανθρώπους των οποίων «ο κοσμοπολιτισμός συμβαδίζει με τον εβραϊκό εθνικισμό» (όπως παρατίθεται στο A. London, *ό.π.*, σ. 198.)

17. Cogniot, *ό.π.*, σ. 16.

Το λιγότερο που θα μπορούσε να πει κανείς είναι ότι αυτό το συμπέρασμα αντιστοιχεί περισσότερο στην εξυπηρέτηση κάποιων πολιτικών σκοπιμοτήτων του 1950 παρά σε μια αυστηρή ανάλυση των κειμένων του Μαρξ και του Ένγκελς της περιόδου 1845-1848.

Στην πραγματικότητα, η ιδέα της κοσμοπόλης (*cosmopolis*), της παγκόσμιας πόλης που υπερβαίνει τα εθνικά σύνορα, βρίσκεται στην καρδιά της σκέψης του Μαρξ και του Ένγκελς εκείνης της περιόδου για το εθνικό ζήτημα. Οι δύο στοχαστές δεν ενδιαφέρονταν, όπως οι έλληνες φιλόσοφοι, μόνο για μια καθαρά ηθική προσδοκία, αλλά για ένα πολιτικό όραμα σε παγκόσμια, ιστορική κλίμακα που θα μπορούσε να προκύψει μέσα από μια επαναστατική εξέγερση. Στη Γερμανική ιδεολογία, ο Μαρξ τονίζει ότι μόνο μέσω της κομμουνιστικής επανάστασης, η ιστορία γίνεται *Weltgeschichte* (παγκόσμια ιστορία). Μόνο με μια τέτοια επανάσταση

«θα απελευθερωθούν τα ξεχωριστά άτομα από τους διάφορους εθνικούς και τοπικούς φραγμούς, θα έρθουν σε πρακτική σύνδεση με την υλική και πνευματική παραγωγή όλου του κόσμου και θα είναι σε θέση να αποκτήσουν την ικανότητα να απολαμβάνουν αυτή την ολόπλευρη παραγωγή όλης της γης (τις δημιουργίες του ανθρώπου)»¹⁸.

Από αυτή την άποψη, το έθνος εμφανίζεται ως ένα στάδιο στην ιστορική ανάπτυξη της ανθρωπότητας που τώρα μπορεί να ανυψωθεί σε υψηλότερο επίπεδο παγκοσμιότητας:

«Ό,τι έχουν κάνει τα έθνη ως έθνη, το έκαναν για την ανθρώπινη κοινωνία· η όλη τους αξία έγκειται μόνο στο γεγονός ότι κάθε ξεχωριστό έθνος έχει επιτύχει προς χάριν των άλλων εθνών μια από τις κύριες ιστορικές πτυχές (έναν από τους κύριους καθορισμούς) μέσα στο πλαίσιο των οποίων η ανθρωπότητα έχει επιτύχει την ανάπτυξή της, και επομένως αφού αναπτύχθηκαν η βιομηχανία στην Αγγλία, η πολιτική στη Γαλλία και η φιλοσοφία στη Γερμανία, αναπτύχθηκαν για τον κόσμο, και γι' αυτό η κοσμοϊστορική σημασία τους, όπως και εκείνη των εθνών, έχει τελειώσει»¹⁹.

18. Κ. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Η γερμανική ιδεολογία*, τ. 1, σσ. 84-85. Βλέπε επίσης και σ. 82: «Το προλεταριάτο μπορεί έτσι να υπάρξει μονάχα παγκόσμια-ιστορικά, όπως κι ο κομμουνισμός, η δραστηριότητα του προλεταριάτου, μπορεί να έχει μονάχα μια "παγκόσμια-ιστορική" ύπαρξη» (η έμφαση στο πρωτότυπο).

19. Κ. Marx, «Draft of an Article on Friedrich List's Book *Das nationale System der politischen Oekonomie*» (1845), *MECW*, τ. 4, σ. 281. Η κοσμοπολιτική άποψη του Μαρξ και του Ένγκελς παραμένει, σε μεγάλο βαθμό, ευρωποκεντρική. Για την ακρίβεια, το

Επομένως, υπό το φως αυτών των συλλογισμών θα πρέπει να ερμηνευτεί η σύντομη φράση στο *Μανιφέστο* γύρω από την κατάργηση των εθνικών χωρισμών και αντιθέσεων. Επιπλέον, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι αυτή η φράση δεν αντιστοιχεί μόνο στις πολιτικές και ιδεολογικές θέσεις των Μαρξ και Ένγκελς, αλλά και στις κυρίαρχες τάσεις στα κομμουνιστικά ρεύματα του εργατικού κινήματος εκείνης της εποχής. Στο κλασικό του έργο για το εθνικό ζήτημα, ο αυστρομαρξιστής Ότο Μπάουερ μιλά για τον «αφελή κοσμοπολιτισμό» των πρώτων χρόνων του προλεταριακού κινήματος, έναν κοσμοπολιτισμό που απέρρευε από «την ιδέα την *ανθρωπότητας*»²⁰. Μάλιστα, οι αντιλήψεις που αναπτύσσονται στο *Μανιφέστο* γύρω από το μέλλον των εθνών προσεγγίζουν τη διδασκαλία της Ένωσης των Κομμουνιστών (της εργατικής οργάνωσης που είχε ζητήσει από τον Ένγκελς τη σύνταξη του κειμένου). Στο «Σχέδιο Κομμουνιστικής Κατήχησης», που είχε εγκριθεί από το Συνέδριο της Ένωσης τον Ιούνιο του 1847 (το οποίο είχαν συντάξει από κοινού ο Ένγκελς και οι εργάτες ηγέτες της Ένωσης), υπάρχει η ακόλουθη διατύπωση που είναι ακόμη πιο ριζοσπαστική από την αντίστοιχη του *Μανιφέστου*:

«Ερώτηση 21: *Οι εθνότητες θα συνεχίσουν να υπάρχουν και στον κομμουνισμό;*

Απάντηση: Οι εθνότητες των ανθρώπων που ενώνονται σύμφωνα με την αρχή της κοινότητας θα αναγκάζονται από αυτή την ένωση να συγχωνεύονται η μία μέσα στην άλλη και επομένως να αυτοϋπερβαίνονται καθώς οι ποικίλες διαφορές μεταξύ κλειστών τάξεων και τάξεων θα εξαλείφονται με την υπέρβαση της βάσης τους – της ιδιωτικής ιδιοκτησίας»²¹.

«κέντρο» δεν είναι γι' αυτούς τόσο η Ευρώπη καθαυτή όσο οι βιομηχανοποιημένες χώρες του κόσμου: Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία, Ηνωμένες Πολιτείες. Από την άλλη μεριά, είναι προφανές ότι υπάρχει και μια *προσωπική* κοσμοπολίτικη διάσταση στα έργα του Μαρξ και του Ένγκελς, που φαίνεται στις αναφορές τους στον παγκόσμιο πολιτισμό, στις διεθνιστικές ενασχολήσεις τους, στα ταξίδια τους κ.λπ.

20. Otto Bauer, *Dei Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, Wiener Volksbuchhandlung, Wien 1924, σ. 311. Ωστόσο, ο Μπάουερ, με όρους που θυμίζουν τα κείμενα του νεαρού Ένγκελς, υπογραμμίζει την εγγενή διεθνιστική αποστολή του προλεταριάτου: «Δεν υπάρχει άλλη τάξη που να είναι εσωτερικά τόσο ολοκληρωτικά απαλλαγμένη από κάθε εθνική αξιολόγηση όσο το αναδυόμενο προλεταριάτο, μια τάξη την οποία η καταστρεπτική και διαλυτική δύναμη του καπιταλισμού έχει απελευθερώσει από κάθε παράδοση, που εμποδίζεται να απολαύσει τα εθνικά πολιτιστικά αγαθά, που βρίσκεται σε σύγκρουση με όλες τις δυνάμεις που έχουν εδραιωθεί από το ιστορικό παρελθόν» (στο ίδιο, σ. 153).

21. Fr. Engels, «Draft of a Communist Confession of Faith» (1847), *MECW*, τ. 6, σ.

Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι στις *Αρχές του Κομμουνισμού*, που επρόκειτο να συντάξει ο Ένγκελς τον Οκτώβριο του 1847 (ένα κείμενο που επαναλαμβάνει ενμέρει την παραλλαγή του Ιουνίου, αλλά με φραστικές αλλαγές σε αρκετά κεφάλαια) υπάρχει η ακόλουθη σημείωση που υπονοεί την έγκριση της παραγράφου για τις εθνότητες που περιλαμβάνεται στο πρώτο προσχέδιο:

«Ερώτηση 22: Ποια θα είναι η στάση της κομμουνιστικής οργάνωσης απέναντι στις υπάρχουσες εθνότητες; – παραμένει»²².

Η οριστική διατύπωση στο *Μανιφέστο* είναι πιο μετριοπαθής: πρόκειται απλώς για ζήτημα κατάργησης των εθνικών αντιθέσεων και χωρισμών (*Absonderungen*). Προφανώς, τα πάντα εξαρτώνται από το πώς μεταφράζουμε αυτή τη λέξη (*Absonderung*), που μπορεί να αποδοθεί ως «διαφορά», «οροθέτηση», «χωρισμός» ή «απομόνωση».

Τόσο το *Μανιφέστο* όσο και τα άλλα κείμενα του Μαρξ και του Ένγκελς της περιόδου 1845-1848 για το ίδιο θέμα έχουν δεχτεί αρκετές ερμηνείες από μαρξιστές, μαρξιακούς ή μαρξολόγους ποικίλων τάσεων. Μερικές ακολουθούν μια μάλλον «μινιμαλιστική» κατεύθυνση, όπως εκείνη του Σόλομον Μπλουμ (Solomon Bloom) στο γνωστό έργο του για το εθνικό ζήτημα στον Μαρξ. Σύμφωνα με τον Μπλουμ:

«Το *Μανιφέστο* είναι ένα αινιγματικό και επιγραμματικό ντοκουμέντο και, κατά συνέπεια, εύκολα μπορεί να παρανοηθεί. Αυτό που είχαν προβλέψει οι συγγραφείς του δεν ήταν η πλήρης εξαφάνιση όλων των εθνικών διακρίσεων, αλλά συγκεκριμένα η κατάργηση των οικονομικών και πολιτικών διαφορών, της οικονομικής απομόνωσης, των διακρίσεων από φθόνο, των πολιτικών ανταγωνισμών, των πολέμων και της εκμετάλλευσης του ενός έθνους από το άλλο»²³.

Αυτή η ερμηνεία δεν είναι αβάσιμη, αλλά αγνοεί το ριζοσπαστισμό των κειμένων του Μαρξ και του Ένγκελς της περιόδου 1845-1848 και το

103 (η έμφαση στο πρωτότυπο). Ο γάλλος συγγραφέας Charles Andler, στον περίφημο σχολιασμό του πάνω στο *Μανιφέστο* θεωρεί την Ένωση των Δίκαιων, τον Βάιτλινγκ (W. Weitling) και τους άγγλους Χαρτιστές ως τις πηγές της αντίληψης που διατύπωσαν ο Μαρξ και ο Ένγκελς για το μέλλον των εθνών (Charles Andler, *Introduction historique et commentaire à Marx, Engels, Le manifeste communiste*, Société nouvelle de librairie et édition, Paris 1901, σσ. 154-155).

22. Fr. Engels, «Principles of Communism» (1847), *MECW*, τ. 6, σ. 354 (η έμφαση στο πρωτότυπο).

23. S.F. Bloom, *The World of Nations: A Study of the National Implications in the Works of Karl Marx*, Columbia University Press, New York 1941, σ. 26.

όραμα της παγκόσμιας πόλης που τους ενέπνεε. Επιπλέον, δεν αποδεικνύει, τουλάχιστον όσον αφορά αυτά τα κείμενα, ότι ο όρος «εθνικοί χωρισμοί» αναφέρεται αποκλειστικά στις οικονομικές και κοινωνικές διαφορές.

Στο άλλο άκρο, ορισμένοι συγγραφείς, όπως ο Μπέρτελ Όλμαν (Bertell Ollman), ακολούθησαν μια μάλλον «μαξιμαλιστική» ανάγνωση των παρατηρήσεων του Μαρξ και του Ένγκελς για το μέλλον των εθνών. Σύμφωνα με τον Όλμαν, στο όραμα του Μαρξ για τον κομμουνισμό:

«Οι διαιρέσεις τις οποίες έχουμε συνηθίσει να παρατηρούμε στο ανθρώπινο είδος ανάλογα με το έθνος, τη φυλή, τη θρησκεία, τη γεωγραφική περιοχή (πόλη ή ύπαιθρος), το επάγγελμα, την τάξη και την οικογένεια θα πάψουν να υφίστανται. Θα αντικατασταθούν από νέες και άγνωστες ως τα τώρα διαιρέσεις που θα ανταποκρίνονται περισσότερο στο χαρακτήρα των ανθρώπων και στη ζωή αυτής της εποχής»²⁴.

Η αξία της διατύπωσης του Όλμαν έγκειται στο ότι προβάλλει τις καθολικές, πανανθρώπινες και υπερεθνικές διαστάσεις της μαρξιακής κομμουνιστικής κοινωνίας. Θα πρέπει να προσθέσουμε ότι ο Όλμαν είναι ένας από τους λίγους συγγραφείς που χαρακτηρίζει «κοσμοπολιτικό» τον προβληματισμό του Μαρξ και, ταυτόχρονα, δείχνει ότι σε καμιά περίπτωση οι συγγραφείς του *Μανιφέστου* δεν είχαν συλλάβει αυτή την κοινωνία ως ομογενή, ομοιόμορφη και αδιαίρετη. Ωστόσο, η ερμηνεία του φτάνει στα άκρα όταν, σχολιάζοντας μια παρατήρηση στη *Γερμανική ιδεολογία για την υποταγή της γλώσσας* «στον ολοκληρωτικό έλεγχο των ατόμων», γράφει:

«Κατά την ερμηνεία μου, αυτό σημαίνει ότι μία γλώσσα θα αντικαταστήσει τις χιλιάδες γλώσσες που υπάρχουν σήμερα (ανεξάρτητα από τον οποιοδήποτε περιορισμένο πολιτισμικό ρόλο που πολλές γλώσσες ίσως συνεχίσουν να παίζουν) και ότι αυτή θα προσαρμοστεί ειδικά ώστε να επιτρέπει τη σαφή έκφραση των εξαιρετικών εμπειριών, γνώσεων και συναισθημάτων των ανθρώπων αυτής της νέας εποχής»²⁵.

24. B. Ollman, «Marx's Vision of Communism: A Reconstruction», *Critique*, No 8, Καλοκαίρι 1977, σ. 22.

25. Ό.π., σ. 29. Όμως σε μια άλλη παράγραφο του άρθρου του, ο Όλμαν προσθέτει: «Η ύπαρξη μιας τέτοιας γλώσσας δεν σημαίνει ότι οι ελάχιστονες τοπικές γλώσσες και οι ιδιαίτερες κουλτούρες που τις συνοδεύουν θα εξαφανιστούν. Τα λατινικά και ο πολι-

Ωστόσο, αυτή η ερμηνεία καθόλου δεν συνάγεται από την παρατήρηση του ίδιου του Μαρξ στη *Γερμανική ιδεολογία*, ο οποίος απλώς μιλά για τον έλεγχο που ασκούν τα άτομα στη γλώσσα και σε καμιά περίπτωση δεν έχει την έννοια ότι όλες οι εθνικές γλώσσες προορίζονται να εξαφανιστούν. Αντίθετα, στην πρόταση που ακολουθεί αμέσως μετά, ο Μαρξ ειρωνεύεται την «Ένωση» που κήρυττε ο Μαξ Στίρνερ (Max Stirner) και όπου θα μιλάνε μόνο μία γλώσσα «τη γλώσσα σαν τέτοια, την ιερή γλώσσα, τη γλώσσα του Ιερού – την εβραϊκή, και μάλιστα την αραμαϊκή διάλεκτο»²⁶. Στην πραγματικότητα, στον Μαρξ και τον Ένγκελς υπάρχουν πολύ λίγες αναφορές για το εθνικό ζήτημα από *πολιτισμική σκοπιά*: σε μια παράγραφο στη *Γερμανική ιδεολογία*, ο Μαρξ υπογραμμίζει ότι «Σε μια κομμουνιστική οργάνωση της κοινωνίας παύει πάντως να υπάρχει η υποταγή του καλλιτέχνη στην τοπική και εθνική στενότητα»²⁷, αλλά αυτό δεν μας επιτρέπει να συνάγουμε γενικά συμπεράσματα γύρω από το μέλλον των μελλοντικών πολιτισμών, όπως επιχειρεί να κάνει ο Όλμαν²⁸.

Μια τρίτη ερμηνεία, που τη θεωρώ περισσότερο πιθανή, είναι εκείνη την οποία διατύπωσε ο Ρομάν Ροσντόλσκι (Roman Rosdolsky) σε ένα σύντομο σημείωμα που δημοσιεύτηκε το 1965:

«[Αυτό που ο Ένγκελς εννοούσε ως “κατάργηση” (ή και “εκμηδένιση”) της εθνότητας] δεν είναι βέβαια η “κατάργηση” των υπαρχόντων εθνικών και γλωσσολογικών κοινοτήτων (πράγμα που θα ήταν παράλογο!), αλλά των *πολιτικών χωρισμών των λαών*. Σε μια κοινωνία όπου (σύμφωνα με τα λόγια του *Μανιφέστου*) “η δημόσια εξουσία θα χάσει τον πολιτικό της χαρακτήρα” και το κράτος ως τέτοιο θα απονεκρωθεί, δεν θα υπάρχει θέση για ξεχωριστά “εθνικά κράτη”»²⁹.

Είναι αλήθεια ότι, όπως τόνισε ο Μαρξ στο *Μανιφέστο*, το προλεταριάτο πρέπει πρώτα να κατακτήσει την εξουσία μέσα στα πλαίσια ενός εθνικού κράτους, αλλά αυτό το μεμονωμένο προλεταριακό εθνικό κράτος «θα είναι μόνο ένα μεταβατικό στάδιο προς τη μελλοντική αταξική και ακρατική κοινωνία, μια που η οικοδόμηση μιας τέτοιας κοι-

τισμός των Λατίνων έχουν εμπλουτίσει τις ζωές εκατομμυρίων ανθρώπων για πολλά χρόνια μετά την πτώση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας» (ό.π., σ. 35).

26. Κ. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Η γερμανική ιδεολογία*, τ. 2, σ. 174.

27. Ό.π., τ. 2, σ. 133.

28. B. Ollman, ό.π., σσ. 34-35.

29. R. Rosdolsky, «Workers and Fatherland: A Note on a Passage in the Communist Manifesto», *Science and Society*, London, Καλοκαίρι 1965, τ. XXIX, No 3, σ. 335.

ωνίας είναι δυνατή μόνο σε διεθνή κλίμακα»³⁰.

Συνοψίζοντας: Τα κείμενα του Μαρξ και του Ένγκελς της περιόδου 1845-1848 αποκαλύπτουν την ύπαρξη ενός κοσμοπολιτικού/διεθνιστικού (οι δύο αυτοί όροι χρησιμοποιούνται λίγο ως πολύ εναλλακτικά) οράματος μιας παγκόσμιας πόλης, μιας οικουμενικής κοινότητας (*Gemeinschaft*), όπου όχι μόνο θα εξαφανίζονται οι εθνικοί ανταγωνισμοί και συγκρούσεις, αλλά και οι οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές (αλλά όχι οι πολιτισμικές) διαφορές μεταξύ των εθνών. Αυτή η προοπτική ενός κόσμου χωρίς σύνορα συνδέεται στενά με τη συνολική *Weltanschauung* (κοσμοθεωρία) τους και ιδιαίτερα: (α) με την ανθρωπιστική τους προβληματική, δηλαδή την αναφορά τους στην ανθρωπότητα ως το υπέρτατο πλαίσιο πολιτικού στοχασμού και πολιτικής πράξης· (β) με το όραμά τους για τον κομμουνισμό ως σύστημα κατ' ανάγκη *Weltgeschichtlich* (ιστορικά παγκόσμιο)· (γ) με τη θέση τους για την απονέκρωση του κράτους στην αταξική κοινωνία του μέλλοντος· (δ) με την αντίληψή τους για το προλεταριάτο ως καθολική υπερεθνική τάξη λόγω της υλικής του θέσης και των αντικειμενικών του συμφερόντων.

Φαίνεται ότι μετά την επανάσταση του 1848, στη διάρκεια της οποίας το εθνικό ζήτημα αποκαλύφθηκε στον Μαρξ και τον Ένγκελς σε όλη του την ένταση και περιπλοκότητα, οι δύο συγγραφείς του Κομμουνιστικού Μανιφέστου εγκατέλειψαν την κοσμοπολιτική προβληματική των πρώτων τους κειμένων εμμένοντας όμως στο διεθνισμό, ιδιαίτερα στην παρούσα πολιτική διάστασή του. Λόγου χάριν, στην *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα* (1875), ο Μαρξ επικρίνει με αυστηρότητα τους οπαδούς του Λασάλ (*Lassale*) επειδή αντιμετώπιζαν «το εργατικό κίνημα από την πιο στενή εθνική άποψη» και αντιπαραθέτει στο σύνθημα που πρόβαλε το Πρόγραμμα της Γκότα, τη «διεθνή συναδέλφωση των λαών», αυτό για τη «διεθνή συναδέλφωση των εργατικών τάξεων στον κοινό αγώνα ενάντια στις κυρίαρχες τάξεις και στις κυβερνήσεις τους»³¹. Ωστόσο, ο ίδιος ο Μαρξ δεν προτείνει καμιά προοπτική για το μέλλον που θα έθετε το ερώτημα της ύπαρξης του εθνικού κράτους ή των «εθνικών χωρισμών» σε κάποιο επίπεδο.

Γιατί αυτή η σιωπή; Για λόγους τακτικής σωφροσύνης, πολιτικού ρεαλισμού ή εξαιτίας της πεποίθησης (που διαμορφώθηκε με το πέρασμα

30. Ό.π., σ. 337

31. Κ. Μαρξ, «Κριτική του Προγράμματος της Γκότα» (1875), στο Μαρξ, Ένγκελς, *Διαλεχτά έργα*, τ. II, σσ. 17-18.

των χρόνων) ότι ο εθνικός παράγοντας αποδείχτηκε πιο ανθεκτικός από ό,τι αρχικά φαινόταν; Ή εξαιτίας του φόβου ότι η ιδέα του κοσμοπολισμού θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως πρόσχημα για ένα «ηγετικό κράτος» που θα απορροφούσε άλλα έθνη; Σε ένα γράμμα του προς τον Ένγκελς στις 20 Ιουνίου 1866, ο Μαρξ περιγράφει μια συνεδρίαση του Συμβουλίου της Πρώτης Διεθνούς:

«Οι εκπρόσωποι της “ νέας Γαλλίας” (που δεν ήταν εργάτες) [...] διακήρυξαν ότι κάθε εθνικότητα ακόμη και τα έθνη είναι “απληρωμένες προκαταλήψεις”. Προυντονοποιημένος στιρνερισμός. Όλα πρέπει να διαλυθούν μέσα σε μικρές “ομάδες” ή “κοινότητες”, που αργότερα συγκροτούν μια “ένωση”, αλλά όχι ένα κράτος. Και ακόμη, αυτή η “εξατομίκευση” της ανθρωπότητας και η “αλληλοβοήθεια” που συνεπάγεται θα προχωρούν σταματώντας την πορεία της ιστορίας σε όλες τις άλλες χώρες και όλος ο κόσμος περιμένει μέχρι να καταστούν έτοιμοι οι Γάλλοι να επιτελέσουν μια κοινωνική επανάσταση. Τότε θα επιδείξουν το πείραμα σε μας, και ο υπόλοιπος κόσμος, συνεπαρμένος από τη δύναμη του παραδείγματός τους, θα κάνει το ίδιο. [...]

Οι Άγγλοι ξεκαρδίστηκαν στα γέλια όταν άρχισα την ομιλία μου με την παρατήρηση ότι ο φίλος μας Λαφάργκ [Lafargue], και οι άλλοι, που είχαν καταργήσει τις εθνότητες, μας μίλησαν “γαλλικά”, δηλαδή σε μια γλώσσα την οποία τα εννέα δέκατα του ακροατηρίου δεν καταλάβαιναν. Κατόπιν υπέδειξα ότι με την άρνησή του των εθνικοτήτων φαίνεται, χωρίς να το συνειδητοποιεί, να υπονοεί την απορρόφησή τους από το γαλλικό υποδειγματικό έθνος»³².

Ο Μαρξ φοβόταν ότι το κοσμοπολιτικό ιδεώδες θα μπορούσε να εξυπηρετήσει τις ηγεμονικές βλέψεις ενός «έθνους-μοντέλου». Δεν ήταν δυνατό να προβλέψει ότι περίπου έναν αιώνα αργότερα (1949-1962) στην Ανατολική Ευρώπη, από μια ειρωνεία της ιστορίας, στο όνομα του «αγώνα ενάντια στον κοσμοπολιτισμό» οι θιασώτες του ηγετικού κράτους και του σοσιαλισμού σε μία χώρα θα εξόντωναν τους αντιπάλους τους, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν βετεράνοι της Διεθνούς Ταξιαρχίας στην Ισπανία...

32. Γράμμα του Μαρξ στον Ένγκελς, 20 Ιουνίου 1866, *MECW*, τ. 42, σ. 287 (η έμφαση στο πρωτότυπο). Σε μια προηγούμενη επιστολή του στον Ένγκελς, της 7ης Ιουνίου του 1866, ο Μαρξ είναι πιο συγκρατημένος ως προς τους προυντονιστές: επικρίνει τον «γκροτέσκο» γαλλοκεντρισμό τους, αλλά θεωρεί τις δραστηριότητές τους «χρήσιμες και κατανοητές ως πολεμική ενάντια στο σοβινισμό» (*MECW*, τ. 42, σ. 281).

*Η μαρξιστική προσέγγιση στο εθνικό ζήτημα. Μια κριτική στην ερμηνεία του Νίμνι**

Οι περισσότεροι ιστορικοί, μαρξιστές και μη, επισημαίνουν το ανολοκλήρωτο και τους περιορισμούς των κειμένων του Μαρξ και του Ένγκελς για το εθνικό ζήτημα. Η κριτική στη θεωρία του Ένγκελς για τα έθνη «χωρίς ιστορία» – που ασκήθηκε πρώτη φορά στις αρχές αυτού του αιώνα από τον Ότο Μπάουερ στο μνημειώδες έργο του *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie (Το ζήτημα των εθνοτήτων και η σοσιαλδημοκρατία)* (1907)¹ και αναπτύχθηκε, συστηματικότερα και αυστηρότερα, από τον ουκρανό μαρξιστή ιστορικό Ρομάν Ροσντόλσκι μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο – είναι σήμερα ένα στερεό κεκτημένο της σύγχρονης μαρξιστικής φιλολογίας γύρω από το εθνικό ζήτημα. Σε γενικές γραμμές, οι μαρξιστές ιστορικοί τείνουν να θεωρούν το εθνικό ζήτημα ως ένα από τα κύρια κενά στις θεωρητικές επεξεργασίες του Μαρξ και του Ένγκελς. Ειδικότερα, θεωρούν ότι η κατηγορία των «μη ιστορικών λαών» (*geschichtlosen Völker*) έρχεται σε βασική αντίφαση με τις προϋποθέσεις του μαρξισμού.

Ωστόσο, ο Εφραίμ Νίμνι προβάλλει μια διαφορετική άποψη. Πιστεύει ότι «ο Μαρξ και ο Ένγκελς έχουν μια συνεκτική άποψη για το εθνικό ζήτημα, ακόμα και αν δεν υπάρχει ένα συγκεκριμένο έργο τους που να παρουσιάζει άμεσα τη θεωρία τους με ένα σαφή τρόπο»². Κατά τη γνώμη του, η συνεκτικότητα αυτής της αντίληψης βασίζεται σε τρία θεμελιακά «παραδείγματα» ιστορικού υλισμού: (α) μια θεωρία της εξέλιξης, δηλαδή μια θεώρηση της ιστορίας «ως μιας προοδευτικής σειράς αλλαγών μέσω καθολικών και ιεραρχικά καθορισμένων στα-

* Το κείμενο αυτό των Enzo Traverso και Michel Löwy δημοσιεύθηκε το καλοκαίρι του 1990 στο περιοδικό *Science and Society* (No 2, σσ. 132-146), με τον τίτλο «The Marxist Approach to National Question: A Critique of Nimni's Interpretation».

1. Βλέπε O. Bauer, «Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie», στην έκδοση *Werkausgabe*, τ. I, κεφ. 3, Europaverlag, Wien 1975.

2. E. Nimni, «Marx, Engels and the National Question», *Science & Society*, 53: 3, 1989, σσ. 297-326.

δίων»· (β) μια ντετερμινιστική θεωρία που αναλύει – μέσω μιας μορφής «οικονομικού αναγωγισμού» – όλες τις κοινωνικές αλλαγές ως το αυτόματο αποτέλεσμα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και (γ) μια «ευρωκεντρική» κοσμοθεωρία, που αποτελεί την αναγκαία και αναπόφευκτη συνέπεια των δύο προηγούμενων «θεωρητικών παραμέτρων». Μετά από αυτή την αφετηριακή προϋπόθεση, ίσως ο αναγνώστης νομίσει ότι αυτή η μελέτη ασκεί κριτική στο μαρξισμό ως σύνολο· όμως, στο τέλος, ανακαλύπτει κανείς ότι ο Εφραίμ Νίμνι θεωρεί τον εαυτό του μαρξιστή και επικαλείται έναν ιστορικό υλισμό κεκαθαρμένο από την «παραπλανητική κληρονομιά του ευρωπαϊκού μαρξισμού»³. Κατανοούμε τις καλές προθέσεις του Νίμνι, αλλά πιστεύουμε ότι η στάση του είναι πέρα ως πέρα αντιφατική. Αν είχαμε πειστεί ότι η θεωρία του Μαρξ στηρίζεται σε μια μορφή εξελικτισμού και οικονομικού ντετερμινισμού, που αναπόφευκτα οδηγεί σε μια ευρωκεντρική κοσμοθεωρία, ασφαλώς θα ήμασταν αντιμαρξιστές. Στην πραγματικότητα, η προϋπόθεση της μελέτης του Νίμνι είναι μια καρικατούρα της σκέψης του Μαρξ και θα χαρακτήριζε καλύτερα τις εντελώς διαφορετικές υλιστικές Weltanschauungen (κοσμοθεωρίες) που ανέπτυξαν ο Κάουτσκι (Kautsky), ο Πλεχάνοφ και ο Μπουχάριν. Αν αντίρρηση, ορισμένα κείμενα του Μαρξ και του Ένγκελς, και πρώτα απ' όλα το *Κομμουνιστικό μανιφέστο*, παρουσιάζουν κάποιες εξελικτικές ή οικονομικές ντετερμινιστικές τάσεις στον τρόπο που ερμηνεύουν την ιστορία. Εντούτοις, θα ήταν εξολοκλήρου λάθος να αναγάγει κανείς το σύνολο της σκέψης του Μαρξ σε μια θεώρηση της κοινωνίας και του κόσμου ως αποτέλεσμα φυσικών νόμων ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων ή ως μια σειρά σταδίων, σύμφωνα με το ευρωπαϊκό μοντέλο. Μερικές από τις κριτικές παρατηρήσεις του Νίμνι δεν είναι καθόλου άστοχες – λόγου χάριν, όταν παρατηρεί ότι ο Μαρξ και ο Ένγκελς δεν είχαν κατανοήσει εκείνα τα εθνικιστικά κινήματα που δεν ήταν ούτε πρόθυμα ούτε ικανά να συγκροτήσουν ένα εθνικό κράτος. Αλλά πολύ συχνά η ανάλυσή του είναι υπερβολικά μονομερής και συνάγει γενικεύσεις από αποσπασματικές φράσεις και μερικές φορές τείνει να γίνεται καρικατούρα, με ελάχιστη ομοιότητα με τις ιδέες του Μαρξ.

Μερικά αποσπάσματα του *Κομμουνιστικού μανιφέστου* μπορούν να διαβαστούν σαν πραγματική απολογία του ιστορικού έργου του καπιταλισμού όσον αφορά την καταστροφή του φεουδαρχικού συστήματος

3. Ό.π., σ. 324.

και, γενικότερα, όλων των αρχαϊκών κοινωνικών σχηματισμών. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς είχαν αποδώσει έναν «επαναστατικό» χαρακτήρα στον καπιταλισμό πέρα από τα σύνορα της Ευρώπης, σε μια περίοδο κατά την οποία, στο εσωτερικό της ηπείρου, οι ίδιοι πίστευαν ότι οι συνθήκες ήταν ώριμες για μια σοσιαλιστική επανάσταση. Στην Ινδία, η Μεγάλη Βρετανία από τη μια μεριά θα κατέστρεφε την αρχαία κοινωνία και, από την άλλη, θα έθετε τα θεμέλια για μια σύγχρονη κοινωνική ανάπτυξη μέσω της εκβιομηχάνισης της χώρας. Το 1853, ο Μαρξ είχε χαρακτηρίσει την Αγγλία, την ηγέτιδα δύναμη αυτής της κοινωνικής αλλαγής, ως το «ασυνείδητο όργανο της ιστορίας»⁴. Στην ίδια κατεύθυνση, ο Ένγκελς ενέκρινε την προσάρτηση της Καλιφόρνιας από τις Ηνωμένες Πολιτείες επειδή, όπως το αιτιολόγησε ο ίδιος, «οι ενεργητικοί Γιάνκηδες» θα τα καταφέρουν καλύτερα από τους «οκνηρούς Μεξικάνους» στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής⁵. Μάλιστα, το 1848 ο Ένγκελς είχε χαιρετήσει – όπως τονίζει ο Νίμνι – την κατάκτηση της Αλγερίας από τους Γάλλους ως «ευτυχές γεγονός για την πρόοδο του πολιτισμού»⁶. Προφανώς, είναι σημαντικό να επικρίνει κανείς και να καταδικάζει αυτές τις απόψεις, αλλά θα ήταν λάθος και σχηματοποίηση το να βλέπει κανείς μόνο αυτά τα αποσπάσματα. Στην πραγματικότητα, ο Μαρξ και ο Ένγκελς είχαν πολλές φορές καταγγείλει τη βαθιά ριζωμένη στην ευρωκεντρική κουλτούρα και στην ιμπεριαλιστική ιδεολογία της εποχής τους μυστικοποίηση που παρουσίαζε τις αποικιακές κατακτήσεις σαν «εκπολιτιστικές αποστολές». Και οι δύο θεωρούσαν τον καπιταλισμό ως ένα σύστημα που «μετατρέπει κάθε οικονομική πρόοδο σε κοινωνική συμφορά»⁷. Είχαν εντυπωσιαστεί από την παγκόσμια εξάπλωση του καπιταλισμού αλλά,

4. Κ. Μαρξ, «Η βρετανική κυριαρχία στις Ινδίες» (1853), στο Μαρξ, Ένγκελς, *Διαλεκτικά έργα*, τ. Ι, σ. 409.

5. Fr. Engels, «Democratic Pan-Slavism» (1849), *MECW*, τ. 8, σ. 365.

6. Fr. Engels, «Extraordinary Revelations. – Abd-el-Kader. – Guizot's Foreign Policy» (1848), *MECW*, τ. 6, σ. 471.

7. K. Marx, *Capital*, Lawrence & Wishart, London 1974, τ. 1 σσ. 457-458.

Σ.τ.Μ. Η διατύπωση αυτή δεν υπάρχει στις γερμανικές εκδόσεις του 1867 και του 1872 του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* (βλέπε Marx/Engels, *Gesamtausgabe* (MEGA), τ. II/5, σ. 399 και τ. II/6, σ. 466). Και στην ελληνική μετάφραση του Π. Μαυρομάτη, που ακολουθεί τη γερμανική έκδοση, δεν υπάρχει συνεπώς αντίστοιχη έκφραση (βλέπε Κ. Μαρξ, *Το κεφάλαιο*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, τ. 1, σ. 505). Υπάρχει όμως στη γαλλική έκδοση (1872-1875) που την επιμελήθηκε ο ίδιος ο Μαρξ: «qui fait de chaque progrès économique une calamité publique» (βλέπε Marx/Engels, *Gesamtausgabe*, τ. II/7, «Karl Marx, *Le capital*, Paris 1872-1875», Dietz Verlag, Berlin 1989, σ. 424).

ταυτόχρονα, και οι δύο είχαν καταγγείλει το βάρβαρο και βίαιο τρόπο με τον οποίο είχε συντελεστεί αυτή η διαδικασία. Όσον αφορά τη βρετανική αποικιοποίηση της Ινδίας, ο Μαρξ συνέκρινε την «ανθρώπινη πρόοδο» με έναν «απαίσιο ειδωλολατρικό θεό που δεν ήθελε να πίνει το νέκταρ παρά μέσα από κρανία σφαγμένων ανθρώπων»⁸. Το 1857, σε ένα άρθρο του για την Αλγερία, γραμμένο για την *Αμερικανική Εγκυκλοπαίδεια*, ο Ένγκελς κατήγγειλε τη «φρίκη» και την «κτηνωδία» του «βάρβαρου συστήματος του πολέμου» των Γάλλων ενάντια στις φυλές των Αράβων και των Καβύλων, «για τους οποίους η ανεξαρτησία είναι πολύτιμη, και το μίσος για την ξένη κυριαρχία μια αρχή προσφιλέστερη από την ίδια τη ζωή»⁹. Το 1861, ο Μαρξ χαρακτήρισε την ευρωπαϊκή εκστρατεία στο Μεξικό σαν «μια από τις πιο τερατώδεις επιχειρήσεις που καταγράφηκαν ποτέ στα χρονικά της διεθνούς ιστορίας»¹⁰. Αυτή η θέση, καθώς και εκείνες που τάσσονται υπέρ των Κινέζων στους «Πολέμους του Οπίου» με την Αγγλία δεν φανερώνουν κανέναν ευρωκεντρισμό.

Αντίστοιχα, η εξελικτικιστική ερμηνεία του Μαρξ δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή, επειδή σχηματοποιεί και απογυμνώνει τη συνθετότητα και τον πλούτο της σκέψης του. Ο Νίμι την ανάγει σε ένα πασίγνωστο απόσπασμα στο *Κεφάλαιο*, το οποίο έγινε δόγμα για το θετικιστικό μαρξισμό της Δεύτερης Διεθνούς: «Η βιομηχανικά πιο αναπτυγμένη χώρα δείχνει στη λιγότερο αναπτυγμένη απλώς την εικόνα του μέλλοντός της»¹¹. Στη στροφή του αιώνα, η καουτσικική «ορθοδοξία» φυλάκισε τη θεωρία του Μαρξ μέσα στο σιδερένιο κλουβί αυτής της εξελικτικιστικής ερμηνείας. Η σκέψη του Μαρξ ήταν τόσο πολύ ταυτισμένη με τις κοινωνικο-δαρβινιστικές θεωρίες που ο νεαρός Γκράμσι (Gramsci) υποδέχτηκε τη ρωσική επανάσταση του 1917 σαν μια «επανάσταση ενάντια στο *Κεφάλαιο*»¹². Εντούτοις, αυτό το μεμονωμένο απόσπασμα κάθε άλλο παρά παριστά τη θεωρία του Μαρξ στην ολότητά της. Ο Μαρξ ποτέ δεν επιζήτησε τη μηχανιστική μεταφορά σε όλες τις χώρες των αναπτυξιακών σταδίων της Δυτικής Ευρώπης – πρωτόγονος

8. Κ. Μαρξ, «Τα μελλοντικά αποτελέσματα της βρετανικής κυριαρχίας στις Ινδίες» (1853), στο Μαρξ, Ένγκελς, *Διαλεχτά έργα*, τ. Ι, σ. 418.

9. Fr. Engels, «Algeria» (1857), *MECW*, τ. 18, σ. 67.

10. Κ. Marx, «The Intervention in Mexico» (1861), *MECW*, τ. 19, σ. 71.

11. Κ. Μαρξ, *Το κεφάλαιο*, μετάφραση Π. Μαυρομάτη, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, τ. 1, σσ. 12-15.

12. Antonio Gramsci, «La rivoluzione contro il Capitale» (1918), *Scritti politici*, Editori Riuniti, Roma 1967, σσ. 80-83.

κομμουνισμός, δουλκτητικό καθεστώς, φεουδαρχία, καπιταλισμός – και τα κείμενά του για τις προκαπιταλιστικές κοινωνίες είναι περισσότερο υποθέσεις για παραπέρα έρευνα παρά παγιωμένα συμπεράσματα. Όσον αφορά τη Ρωσία, το 1881-1882 ο Μαρξ εξέταζε το ενδεχόμενο της άμεσης μετάβασης από την «ομπτσίνα» (τη ρωσική αγροτική κοινότητα) στον κομμουνισμό, χωρίς τη διέλευση από όλες τις «τρομερές ανακατάξεις» του καπιταλισμού, με την προϋπόθεση ότι η αγροτική επανάσταση στη Ρωσία θα συμβάδιζε με μια σοσιαλιστική επανάσταση στην Ευρώπη. Σε ένα γράμμα του που στάλθηκε το 1877 στη ρωσική επιθεώρηση *Οτετσεστβένιγιε Ζαπίσκι*, ο Μαρξ προειδοποιούσε τους αναγνώστες του για τον κίνδυνο της μετατροπής του «σχεδιαγράμματός [του] της γένεσης του καπιταλισμού στη Δυτική Ευρώπη σε μια ιστορικο-φιλοσοφική θεωρία γενικής ανάπτυξης, που επιβάλλεται από τη μοίρα σε όλους τους λαούς, σε οποιοσδήποτε ιστορικές περιστάσεις και αν βρίσκονται»¹³. Το 1881 ο Μαρξ επανέλαβε την ίδια άποψη στο γνωστό γράμμα του στη Βέρα Ζάσουλιτς, όπου παρουσίαζε την παραδοσιακή αγροτική κοινότητα ως «το σημείο εκκίνησης για την κοινωνική αναγέννηση της Ρωσίας»¹⁴. Οι ρώσοι μαρξιστές, υπό την καθοδήγηση του Πλεχάνοφ, που έβλεπε την «παράκαμψη» του καπιταλισμού σαν λαϊκίστικη αίρεση, φρόντισαν να αποκρύψουν αυτό το γράμμα (το οποίο ανακάλυψε και δημοσίευσε ο Ριαζάνοφ το 1911). Και αυτό δεν είναι παρά ένα μόνο παράδειγμα του αντιεξελικτικού ρεύματος στα κείμενα του Μαρξ.

Ο Μαρξ και Ένγκελς δεν διατύπωσαν τόσο μια ολοκληρωμένη θεωρία όσο μια ιδέα για το εθνικό ζήτημα. Αυτό το γεγονός φανερώνει έναν περιορισμό στη θεωρητική τους επεξεργασία, αλλά ταυτόχρονα προφυλάσσει από τον κίνδυνο ενός υπερβολικά άκαμπτου και κανονιστικού ορισμού, σαν κι αυτούς που πρότεινε ο Κάουτσκι (το έθνος ως οικονομική-γλωσσική-εδαφική ενότητα) ή ο Στάλιν (το έθνος ως οικονομική, εδαφική, γλωσσολογική, πολιτισμική και ψυχολογική κοινότητα)¹⁵. Και οι δύο γερμανοί επαναστάτες έζησαν σε μια εποχή που ήταν ακόμα σημαδεμένη από το σχηματισμό ορισμένων εθνικών κρα-

13. K. Marx, «[Letter to Otechestvenniye Zapiski]» (1877), MECW, τ. 24, σ. 200.

14. Marx, Engels, *Werke*, τ. 35, σ. 167· πρβλ. Teodor Shanin, (ed.), *Late Marx and the Russian Road: Marx and the «Peripheries of Capitalism»*, Routledge and Kegan Paul, London 1984.

15. Βλέπε το επόμενο κεφάλαιο. Βλέπε επίσης και Enzo Traverso, «Socialismo e nazione: Rassegna di una controversia marxista», *Il Ponte*, XL, 1, 1984.

τών στην Ευρώπη (Γερμανία, Ιταλία, Πολωνία, Ουγγαρία) και αυτό το γεγονός αναγκαστικά επηρέασε τις απόψεις τους. Από τα κείμενά τους μπορούμε να συναγάγουμε μια αντίληψη για το έθνος ως ιστορικό σχηματισμό, συνδεδεμένο με την άνοδο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και αποκρυσταλλωμένο σε ένα πολιτικό εποίκοδόμημα: το εθνικό κράτος¹⁶. Όμως αυτή η αντίληψη ποτέ δεν αναπτύχθηκε με συστηματικό τρόπο. Αυτή η μη πληρότητα στην ανάλυσή τους για το εθνικό ζήτημα πιθανόν να συνδέεται με την πεποίθησή τους ότι ζούσαν σε μια εποχή κατά την οποία κυριαρχούσε ο αστικός κοσμοπολιτισμός και ότι στο εγγύς μέλλον θα ερχόταν ο σοσιαλισμός, που θα υπερέβαινε τις εθνικές συγκρούσεις. Στο Κομμουνιστικό μανιφέστο, ο κοσμοπολιτισμός και ο διεθνισμός τείνουν να συγχέονται. Στο κείμενο αυτό, η διεθνοποίηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και ο σχηματισμός της παγκόσμιας αγοράς αντιμετωπίζονται ως μια διαδικασία που «διαμορφώνει κοσμοπολιτικά (kosmopolitisch) την παραγωγή και την κατανάλωση όλων των χωρών», καθιερώνοντας την «ολόπλευρη αλληλοεξάρτηση των εθνών» και δημιουργώντας μια «παγκόσμια φιλολογία». Μέσα σ' αυτό τον αδιάκοπο μετασχηματισμό της κοινωνικής ζωής, ο καπιταλισμός «εξάρτησε την ύπαιθρο από την πόλη, [...] τα βάρβαρα και τα μισοβάρβαρα έθνη από τα πολιτισμένα, τους αγροτικούς λαούς από τους αστικούς λαούς, την Ανατολή από τη Δύση»¹⁷. Αυτή η έμπλεως θαυμασμού περιγραφή της επαναστατικής λειτουργίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, που αντιμετωπίζεται ως ένα οικονομικό σύστημα που καθημερινά όλο και περισσότερο θα ενοποιεί τον κόσμο υλικά και «πνευματικά» και θα εξασθενεί τη βάση των εθνικών συγκρούσεων, ασφαλώς οδήγησε τους συγγραφείς του Μανιφέστου στο να παραβλέψουν τη σπουδαιότητα του εθνικού ζητήματος. Αυτή η υποτίμηση, που αναμφίβολα εμπεριέχει κάποια στοιχεία οικονομικού αναγωγισμού και ευρωκεντρισμού, χαρακτηρίζει ιδιαίτερα τα κείμενα του Μαρξ και του Ένγκελς της περιόδου 1848-1849.

Είναι αλήθεια ότι το Κομμουνιστικό μανιφέστο περιέχει μερικές αμφισβητήσιμες διατυπώσεις. Ωστόσο, θα ήταν ανακριβές να υποστηρίξουμε, όπως κάνει ο Νίμνι, ότι για τον Μαρξ και τον Ένγκελς «το ορμητι-

16. Βλέπε Maxime Rodinson, «Le marxisme et la nation», *L' Homme et la société*, Ιανουάριος-Μάρτιος 1968, σ. 133· George Haupt και Claudie Weill, «L' eredità di Marx ed Engels e la questione nazionale», *Studi storici*, XV: 2, 1974.

17. Μαρξ, Ένγκελς, «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος», στο Μαρξ, Ένγκελς, *Διαλεχτά έργα*, τ. Ι. σσ. 24-25. Βλέπε και MEW, τ. 4, σ. 466.

κό κύμα της ιστορίας θα καταργήσει το έθνος». Αυτό που έγραψαν οι δύο στοχαστές είναι ότι η κυριαρχία του προλεταριάτου θα οδηγήσει στην εξαφάνιση «των εθνικών χωρισμών (Absonderungen) και των εθνικών αντιθέσεων ανάμεσα στους λαούς». Η λέξη *Absonderung* μπορεί να μεταφραστεί ως διαφορά, οροθέτηση, χωρισμός ή απομόνωση. Η πιο πιθανή ερμηνεία αυτής της φράσης είναι, κατά τη γνώμη μας, αυτή που προτείνει ο Ρομάν Ροσντόλσκι σε ένα κείμενό του του 1965: όταν ο Μαρξ και ο Ένγκελς ήλπιζαν ότι οι εθνικοί ανταγωνισμοί και οι διαχωρισμοί θα εξαφανίζονταν σε μια κομμουνιστική κοινωνία, αυτό που εννοούσαν «δεν είναι βέβαια η “κατάργηση” των υπαρχόντων εθνικών και γλωσσικών κοινοτήτων (πράγμα που θα ήταν παράλογο!), αλλά των πολιτικών χωρισμών των λαών. Σε μια κοινωνία όπου (σύμφωνα με τα λόγια του Μανιφέστου) “η δημόσια εξουσία θα χάσει τον πολιτικό της χαρακτήρα” και το κράτος ως τέτοιο θα απονεκρωθεί, δεν θα υπάρχει θέση για ξεχωριστά “εθνικά κράτη”»¹⁸.

Αυτή η διεθνιστική οπτική του Μαρξ και του Ένγκελς δεν απέρρευε από κάποια ιδιόρρυθμη «μονογραμμική και ευρωκεντρική» ιδεολογία, αλλά από την ουμανιστική ελπίδα ότι σε ένα σοσιαλιστικό κόσμο, σε έναν κόσμο χωρίς σύνορα, θα εξαφανίζονταν όχι μόνο οι εθνικοί ανταγωνισμοί και συγκρούσεις, αλλά και οι οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές (αλλά όχι και οι πολιτισμικές) διαφορές μεταξύ των εθνών¹⁹.

Το παράδειγμα της Ιρλανδίας φωτίζει μια διαφορετική θεωρητική προσέγγιση στο εθνικό φαινόμενο η οποία συναντάται στον Μαρξ και τον Ένγκελς. Το κριτήριο που τους έκανε να αναγνωρίσουν την Ιρλανδία ως ιστορικό έθνος δεν ήταν οικονομικό, αλλά ουσιαστικά πολιτικό. Η αφετηρία τους ήταν η κατανόηση της επιθυμίας του ιρλανδικού λαού να γίνει ανεξάρτητο έθνος. Η άνοδος του εθνικισμού στην Ιρλανδία ήταν ευθέως ανάλογη με τη διαδικασία της αποεθνικοποίησης την οποία εφήρμοζε ο βρετανικός ιμπεριαλισμός. Αυτή η διαδικασία καθόρισε όχι μόνο την οικονομική λεηλασία του νησιού, αλλά και την πραγματική γλωσσική αφομοίωση των Ιρλανδών, που εγκατέλειψαν την κελτική γλώσσα τους για να μιλήσουν αγγλικά. Ο Ένγκελς έγραψε:

18. Roman Rosdolsky, «Worker and Fatherland: A Note on a Passage in the Communist Manifesto», *Science & Society*, τ. XXIX, No 3, 1965, σ. 335. Για μια διαφορετική, «μινιμαλιστική» ερμηνεία, βλ. Solomon F. Bloom, *The World of Nations: A Study of the National Implications in the Works of Karl Marx*, Columbia University Press, New York 1941, σ. 26.

19. Βλέπε το πρώτο κεφάλαιο.

«Παρά την πιο άγρια καταστολή, λίγο χρόνο μετά από κάθε προσπάθεια εξολόθρευσής τους οι Ιρλανδοί στέκονταν ισχυρότεροι όσο ποτέ προηγούμενα. Πράγματι, αντλούσαν την κύρια δύναμή τους από την ξένη φρουρά που τους είχε επιβληθεί για να τους υποτάξει»²⁰.

Στην περίπτωση αυτή, το έθνος δεν προσδιορίστηκε σύμφωνα με αντικειμενικά κριτήρια (οικονομία, γλώσσα, έδαφος κ.λπ.), αλλά μάλλον συγκροτήθηκε βάσει ενός υποκειμενικού στοιχείου: της θέλησης των Ιρλανδών να απελευθερωθούν από τη βρετανική κυριαρχία. Η αντίληψη αυτή όχι μόνο δεν παρουσιάζει ούτε ίχνος «οικονομικού αναγωγισμού», αλλά αντίθετα προβάλλει τη σημασία της εθνικής ταυτότητας και εσωτερικότητας. Το 1939 ο Τρότσκι υιοθέτησε την ίδια μέθοδο σε μια συζήτηση με τον Τσ.Λ.Ρ. Τζέιμς (C.L.R. James) γύρω από το ζήτημα των μαύρων στην Αμερική, υποστηρίζοντας ότι «ένα αφηρημένο κριτήριο δεν είναι αποφασιστικό σ' αυτό το ζήτημα, αλλά πολύ πιο αποφασιστικά είναι η ιστορική συνείδηση, τα συναισθήματα τους και οι παρορμήσεις τους»²¹. Στην πραγματικότητα, και οι δύο κύριες μαρξιστικές ερμηνείες του εθνικού φαινομένου – η οικονομική και ντετερμινιστική θεωρία του Κάουτσκι και του Στάλιν από τη μια μεριά, και η ιστορική και πολιτισμική θεωρία του Μπάουερ και του Τρότσκι από την άλλη – απορρέουν από την κλασική μαρξιστική προσέγγιση, της οποίας η μη πληρότητα και η ρευστότητα μπορούν να αναπτυχθούν είτε με εξελικτικιστικό είτε με διαλεκτικό τρόπο.

Στην προσπάθειά του να αποδείξει ότι οι απόψεις του Μαρξ δεν είναι αποσπασματικές και ατελείς, αλλά συγκροτούν ένα συστηματικό και συνεκτικό «εξελικτικό» όλο, ο Νίμνι υποστηρίζει ότι η «θεμελιακή θεωρητική παραδοχή» (του Μαρξ και του Ένγκελς) ήταν ότι «κάθε εθνικό κράτος» είναι «αδιάρρηκτα συνδεδεμένο με την καθολικοποίηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και την ηγεμονία της αστικής τάξης». Και, κατά τη γνώμη του, αυτό ερμηνεύει «την αταλάντευτη υποστήριξη εκ μέρους του Μαρξ και του Ένγκελς του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης για τους Ιρλανδούς και τους Πολωνούς» και, ταυτόχρονα, τη σκληρή αντιμετώπιση των «νότιων Σλάβων». Στην πραγματικότητα, ο Μαρξ όχι μόνο δεν υποστήριζε την Ιρλανδία λόγω της «η-

20. Fr. Engels, «[Plan of Chapter Two and Fragments for *The History of Ireland*]» (1869-1870), *MECW*, τ. 21, σ. 312.

21. Leon Trotsky, *On Black Nationalism and Self-Determination*, Pathfinder, 3rd printing, New York 1972, σ. 16.

γεμονίας της αστικής τάξης», αλλά ήταν πολύ ικανοποιημένος που η ηγεμονική δύναμη στον ιρλανδικό εθνικό και αγροτικό αγώνα, «ο φενιανισμός χαρακτηρίζεται από σοσιαλιστικές (με την αρνητική έννοια, καθώς κατευθύνεται ενάντια στην ιδιοποίηση του εδάφους) κλίσεις»²². Οι λόγοι για την υποστήριξη του πολωνικού και όχι του σερβικού ή του βοημιανού εθνικισμού δεν ήταν οικονομιστικοί («η καθολικοποίηση της καπιταλιστικής οικονομίας»), αλλά αποκλειστικά πολιτικοί: το πολωνικό εθνικό κίνημα ήταν αντιτσαρικό, ενώ τα άλλα, όπως πίστευε ο Μαρξ, χειραγωγούνταν από τον τσαρισμό. Στην περίπτωση των νότιων Σλάβων, θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει ότι η πολιτική του στάση ήταν λανθασμένη· όμως δεν θα μπορούσε να αποδείξει ότι η στάση αυτή ήταν η λογική έκβαση μιας γενικής «εξελικτικής» και «ευρωκεντρικής» άποψης (παρεμπιπτόντως, γιατί η Πολωνία θα πρέπει να θεωρηθεί περισσότερο «ευρωπαϊκή» από ό,τι, λόγου χάριν, η Βοημία;) και πολύ λιγότερο της «κλασικής επιστημολογίας του μαρξισμού».

Όσον αφορά τη θεωρία των «μη ιστορικών εθνών», η επιχειρηματολογία του Νίμνι παρουσιάζει μια βασική αντίφαση: από τη μια μεριά, εκείνος γράφει ότι αυτή η θεωρία είναι «άμεση απόρροια» της «κλασικής μαρξιστικής επιστημολογίας» και της συνακόλουθης «καθολικής διαδικασίας του κοινωνικού μετασχηματισμού»²³. Αλλά μετά από δύο σελίδες παρατηρεί ότι αυτή η εγγελιανή εννοιοποίηση έρχεται σε «άμεση αντίθεση με μια ιστορική υλιστική αντίληψη της ιστορίας»! Μάλιστα, φτάνει στο σημείο να θεωρεί «παράξενο» να ηχούν τέτοιοι «ιδεαλιστικοί θεωρησιακοί στοχασμοί στα έργα των θεμελιωτών του ιστορικού υλισμού»²⁴. Συμφωνούμε απόλυτα με την τελευταία αυτή θέση, αλλά προφανώς αυτή δεν είναι συμβατή με την πρώτη.

Το άλλο πρόβλημα είναι το γεγονός ότι ο Νίμνι επιμένει να αποδίδει στον Μαρξ τις ίδιες απόψεις που είχε ο Ένγκελς γύρω από τους «μη ιστορικούς λαούς», χωρίς όμως να προσφέρει επαρκή τεκμηρίωση. Ας εξετάσουμε το επιχείρημά του:

1. Είναι «αδιανόητο» ο Μαρξ και ο Ένγκελς «να διαφωνούν πάνω σε ένα τόσο θεμελιακό ζήτημα». Αυτός ο ισχυρισμός δεν είναι διόλου αυταπόδεικτος. Τίποτα δεν επιβεβαιώνει ότι ο Μαρξ είτε συμφωνούσε

22. Κ. Μαρξ, Γράμμα στον Ένγκελς, 30 Νοεμβρίου 1867, *MECW*, τ. 42, σ. 486.

23. Nimni, ό.π., σ. 308.

24. Ό.π., σ. 310.

είτε διαφωνούσε (ή ότι δεν ενδιαφέρθηκε να πάρει θέση) με αυτή τη θεωρία: το γεγονός είναι ότι δεν τη χρησιμοποίησε στα κείμενά του. Επομένως, θα ήταν αυθαίρετο να του αποδοθούν τέτοιες απόψεις. Αρκετοί μαρξιστές φιλόσοφοι και μελετητές έχουν εντοπίσει διαφορές μεταξύ του Μαρξ και του Ένγκελς πάνω σε αρκετά ζητήματα, χωρίς κατ' ανάγκη αυτές να συνεπάγονται κάποια ανοιχτή, συγκεκριμένη διαφωνία. Δεν υπάρχει λόγος να θεωρήσουμε κάτι τέτοιο «αδιανόητο» σε σχέση με το εθνικό ζήτημα.

2. «Και ο Μαρξ είχε μερικές φορές αποκηρύξει με περιφρόνηση τις μικρές και μη δυτικές ευρωπαϊκές εθνικές κοινότητες». Είχε χρησιμοποιήσει «προσβλητική γλώσσα» και «δεν έδειχνε υπομονή και ανεκτικότητα έναντι των εθνικών μειονοτήτων». Ως παραδείγματα, ο Νίμνι παραθέτει κάποιες παρατηρήσεις του Μαρξ για τους Ισπανούς, τους Μεξικάνους και τους Κινέζους. Μα κανένα από αυτά τα έθνη δεν είναι «εθνική μειονότητα» και κανένα δεν θεωρείτο «μη ιστορικό» είτε από τον Μαρξ είτε από τον Ένγκελς (ήδη ήταν συγκροτημένα σε κράτος). Και οι Ισπανοί δεν είναι – ούτε από γεωγραφική ούτε από ιστορική άποψη – ένα «μικρό» ή «μη δυτικό» έθνος!

Επιπλέον, η αναφορά του Μαρξ στην Κίνα, την οποία επικαλείται ο Νίμνι, είναι εκτός περιεχομένου: το συγκεκριμένο άρθρο όχι μόνο δεν είναι «μειωτικό» για την Κίνα, αλλά προβλέπει ότι «η επόμενη εξέγερση του λαού της Ευρώπης [...] ίσως να εξαρτάται πιθανότερα από το τι συντελείται τώρα στην Ουράνια Αυτοκρατορία, – τον αντίποδα της Ευρώπης, – παρά από οποιαδήποτε άλλη πολιτική αιτία του παρόντος [...] μπορεί να προβλεφθεί με σιγουριά ότι η κινέζικη επανάσταση θα ρίξει τη σπίθα στο υπερφορτωμένο φουρνέλο του παρόντος βιομηχανικού συστήματος και θα προκαλέσει την έκρηξη της γενικής κρίσης που προετοιμάζεται εδώ και καιρό, την οποία, καθώς θα εξαπλώνεται στο εξωτερικό, θα ακολουθήσουν από κοντά πολιτικές επαναστάσεις στην [ευρωπαϊκή] Ήπειρο»²⁵. Αυτή η πρόβλεψη – που δυστυχώς ήταν εντελώς λανθασμένη όπως και πολλές άλλες εξαιρετικά αισιόδοξες προβλέψεις του Μαρξ και των οπαδών του – όχι μόνο δεν είναι ευρωκεντρική, αλλά συγγενεύει εντυπωσιακά με τις πιο ακραίες «τριτοκοσμικές» αντιλήψεις της δεκαετίας του 1960.

Είναι αλήθεια ότι ο Μαρξ συχνά χαρακτηρίζει το κινέζικο έθνος «ημι-βάρβαρο», αλλά, το 1858, μιλώντας για τον κινέζικο πόλεμο ενάντια στον αγγλικό ιμπεριαλισμό, παρατηρεί ότι αυτό το έθνος «ήταν με τις

25. K. Marx, «Revolution in China and in Europe» (1853), *MECW*, τ. 12, σσ. 93, 98.

αρχές της ηθικής» και «εκινείται από ηθικά κίνητρα» (την άρνηση αποδοχής του εμπορίου του οπίου), «ενώ ο εκπρόσωπος της κυρίαρχης σύγχρονης κοινωνίας αγωνίζεται για το προνόμιο να αγοράζει στις πιο φτηνές και να πουλά στις πιο ακριβές αγορές»²⁶.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τόσο στον Μαρξ όσο και στον Ένγκελς μπορεί κανείς να βρει κάθε λογής «περιφρονητικά σχόλια» στις αναφορές τους σε διάφορα έθνη· επίσης είναι αλήθεια ότι στην ιδιωτική τους αλληλογραφία συναντάμε μερικές βαριές εκφράσεις, όπως την προσβλητική διατύπωση «εβραίος νέγρος» για τον Λασάλ. Αλλά δεν πιστεύουμε ότι απ' όλα αυτά μπορεί κανείς να κατασκευάσει μια «θεωρία», ιδίως αν ληφθεί υπόψη ότι και τα μεγάλα «ιστορικά έθνη» (Γαλλία, Γερμανία, Αγγλία) έχουν και αυτά το μερτικό τους σε «περιφρονητικά σχόλια».

Είναι επίσης αλήθεια ότι σε μερικά κείμενα του Μαρξ των δεκαετιών 1840 και 1850 συναντάμε μια πολύ αρνητική εκτίμηση για τα έθνη των νότιων Σλάβων, αλλά αυτό δεν συνδέεται οργανικά με κάποια γενική «εξελικτική, οικονομιστική και ευρωκεντρική» φιλοσοφία. Η εκτίμηση αυτή αποτελεί μάλλον το *ad hoc* προϊόν του έμμονου φόβου του για την τσαρική αντεπανάσταση και για τον πανσλαβισμό ως εργαλείο του τσάρου. Από τη στιγμή που άρχισαν να διαφαίνονται οι προοπτικές για επανάσταση στη Ρωσία (μετά το 1870), αυτή η αρνητική εκτίμηση εξαφανίζεται εντελώς από τα κείμενά του.

Η προσέγγιση του Ένγκελς στο ζήτημα των λεγόμενων «μη ιστορικών λαών» είναι πολύ διαφορετική. Στο λεξιλόγιό του, αυτός ο όρος προσδιόριζε τα έθνη που δεν διέθεταν τις «ιστορικές, γεωγραφικές, πολιτικές και βιομηχανικές προϋποθέσεις ανεξαρτησίας και ζωτικότητας». Συγκεκριμένα, γράφει:

«Λαοί (Völker) που ποτέ δεν είχαν δική τους ιστορία, που από τη στιγμή που πέτυχαν το πρώτο, στοιχειωδέστερο στάδιο πολιτισμού τέθηκαν ήδη υπό ξένη εξουσία, ή που υποχρεώθηκαν να φθάσουν το πρώτο στάδιο του πολιτισμού μόνο μέσω ενός ξένου ζυγού, δεν έχουν ζωτικότητα (Lebensfähigkeit) και ποτέ δεν θα μπορέσουν να επιτύχουν κανενός είδους ανεξαρτησία»²⁷.

Ο Ένγκελς αναφερόταν σε εκείνα τα έθνη που πάντα στην ιστορία τους

26. K. Marx, «History of the Opium Trade» (1858), *MECW*, τ. 16, σ. 16.

27. Fr. Engels, «Democratic Pan-Slavism» (1849), *MECW*, τ. 8, σ. 367 (η έμφαση στο πρωτότυπο). Βλέπε και Marx, Engels, *Werke*, τ. 6, σ. 275.

ήταν πολιτικά υπόδουλα σε κάποιο ξένο κράτος και τα οποία, κατά τη γνώμη του, ήταν καταδικασμένα να αφομοιωθούν από τα πιο προηγμένα, από κοινωνική και οικονομική άποψη, έθνη. Και ο Ένγκελς συνεχίζει:

«Δεν υπάρχει χώρα στην Ευρώπη που να μην έχει σε κάποια γωνιά της ένα ή και περισσότερα ερείπια λαών (Völkergruinen), τα απομεινάρια ενός αρχαιότερου πληθυσμού που καταπιέστηκε και υποδουλώθηκε από το έθνος που αργότερα έγινε ο κύριος φορέας της ιστορικής ανάπτυξης (Trägerin der geschichtlichen Entwicklung). Αυτά τα λείψανα ενός έθνους που ποδοπατήθηκε αμείλικτα στην πορεία της ιστορίας, όπως λέει ο Χέγκελ, αυτά τα υπολείμματα λαών (Völkerabfalle) πάντα θα γίνονται φανατικοί σημαιοφόροι της αντεπανάστασης και θα παραμένουν τέτοια μέχρι το ολοκληρωτικό τους ξερίζωμα ή την απώλεια του εθνικού χαρακτήρα τους (gänzlichen Vertilgung oder Entnationalisierung), ακριβώς όπως η όλη ύπαρξή τους γενικά είναι η ίδια μια διαμαρτυρία ενάντια σε μια μεγάλη ιστορική επανάσταση»²⁸.

Στην κατηγορία αυτή, κατά τον Ένγκελς, συγκαταλέγονταν οι Κέλτες της Σκωτίας, οι Βρετόνοι, οι Βάσκοι, οι ομιλούντες «γίντις» Εβραίοι της Ανατολικής Ευρώπης και, ιδίως, οι νότιοι Σλάβοι.

Σύμφωνα με τον Ένγκελς, το 1848 τα μεγάλα ευρωπαϊκά έθνη βρίσκονταν στο πλευρό της επανάστασης, ενώ οι Σλάβοι (με εξαίρεση τους Πολωνούς) ήταν σύμμαχοι του τσάρου στο πλευρό της αντίδρασης. Ο Ένγκελς δεν προσπάθησε να ανιχνεύσει τους κοινωνικούς λόγους του «βανδεανού» ρόλου που έπαιξαν αυτά τα εθνικά κινήματα το 1848, αλλά απλώς τον απέδωσε στην υποτιθέμενη «αντεπαναστατική» φύση τους. Η αποτυχία των επαναστάσεων του 1848 είχε συγκεκριμένα αίτια, που κάθε άλλο παρά ανάγονταν στο «βανδεανό» ρόλο των νότιων Σλάβων. Αντίθετα, η αποτυχία αυτή συνδεόταν με ένα ιστορικό περιεχόμενο: με μια εποχή κατά την οποία η ευρωπαϊκή αστική τάξη είχε εξαντλήσει το επαναστατικό δυναμικό της (όντας ανίκανη να επιλύσει τα βασικά προβλήματα του καιρού της, δηλαδή το εθνικό και το αγροτικό ζήτημα) ενώ το προλεταριάτο δεν ήταν ακόμα έτοιμο να πάρει την εξουσία. Με άλλα λόγια, ήταν πολύ αργά για την αστική επανάσταση και πολύ νωρίς για τη σοσιαλιστική επανάσταση²⁹.

28. Fr. Engels, «The Magyar Struggle» (1849), MECW, τ. 8, σ. 234 (η έμφαση στο πρωτότυπο). Βλέπε και Marx, Engels, Werke, τ. 6, σ. 172.

29. Βλέπε Michael Löwy, *Uneven and Combined Development: The Theory of Permanent Revolution*, Verso, London 1981, σ. 27.

Στη θεωρία του Ένγκελς για τους λαούς «χωρίς ιστορία» ασκήθηκε εύστοχη κριτική από τον Ρομάν Ροσντόλσκι, που απέδειξε τις βασικές της ασυνέπειες. Ο Ροσντόλσκι εξηγεί τον αντιδραστικό ρόλο που έπαιζαν τα σλαβικά εθνικά κινήματα στις επαναστάσεις του 1848 υπό το φως των εγγενών αντιφάσεων της επανάστασης στην Ανατολική Ευρώπη: μερικά έθνη που αγωνίζονταν για τη δική τους ανεξαρτησία, όπως η Πολωνία και η Ουγγαρία, καταπίεζαν άλλες εθνότητες και εθνικές μειονότητες στο δικό τους έδαφος. Οι ηγέτιδες κοινωνικές δυνάμεις στα κινήματα των Πολωνών και των Μαγιάρων ήταν η αστική τάξη και οι ευγενείς, που βρίσκονταν σε αντιπαράθεση με τα άλλα «αγροτικά έθνη». Οι Ρουθίνιοι (Ουκρανοί) της Γαλικίας, λόγω χάριν, δεν υποστήριξαν το αίτημα για πολωνική ανεξαρτησία, επειδή ήδη υπεράσπιζαν το έμβρυο της δικής τους εθνικής ταυτότητας, μιας εθνικής ταυτότητας που εξέφραζε ακόμα και την ταξική τους σύγκρουση με τους πολωνούς γαιοκτήμονες. Οι Σέρβοι, οι Κροάτες, οι Ρουμάνοι, οι Σλοβάκοι και τα άλλα «αγροτικά έθνη» της νοτιοανατολικής Ευρώπης κρατούσαν την ίδια στάση προς τους Γερμανούς και τους Μαγιάρους. Στην πραγματικότητα, αυτοί οι λεγόμενοι «μη ιστορικοί λαοί» θα μπορούσαν να είχαν συμμετάσχει στην επανάσταση, αν είχαν αποσπάσει μια αγροτική μεταρρύθμιση από την αστική τάξη και τους ευγενείς, αλλά η σοβινιστική και συντηρητική ηγεσία των εθνικών κινήματων των Γερμανών, των Πολωνών και των Μαγιάρων δεν θα δεχόταν κάτι τέτοιο και έστειλε τις μάζες των χωρικών κατευθείαν στην αγκαλιά της τσαρικής αντεπανάστασης. Αντί να συλλάβει, με τη μαρξιστική μέθοδο, τις κοινωνικές ρίζες του πανσλαβικού κινήματος, ο Ένγκελς χάραξε ένα χάρτη της Ευρώπης βασισμένο σε δύο κατηγορίες: τα «επαναστατικά έθνη» και τους «λαούς χωρίς ιστορία». Και οι μεν πρώτοι θεωρήθηκαν ιστορικά βιώσιμοι ενώ οι δεύτεροι αντιμετώπιστηκαν ως νεκρά υπολείμματα του παρελθόντος. Αυτή η θέση, που αρνείται *a priori* την πιθανότητα της μελλοντικής αφύπνισης των «λαών χωρίς ιστορία», είναι εντελώς αντιδιαλεκτική. Ο Ροσντόλσκι αποδεικνύει, παραθέτοντας έναν πλούτο παραπομπών, ότι ακόμα και μετά το 1848 ο Ένγκελς διατηρούσε την άποψή του ότι η επανάσταση στην ανατολικοκεντρική Ευρώπη, βασικά, θα ήταν μια *γερμανική επανάσταση*, με τους ίδιους συμμάχους (κατ' αρχήν τους Πολωνούς) και τους ίδιους εχθρούς (την τσαρική Ρωσία και το πανσλαβικό κίνημα)³⁰.

30. Βλέπε Roman Rosdolsky, *Zur nationalen Frage, Friedrich Engels und das Problem der «geschichtlosen» Völker*, Olle & Wolter, Berlin 1979, σ. 125.

Ήδη από τα τέλη του 19ου αι., βλέποντας τη γέννηση του σοσιαλιστικού κινήματος στις βαλκανικές χώρες, ο Κάουτσκι αποκήρυξε το σφάλμα του Ένγκελς³¹. Το 1907, στο μεγάλο έργο του για το εθνικό ζήτημα, ο Ότο Μπάουερ άσκησε κριτική στον Ένγκελς, αποδεχόμενος την κοινωνική και πολιτιστική ανάπτυξη των διάφορων σλαβικών εθνοτήτων (δηλαδή την προσαρμογή τους στη σύγχρονη ζωή)³². Στην κριτική του, ο Ροσντόλσκι εισάγει άλλο ένα επιχείρημα: εξηγεί ότι στη διάρκεια της επανάστασης του Κρόμγουελ (Cromwell), οι Ιρλανδοί – των οποίων ο Μαρξ και ο Ένγκελς σωστά υποστήριζαν τα εθνικά δικαιώματα – έπαιξαν ένα ρόλο όχι λιγότερο αντιδραστικό από εκείνον των Σλάβων της Αυστρίας το 1848. Εντούτοις, οι Ιρλανδοί αργότερα ανέπτυξαν ένα εθνικό αντιιμπεριαλιστικό κίνημα³³. Ασκώντας κριτική στη στάση της *Neue Rheinische Zeitung* (Νέας Εφημερίδας του Ρήνου), ο Ροσντόλσκι αναπτύσσει μια ευφή μαρξιστική ανάλυση του εθνικού ζητήματος στην επανάσταση του 1848. Όχι μόνο δεν πέφτει ξανά στην «παραδειγματική παγίδα» του Ένγκελς για τα «ιστορικά και μη ιστορικά έθνη», όπως υποστηρίζει ο Νίμνι, αλλά καταλήγει σε ένα πολύ διαυγές συμπέρασμα: η θεωρία των *geschichtlosen Völker* δεν είναι παρά «ένα υπόλειμμα μιας ιδεαλιστικής αντίληψης της ιστορίας και, επομένως, αποτελεί ξένο σώμα στο θεωρητικό σύστημα του μαρξισμού»³⁴. Μπορούμε να συμφωνήσουμε με τη θέση του Νίμνι ότι η στάση του Ένγκελς απέναντι στα νοτιοσλαβικά έθνη αποκαλύπτει κάποια στοιχεία θετικιστικού εξελικτισμού, οικονομικού ντετερμινισμού και ευρωκεντρισμού. Αναμφίβολα, ο φίλος του Μαρξ εσωτέρικευσε τις πολιτιστικές προκαταλήψεις της Ευρώπης του 19ου αι., αλλά θα ήταν λάθος να γενικεύσουμε αυτή τη στάση: η αντίληψη των «λαών χωρίς ιστορία» αντανακλά μόνο μία πτυχή της προσέγγισης του Ένγκελς στο εθνικό ζήτημα.

Από τα τέλη του 19ου αι. και αργότερα, οι μαρξιστικές ιδέες εξαπλώθηκαν πλατιά στις εθνικές, εδαφικά διασκορπισμένες μειονότητες και στα λεγόμενα «μη ιστορικά έθνη» της Ανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης. Το εργατικό κίνημα και η σοσιαλιστική διανόηση εκείνων των

31. Βλέπε George Haupt, «Parti-guide: le rayonnement de la social-démocratie allemande dans le Sud-Est européen», *L' historien et le mouvement social*, Maspero, Paris 1980, σ. 185.

32. Otto Bauer, ό.π., τ. I, κεφ. 3.

33. Rosdolsky, ό.π., σ. 116.

34. Ό.π., σ. 121.

εθνών βρήκαν στη μαρξιστική θεωρία το πιο πρόσφορο διανοητικό εργαλείο για να ερμηνεύσουν την καταπίεσή τους, να συλλάβουν την ιστορική διαδικασία του σχηματισμού της πολιτιστικής τους ταυτότητας και, τέλος, να επεξεργαστούν ένα πρόγραμμα κοινωνικής αλλά και εθνικής απελευθέρωσης. Η αντίληψη περί πολιτισμικής-εθνικής αυτονομίας δημιουργήθηκε πάνω απ' όλα από τα μαρξιστικά ρεύματα αυτών των καταπιεσμένων μειονοτήτων, όπως ήταν οι Σλάβοι (η Σλαβική Ομοσπονδία των Αυστριακών Σοσιαλδημοκρατών), οι Εβραίοι (η Μπουντ) και οι Αρμένιοι (οι «Σπεσιφιστές»). Οι σοσιαλιστές της Ουκρανίας (Ροσντόλσκι), της Βοημίας (Σμέραλ – Smeral), της Βουλγαρίας (Μπλαγκόεφ), της Ρουμανίας (Ντομπροτζεάνου-Γκέρεα – Dobrogeanu-Gherea), της Γεωργίας (Γιορτάνια – Jordania), καθώς και οι αυστροσλάβοι (Κριστάν – Kristan) και οι ρωσοεβραίοι (Μέντεμ, Μπορόκοφ) σοσιαλιστές, χρησιμοποίησαν το μαρξισμό για να αναλύσουν τις διαφορετικές τους εθνικές πραγματικότητες³⁵. Η θεωρία των «λαών χωρίς ιστορία» ήταν γι' αυτούς εντελώς λανθασμένη και άχρηστη, αλλά αυτός δεν ήταν ισχυρός λόγος να απορρίψουν τη μαρξιστική θεωρία για το εθνικό ζήτημα ως σύνολο. Στα χρόνια του Μεσοπολέμου, οι ισπανοί μαρξιστές που έπαιξαν το σημαντικότερο ρόλο στην ανάπτυξη της θεωρητικής ανάλυσης του εθνικού ζητήματος ήταν ο καταλανός Αντρές Νιν (Andrés Nin) και οι βάσκοι αδελφοί Αρενίγια (Arenilla)³⁶. Το γεγονός ότι η μαρξιστική συζήτηση πάνω στο εθνικό ζήτημα συνεχίστηκε και μετά το θάνατο του Ένγκελς, κυρίως από τους σοσιαλιστές των εθνικών μειονοτήτων και των καταπιεσμένων εθνών, δεν σημαίνει απλώς ότι τα κλασικά μαρξιστικά κείμενα πάνω σ' αυτό το ζήτημα είχαν κάποια εγγενή όρια και δεν επέλυσαν το πρόβλημα (αυτό είναι αυτονόητο), αλλά και ότι η μαρξιστική θεωρία ήταν αναντικατάστατη προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα εθνικά θέματα.

Συμπερασματικά: αν η αντίληψη περί έθνους την οποία ανέπτυξαν ο Μαρξ και ο Ένγκελς είναι αόριστη και ατελής, αν η θεωρία του Ένγκελς για τους «μη ιστορικούς λαούς» είναι μια ψευδοϊστορικιστική μεταφυσική εντελώς ξένη προς το μαρξισμό, τι απομένει από τους στο-

35. Βλέπε ιδίως Claudie Weill, *L' internationale et l' autre: Les relations inter-ethniques dans la IIe Internationale*, Arcantere, Paris 1987.

36. Βλέπε Andrés Nin, *Los movimientos de emancipación nacional*, Editorial Fontamara, Barcelona 1977, ιδίως σσ. 70-72· J.M. Arenillas και J.L. Arenillas, *Sobre la cuestión nacional en Euskadi*, Editorial Fontamara, Barcelona 1978.

χασμούς τους πάνω στο εθνικό πρόβλημα; Εδώ θα προσπαθήσουμε να συνθέσουμε την κλασική μαρξιστική προσέγγιση.

Το 1867, όταν επανήλθαν στο ιρλανδικό ζήτημα, ο Μαρξ και ο Ένγκελς είχαν κατακτήσει ένα βασικό θεωρητικό στίγμα: *τη διχοτόμηση κυρίαρχα/κυριαρχούμενα έθνη*. Στην αποικιακή κυριαρχία της Ιρλανδίας δεν είδαν μόνο την πηγή της καταπίεσης του ιρλανδικού λαού, αλλά και το κλειδί για την ερμηνεία της *αδυναμίας* της αγγλικής εργατικής τάξης, του πιο πολυάριθμου και οργανωμένου προλεταριάτου του κόσμου στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Ο σοβινισμός και τα αισθήματα εθνικής υπεροχής των άγγλων εργατών έναντι των Ιρλανδών καλλιεργήθηκαν από τη βρετανική αστική τάξη που εκμεταλλεύτηκε αυτό τον ανταγωνισμό προκειμένου να διατηρήσει τη δική της κυριαρχία στην Ιρλανδία και να καταπιέσει το αγγλικό προλεταριάτου. Το 1870 ο Μαρξ έγραφε:

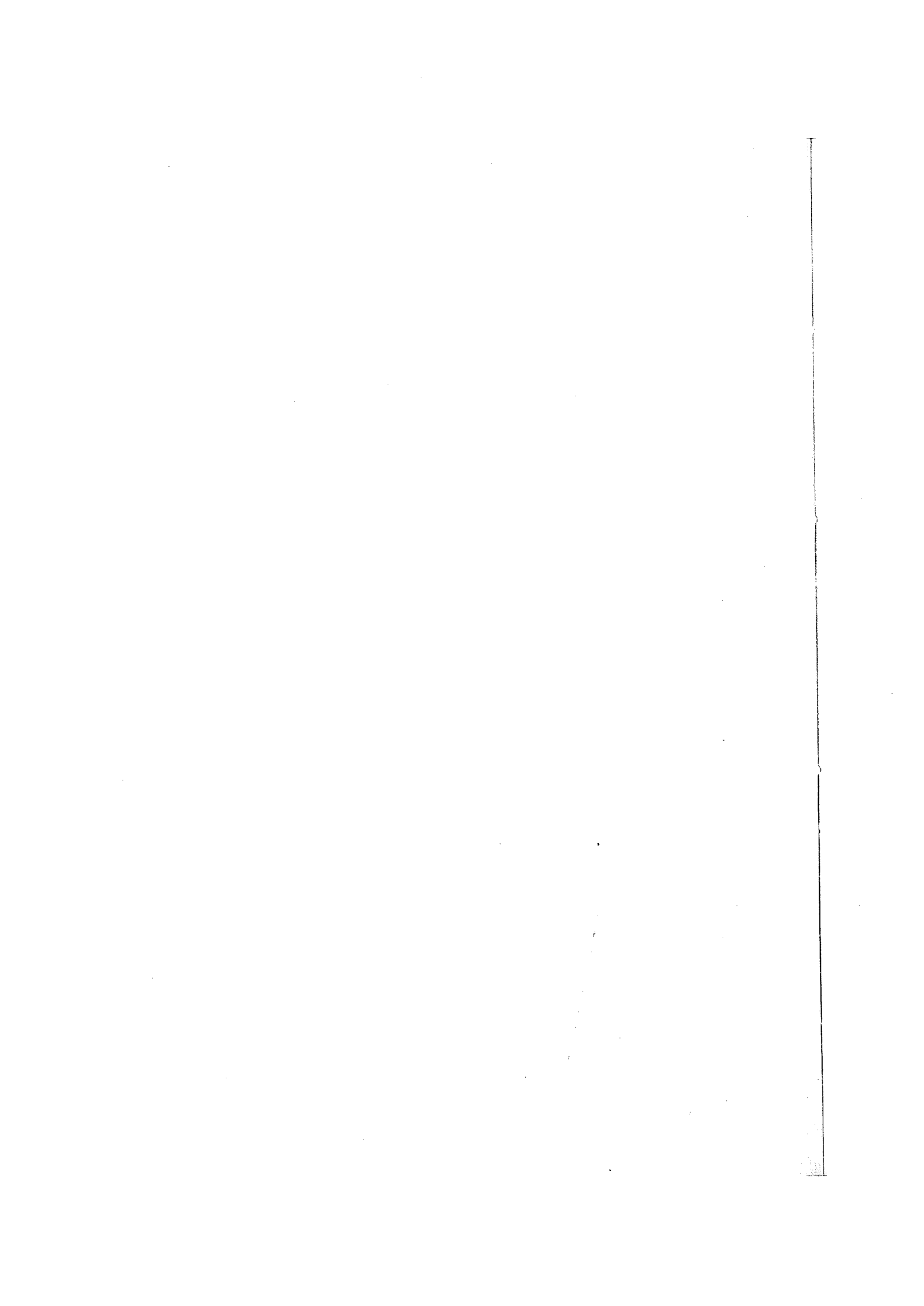
«Όλα τα βιομηχανικά και εμπορικά κέντρα στην Αγγλία έχουν τώρα μια εργατική τάξη *διαιρεμένη* σε δύο *εχθρικά στρατόπεδα*, άγγλους προλετάρους και ιρλανδούς προλετάρους. Ο μέσος άγγλος εργάτης μισεί τον ιρλανδό εργάτη ως ανταγωνιστή που υποβιβάζει το επίπεδο της ζωής. Σε σχέση με τον ιρλανδό εργάτη, ο ίδιος αισθάνεται μέλος του *κυρίαρχου έθνους* και, έτσι, ο ίδιος γίνεται ένα όργανο των αριστοκρατών και των καπιταλιστών του *ενάντια στην Ιρλανδία*, ενισχύοντας έτσι την κυριαρχία τους *πάνω στον ίδιο τον εαυτό του* [...] Αυτός ο ανταγωνισμός είναι το *μυστικό της ανικανότητας της αγγλικής εργατικής τάξης*, παρά την οργάνωσή της. Είναι το *μυστικό της διατήρησης της εξουσίας από την καπιταλιστική τάξη*. Και η τελευταία έχει πλήρη επίγνωση αυτού του γεγονότος»³⁷.

Έτσι, ο Μαρξ διατύπωσε δύο αντιλήψεις που θα αποτελούσαν τη βάση της θεωρίας του Λένιν για την εθνική αυτοδιάθεση: (α) ένα έθνος που καταπιέζει ένα άλλο δεν μπορεί να είναι το ίδιο ελεύθερο (ο Ένγκελς πίστευε πως είναι «δυστυχία» για ένα λαό το να κυριαρχεί πάνω σε έναν άλλον)· (β) η απελευθέρωση του καταπιεσμένου έθνους είναι προϋπόθεση για τη σοσιαλιστική επανάσταση στο ίδιο το κυρίαρχο έθνος.

Σήμερα, αυτή η προσέγγιση εξακολουθεί να διατηρεί τη σπουδαιότητά και την εγκυρότητά της, και παραμένει μια εντελώς απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη και το θεωρητικό εμπλουτισμό του μαρ-

37. Κ. Μαρξ, Γράμμα στους Sigfrid Meyer και August Vogt, 9 Απριλίου 1870, *MECW*, τ. 43, σσ. 474-475 (η έμφαση στο πρωτότυπο).

ξισμού. Αυτή η μεθοδολογική προσέγγιση δεν είναι ούτε οικονομική ντετερμινιστική ούτε ευρωκεντρική, αλλά απλώς αποτελεί μια αντικατάστατη πυξίδα για εκείνους που πιστεύουν στο διεθνισμό. Δεν είναι δυνατό να θεωρούμε τους εαυτούς μας μαρξιστές χωρίς να υποστηρίζουμε το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης για τους Κανάκ της Νέας Καληδονίας στη Γαλλία, για τους Παλαιστίνιους στο Ισραήλ, για τους Αρμένιους και τις βαλτικές εθνότητες στην ΕΣΣΔ, για τους Αλβανούς του Κόσσοβου στη Γιουγκοσλαβία, των Κούρδων στο Ιράν, το Ιράκ, τη Συρία και την Τουρκία και τέλος, κάτι που είναι εξίσου σημαντικό, αν δεν αγωνιζόμαστε στις Ηνωμένες Πολιτείες ενάντια στην αμερικανική στρατιωτική επέμβαση στη Νικαράγουα και το Σαλβαντόρ. Αν ο Εφραίμ Νίμνι συμφωνεί, όπως ελπίζουμε, με το συμπέρασμά μας, θα πρέπει να παραδεχτεί ότι είναι δυνατό να ασκεί κανείς κριτική στην προσέγγιση του Μαρξ και του Ένγκελς στο εθνικό ζήτημα χωρίς να απορρίπτει το μαρξισμό.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

*Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα**

Σκοπός αυτού του κεφαλαίου είναι να απομονώσει ορισμένες βασικές θεωρητικές και μεθοδολογικές πτυχές του κλασικού μαρξιστικού διαλόγου για το εθνικό ζήτημα: ενός διαλόγου που ξεκίνησε με τις όχι ιδιαίτερα αυστηρά διατυπωμένες θέσεις που ανέπτυξαν οι ίδιοι οι Μαρξ και Ένγκελς στα κείμενά τους, συνεχίστηκε με ένταση στη Δεύτερη Διεθνή πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και κορυφώθηκε με τη διατύπωση από τον Λένιν της μαρξιστικής επαναστατικής θεωρίας για το δικαίωμα των εθνών για αυτοδιάθεση.

ΜΑΡΞ ΚΑΙ ΕΝΓΚΕΛΣ: ΕΘΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΙΣΜΟΣ

Ο Μαρξ δεν επεξεργάστηκε μια συστηματική θεωρία για το εθνικό ζήτημα, έναν ακριβή ορισμό της έννοιας του «έθνους», ούτε μια γενική πολιτική στρατηγική για το προλεταριάτο ως προς αυτό το θέμα. Τα σχετικά άρθρα του έχουν, στο μεγαλύτερο μέρος τους, ένα συγκεκριμένο πολιτικό χαρακτήρα και αναφέρονται σε ειδικές περιπτώσεις. Όσον αφορά τα καθαυτά «θεωρητικά» του κείμενα, τα πιο γνωστά και εκείνα που άσκησαν τη μεγαλύτερη επίδραση είναι αναμφίβολα τα μάλλον κρυπτογραφικά αποσπάσματα του *Μανιφέστου* που αναφέρονται στους κομμουνιστές και το έθνος. Αυτές οι παράγραφοι έχουν την ιστορική αξία της διακήρυξης με τολμηρό και αδιάλλακτο τρόπο της διεθνιστικής φύσης του προλεταριακού κινήματος, χωρίς όμως να είναι πάντα απαλλαγμένες από κάποιο οικονομισμό και μια εκπληκτική αισιοδοξία, βασισμένη στο ελεύθερο εμπόριο. Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στην πρόταση ότι το νικηφόρο προλεταριάτο απλώς θα συνεχίσει το έργο της κατάργησης των εθνικών ανταγωνισμών που άρχισε

* Το κείμενο αυτό δημοσιεύθηκε το 1976 στο περιοδικό *New Left Review* (No 96, Μάρτιος-Απρίλιος 1976, σσ. 81-100), με τον τίτλο «Marxists and the National Question».

με «την ανάπτυξη της αστικής τάξης, με την ελευθερία του εμπορίου, με την παγκόσμια αγορά» κ.λπ. Ωστόσο, αυτή η ιδέα έρχεται σε αντίφαση με άλλα κείμενα της ίδιας περιόδου, όπως τη *Γερμανική ιδεολογία*, στα οποία ο Μαρξ τονίζει ότι «ενώ η αστική τάξη κάθε έθνους διατηρούσε ξεχωριστά εθνικά συμφέροντα, η μεγάλη βιομηχανία δημιούργησε μια τάξη, που σε όλα τα έθνη έχει τα ίδια συμφέροντα και που γι' αυτήν η εθνικότητα έχει ήδη πεθάνει»¹. Στα μεταγενέστερα κείμενά του, ιδίως σε εκείνα που αναφέρονται στο ζήτημα της Ιρλανδίας, ο Μαρξ έδειξε πως η αστική τάξη όχι μόνο υποθάλλει τους εθνικούς ανταγωνισμούς, αλλά και τείνει να τους οξύνει, εφόσον: (α) η πάλη για τον έλεγχο των αγορών προκαλεί συγκρούσεις μεταξύ των καπιταλιστικών δυνάμεων· (β) η εκμετάλλευση του ενός έθνους από το άλλο δημιουργεί εθνικά μίσση· (γ) ο σοβινισμός είναι ένα από τα ιδεολογικά εργαλεία που επιτρέπει στην αστική τάξη να διατηρεί την κυριαρχία της πάνω στο προλεταριάτο.

Σωστά ο Μαρξ είχε επισημάνει τη διεθνοποίηση της οικονομίας από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής: την εμφάνιση της παγκόσμιας αγοράς, που «αφαίρεσε το εθνικό έδαφος κάτω από τα πόδια της βιομηχανίας», δημιουργώντας «μια ολόπλευρη αλληλοεξάρτηση των εθνών». Εντούτοις, υπάρχει κάποια τάση οικονομισμού στην άποψή του ότι η «ομοιομορφία της βιομηχανικής παραγωγής και των συνθηκών ζωής που αντιστοιχούν σ' αυτήν» συντελεί στην εξάλειψη των εθνικών χωρισμών (*Absonderungen*) και αντιθέσεων, λες και οι εθνικές διαφορές θα μπορούσαν απλώς να εξισωθούν με τις διαφορές στην παραγωγική διαδικασία.

Όσο για την περίφημη ειρωνική και προκλητική φράση του Μαρξ «οι εργάτες δεν έχουν πατρίδα», αυτή θα πρέπει να ερμηνευθεί πρώτα και κύρια με την έννοια ότι το προλεταριάτο όλων των χωρών έχει τα ίδια συμφέροντα, ένα γεγονός το οποίο ο Μαρξ θεωρούσε ότι ήταν,

1. Κ. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Η γερμανική ιδεολογία*, μετάφραση Κ. Φιλίνης, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1989, τ. 1, σ. 111. Πρβλ. Fr. Engels, «The Festival of Nations in London» (1845), *MECW*, τ. 6, σ. 6: «Οι φαντασίες για μια Ευρωπαϊκή Δημοκρατία, αιώνια ειρήνη κάτω από μια πολιτική οργάνωση, έχουν γίνει εξίσου γελοίες με τις φράσεις περί ένωσης των εθνών υπό την αιγίδα του παγκόσμιου ελεύθερου εμπορίου [...] η αστική τάξη σε κάθε χώρα έχει τα δικά της ειδικά συμφέροντα, και [...] ποτέ δεν μπορεί να υπερβεί την εθνικότητα [...] Αλλά οι προλετάριοι σε όλες τις χώρες έχουν ένα και το αυτό συμφέρον, έναν και τον αυτόν εχθρό, έναν και τον αυτόν αγώνα [...] Μόνο οι προλετάριοι μπορούν να καταργήσουν την εθνότητα, μόνο το αφυπνιζόμενο προλεταριάτο μπορεί να επιφέρει συναδέλφωση μεταξύ των διάφορων εθνών».

σαν τάση, ισοδύναμο με την κατάργηση της εθνικότητας (βλέπε το απόσπασμα από τη *Γερμανική ιδεολογία* που παρατίθεται πιο πάνω): για το προλεταριάτο, το έθνος δεν είναι παρά το άμεσο πολιτικό πλαίσιο για την κατάκτηση της εξουσίας. Όμως, ο αντιπατριωτισμός του Μαρξ έχει μια βαθύτερη σημασία: (α) για τον προλεταριακό ουμανισμό, το σύνολο της ανθρωπότητας είναι η κορυφαία ολότητα, η υπέρτατη αξία, ο τελικός στόχος· (β) για τον ιστορικό υλισμό, ο κομμουνισμός μπορεί να εδραιωθεί μόνο σε παγκόσμια κλίμακα, λόγω της τεράστιας ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων που υπερβαίνουν το στενό πλαίσιο των εθνικών κρατών.

Παρ' όλο που το *Κομμουνιστικό μανιφέστο* πράγματι θέτει τις βάσεις για τον προλεταριακό διεθνισμό, δεν δίνει σχεδόν καθόλου ενδείξεις για μια συγκεκριμένη πολιτική στρατηγική σε σχέση με το εθνικό ζήτημα. Μια τέτοια στρατηγική αναπτύχθηκε μόνο αργότερα, κυρίως στα κείμενα του Μαρξ για την Πολωνία και την Ιρλανδία (καθώς και στην πάλη που διεξήγαγε στη Διεθνή ενάντια στο φιλελεύθερο-δημοκρατικό εθνικισμό του Ματσίνι (Mazzini) και τον εθνικό μηδενισμό των προυτονοιστών). Η υποστήριξη του αγώνα της Πολωνίας για εθνική χειραφέτηση ήταν μια παράδοση στο δημοκρατικό εργατικό κίνημα του 19ου αι. Παρ' όλο που ανήκαν σ' αυτή την παράδοση, ο Μαρξ και ο Ένγκελς υποστήριζαν την Πολωνία όχι τόσο εν ονόματι της γενικής δημοκρατικής αρχής της αυτοδιάθεσης των εθνών όσο εξαιτίας του αγώνα των Πολωνών ενάντια στην τσαρική Ρωσία, που ήταν το πρόπυργιο της αντίδρασης στην Ευρώπη και το μαύρο πρόβατο των θεμελιωτών του επιστημονικού σοσιαλισμού. Αυτή η προσέγγιση εμπεριείχε κάποια αμφισημία: αν η Πολωνία άξιζε να υποστηριχθεί μόνο και μόνο επειδή ο εθνικοαπελευθερωτικός της αγώνας ήταν και αντιτσαρικός, μήπως αυτό σήμαινε ότι οι φιλορώσοι Σλάβοι (όπως οι Τσέχοι) δεν είχαν το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης; Αυτό ακριβώς ήταν το πρόβλημα με το οποίο ασχολήθηκε ο Ένγκελς στο διάστημα 1848-1849.

Από την άλλη μεριά, τα κείμενα για την Ιρλανδία έχουν πολύ ευρύτερη εφαρμογή και διατυπώνουν, έμμεσα, μερικές γενικές αρχές πάνω στο ζήτημα των καταπιεσμένων εθνών. Σε μια πρώιμη φάση, ο Μαρξ ήταν υπέρ της αυτονομίας της Ιρλανδίας στα πλαίσια μιας ένωσης με τη Βρετανία και πίστευε ότι η λύση στην καταπίεση των Ιρλανδών (από τους μεγάλους άγγλους γαιοκτήμονες) θα μπορούσε να επιτευχθεί μέσω της νίκης της εργατικής τάξης (των Χαρτιστών) στην Αγγλία. Από την άλλη μεριά, στη δεκαετία του 1860, θεωρούσε την απελευθέρωση της Ιρλανδίας ως προϋπόθεση για την απελευθέρωση του αγγλικού

προλεταριάτου. Στα κείμενά του αυτής της περιόδου για την Ιρλανδία αναπτύσσονται τρία θέματα τα οποία θα έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη μελλοντική ανάπτυξη της μαρξιστικής θεωρίας για την αυτοδιάθεση των εθνών, στη διαλεκτική σχέση της με τον προλεταριακό διεθνισμό: (α) μόνο η εθνική απελευθέρωση του καταπιεσμένου έθνους καθιστά δυνατή την υπέρβαση των εθνικών διακρίσεων και ανταγωνισμών και επιτρέπει στην εργατική τάξη και των δύο χωρών να ενωθεί ενάντια στον κοινό εχθρό, τους καπιταλιστές· (β) η καταπίεση ενός άλλου έθνους βοηθά στην ενίσχυση της ιδεολογικής ηγεμονίας της αστικής τάξης πάνω στους εργάτες του έθνους-καταπιεστή: «Κάθε έθνος που καταπιέζει ένα άλλο σφυρηλατεί τις ίδιες του τις αλυσίδες»· (γ) η χειραφέτηση του καταπιεσμένου έθνους εξασθενεί τις οικονομικές, πολιτικές, στρατιωτικές και ιδεολογικές βάσεις των κυρίαρχων τάξεων στο έθνος-καταπιεστή και αυτό ενισχύει τον επαναστατικό αγώνα της εργατικής τάξης αυτού του έθνους.

ΕΝΓΚΕΛΣ

Οι θέσεις του Ένγκελς για την Πολωνία και την Ιρλανδία είναι σε γενικές γραμμές ανάλογες με εκείνες του Μαρξ. Ωστόσο, στα κείμενά του βρίσκει κανείς μια περίεργη θεωρητική έννοια, τη διδασκαλία των «μη ιστορικών εθνών», η οποία – αν και, κατά τη γνώμη μου, είναι βασικά ξένη με το μαρξισμό² – αξίζει να εξεταστεί ως ακραίο δείγμα των σφαλμάτων που μπορεί να διαπράξει κανείς σε σχέση με το εθνικό ζήτημα, ακόμα και όταν στηρίζεται σε επαναστατικές, σοσιαλιστικές, δημοκρατικές θέσεις.

Στο διάστημα 1848-1849, αναλύοντας την αποτυχία της δημοκρατικής επανάστασης στην κεντρική Ευρώπη, ο Ένγκελς την απέδωσε στον αντεπαναστατικό ρόλο που έπαιξαν τα νότια σλαβικά έθνη (Τσέχοι, Σλοβάκοι, Κροάτες, Σέρβοι, Ρουμάνοι, Σλοβέγοι, Δαλμάτες, Μοραβοί, Ρουθίνιοι κ.λπ.), που κατετάχθησαν μαζικά στους αυτοκρατορικούς στρατούς της Αυστρίας και της Ρωσίας και χρησιμοποιήθηκαν από τις δυνάμεις της αντίδρασης για να συντρίψουν τη φιλελεύθερη επανάσταση στην Ουγγαρία, την Πολωνία, την Αυστρία και την Ιταλία.

Στην πραγματικότητα, ο αυτοκρατορικός αυστριακός στρατός απο-

2. Πάνω σ' αυτό το θέμα, βλέπε το αξιόλογο δοκίμιο του πολωνού μαρξιστή Roman Rodolsky, «Friedrich Engels und das Problem der "geschichtlosen Völker"», *Archiv für Sozialgeschichte*, IV, 1964.

τελείτο από αγρότες, Σλάβους και Γερμανοαυστριακούς. Η νίκη της αντεπανάστασης επετεύχθη εξαιτίας ενός σημαντικού παράγοντα: η αστική-φιλελεύθερη ηγεσία της επανάστασης ήταν πολύ διστακτική, πολύ «μετριοπαθής», πολύ φοβισμένη ώστε να πυροδοτήσει μια εθνική αγροτική επανάσταση. Κατά συνέπεια, ήταν ανίκανη να κερδίσει με το μέρος της τη μάζα των αγροτών και των εθνικών μειονοτήτων και να την εμποδίσει να γίνει τυφλό όργανο της αντίδρασης. Η επανάσταση του 1848 είναι κλασικό δείγμα μιας επανάστασης που απέτυχε επειδή δεν έδωσε ριζική λύση στο αγροτικό και στο εθνικό ζήτημα (ακριβώς αυτό που επέτρεψε τη νίκη της Οκτωβριανής Επανάστασης το 1917!) Αυτή η αποτυχία οφειλόταν στη στενή κοινωνική βάση της ηγεσίας της επανάστασης: το 19ο αιώνα, η φιλελεύθερη αστική τάξη της κεντρικής Ευρώπης δεν ήταν πια μια σημαντική επαναστατική τάξη.

Μη έχοντας συλλάβει τους πραγματικούς ταξικούς λόγους της αποτυχίας του 1848-1849, ο Ένγκελς προσπάθησε να την ερμηνεύσει με μια μεταφυσική ιδεολογία: τη θεωρία των από τη φύση τους αντεπαναστατικών «μη ιστορικών εθνών» — μια κατηγορία στην οποία περιλαμβάνει, φύρδην-μίγδην, νότιους Σλάβους, Βρετόνους, Σκότους και Βάσκους. Σύμφωνα με τον Ένγκελς,

«Αυτά τα λείψανα ενός έθνους που ποδοπατήθηκε αμείλικτα στην πορεία της ιστορίας, όπως λέει ο Χέγκελ, αυτά τα υπολείμματα λαών πάντα θα γίνονται φανατικοί σημαιοφόροι της αντεπανάστασης και θα παραμένουν τέτοια μέχρι το ολοκληρωτικό τους ξερίζωμα ή την απώλεια του εθνικού χαρακτήρα τους, ακριβώς όπως η όλη ύπαρξή τους γενικά είναι η ίδια μια διαμαρτυρία ενάντια σε μια μεγάλη ιστορική επανάσταση»³.

Ο Χέγκελ (Hegel), ο εμπνευστής αυτής της θεωρίας, είχε υποστηρίξει ότι τα έθνη που δεν μπόρεσαν να συγκροτηθούν σε κράτος ή που το κράτος τους έχει εδώ και πολύ καιρό καταστραφεί, είναι «μη ιστορικά» και είναι καταδικασμένα να εξαφανιστούν. Ως παραδείγματα, ανέφερε ακριβώς τους νότιους Σλάβους — Βούλγαρους, Σέρβους κ.λπ. Ο Ένγκελς ανέπτυξε αυτή τη ψευδοϊστορική μεταφυσική θέση σε ένα άρθρο το 1855, όπου έγραφε:

«Ο πανσλαβισμός [...] είναι ένα κίνημα που επιζητά να καταστρέψει ό,τι δημιούργησε η ιστορία χιλίων ετών, που δεν μπορεί να πετύχει τους στόχους του χωρίς να σβήσει την Τουρκία, την Ουγγαρία

3. Fr. Engels, «The Magyar Struggle» (*Neue Rheinische Zeitung*, 13 Ιανουαρίου 1849), *MECW*, τ. 8, σ. 234 (η έμφαση στο πρωτότυπο).

και τη μισή Γερμανία από το χάρτη της Ευρώπης»⁴. Είναι περιττό να προσθέσουμε ότι ένα τέτοιο επιχείρημα οφείλει περισσότερο στις συντηρητικές αρχές της ιστορικής νομικής σχολής [Σαβινί (Sanigny) κ.λπ.], παρά στις επαναστατικές ιδέες του ιστορικού υλισμού! Παραδόξως, ο ίδιος ο Ένγκελς, σε ένα άρθρο του της ίδιας περιόδου (1853), τόνισε ότι η τουρκική αυτοκρατορία ήταν προορισμένη να αποσυντεθεί εξαιτίας της απελευθέρωσης των βαλκανικών εθνών, ένα γεγονός που σε καμία περίπτωση δεν τον εξέπληττε, μια που, σαν καλός διαλεκτικός, θαύμαζε στην ιστορία «τις αέναες μεταλλάξεις των ανθρώπινων υποθέσεων όπου τίποτα δεν είναι σταθερό εκτός από την αστάθεια, τίποτα αμετάβλητο εκτός από τη μεταβολή»⁵.

Μια σειρά άρθρων του 1866 για την Πολωνία⁶ δείχνουν την ιδεολογική συνέπεια του Ένγκελς, ο οποίος επέμενε να αντιπαραθέτει τα «μεγάλα ιστορικά έθνη της Ευρώπης» (Ιταλία, Πολωνία, Ουγγαρία, Γερμανία), που το δικαίωμά τους για εθνική ενότητα και ανεξαρτησία ήταν αποδεκτό, και τα «πολλά ίχνη εθνών» που δεν είχαν «ευρωπαϊκή σημασία» και «εθνική ικμάδα» (Ρουμάνοι, Σέρβοι, Κροάτες, Τσέχοι, Σλοβάκοι κ.λπ.) και τα οποία ήταν όργανα στα χέρια του Τσάρου και του Ναπολέοντα Γ'. Εντούτοις, θα μπορούσαμε να προβάλουμε το επιχείρημα, υπερασπιζόμενοι τον Ένγκελς, ότι πρόκειται για άρθρα εφημερίδων, δίχως φιλοδοξίες επιστημονικής τεκμηρίωσης, και επομένως έχουν διαφορετική βαρύτητα από ό,τι τα καθαυτά θεωρητικά του κείμενα. Επιπλέον, η βάση της θέσης του Ένγκελς ήταν δημοκρατική και επαναστατική: πώς να ηττηθεί ο τσάρος και η αυστριακή αυτοκρατορία. Σε καμία περίπτωση δεν τον διέπνεε κάποιο είδος σλαβοφοβίας. Σε ένα άρθρο του που γράφτηκε πριν από την επανάσταση του 1848, ζητούσε την ήττα της αυστριακής αυτοκρατορίας, προκειμένου να «απομακρυνθούν τα εμπόδια από το δρόμο της ελευθερίας για τους Σλάβους και Ιταλούς»⁷. Ούτε μπορούμε να πούμε ότι ο Ένγκελς ήταν θύμα του γερμανικού σοβινισμού, όπως αποδεικνύεται από τις επικρίσεις

4. Fr. Engels, «Germany and Pan-Slavism» (*Neue Oder-Zeitung*, 1855), *MECW*, τ. 14, σ. 156.

5. Fr. Engels, «What is to Become of Turkey in Europe» (*New York Daily Tribune*, 1853), *MECW*, τ. 12, σ. 34.

6. Fr. Engels, «What Have the Working Classes to Do with Poland?» (*The Commonwealth*, 1866), *MECW*, τ. 20, σσ. 152-161.

7. Fr. Engels, «The Beginning of the End in Austria» (*Deutsche-Brüsseler-Zeitung*, 27 Ιανουαρίου 1848), *MECW*, τ. 6, σ. 536.

του ενάντια στη γερμανική μειονότητα στην Ουγγαρία (Siebenburger Sachsen) που «επίμονα διατηρεί μια παράλογη εθνικότητα εν μέσω μιας ξένης χώρας»⁸.

Η ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΗ ΑΡΙΣΤΕΡΑ ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΙΣ ΕΘΝΙΚΕΣ ΧΩΡΙΣΤΙΚΕΣ ΤΑΣΕΙΣ

Το «ριζοσπαστικό αριστερό» ρεύμα (Linksradikale), που εδώ αντιπροσωπεύεται από τη Λούξεμπουργκ (Luxemburg), τον Πάνεκουκ (Pannekoek), τον Τρότσκι (πριν από το 1917) και τον Στράσερ (Strasser) χαρακτηρίζεται, σε ποικίλους βαθμούς και μερικές φορές με πολύ διαφορετικές μορφές, από την αντίθεσή του στις εθνικές χωριστικές τάσεις, στο όνομα της αρχής του προλεταριακού διεθνισμού. Επιπλέον, η στάση του στο εθνικό ζήτημα ήταν ένα από τα βασικά σημεία διαφορών του με τον Λένιν, με τον οποίο ήταν εγγύς όσον αφορά τη μαρξιστική και επαναστατική προσέγγισή του.

ΡΟΖΑ ΛΟΥΞΕΜΠΟΥΡΓΚ

Το 1893 η Ρόζα Λούξεμπουργκ ίδρυσε το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα του Βασιλείου της Πολωνίας (SDKP), με μαρξιστικό και διεθνιστικό πρόγραμμα, ως αντίβαρο στο Πολωνικό Σοσιαλιστικό Κόμμα (PPS), που είχε σκοπό τον αγώνα για την ανεξαρτησία της Πολωνίας. Καταγγέλλοντας (σχετικά δικαιολογημένα) το PPS ως σοσιαλπατριωτικό κόμμα, η Ρόζα και οι σύντροφοί της στο SDKP ήταν αποφασιστικά αντίθετοι με το σύνθημα της ανεξαρτησίας της Πολωνίας και, αντί γι' αυτό, τόνιζαν το στενό δεσμό μεταξύ του ρωσικού και πολωνικού προλεταριάτου και την κοινή τους μοίρα. Το «Βασίλειο της Πολωνίας» (μέρος της Πολωνίας που είχε προσαρτηθεί στην τσαρική αυτοκρατορία), έλεγαν, θα πρέπει να βαδίζει προς την εδαφική αυτονομία, όχι προς την ανεξαρτησία, στα πλαίσια μιας μελλοντικής ρωσικής δημοκρατίας.

Το 1896, η Λούξεμπουργκ εκπροσώπησε το SDKP στο Συνέδριο της Δεύτερης Διεθνούς. Οι θέσεις τις οποίες υποστήριξε στην παρέμβασή της διατυπώθηκαν σε ένα μεταγενέστερο άρθρο⁹: η απελευθέρωση

8. Fr. Engels, «The Magyar Struggle» (1849), *MECW*, τ. 8, σ. 232.

9. «La questione polacca al congresso internazionale di Londra», *Critica Sociale*, 16 Ιουλίου 1896, No 14, σσ. 217-220.

της Πολωνίας είναι το ίδιο ουτοπική όσο και η απελευθέρωση της Τσεχοσλοβακίας, της Ιρλανδίας ή της Αλσατίας-Λωρραίνης... Ο ενιαίος πολιτικός αγώνας του προλεταριάτου δεν θα πρέπει να υποσκελιστεί από «μια σειρά άγονων εθνικών αγώνων». Θεωρητική βάση αυτής της θέσης ήταν η έρευνα που έκανε η Λούξεμπουργκ για τη διδακτορική της διατριβή, «Η βιομηχανική ανάπτυξη της Πολωνίας» (1898)¹⁰. Το κεντρικό θέμα αυτής της μελέτης ήταν ότι, από οικονομική άποψη, η Πολωνία ήταν ήδη ενσωματωμένη στη Ρωσία. Η βιομηχανική ανάπτυξη της Πολωνίας επετεύχθη χάρη στις ρωσικές αγορές και, κατά συνέπεια, η πολωνική οικονομία δεν μπορούσε πλέον να υπάρξει απομονωμένη από τη ρωσική οικονομία. Η ανεξαρτησία της Πολωνίας ήταν το όραμα της φεουδαρχικής πολωνικής αριστοκρατίας· όμως τώρα η βιομηχανική ανάπτυξη είχε υπονομεύσει τη βάση αυτού του οράματος. Ούτε η πολωνική αστική τάξη, που το οικονομικό της μέλλον ήταν εξαρτημένο από τη ρωσική οικονομία, ούτε το πολωνικό προλεταριάτο, που τα ιστορικά του συμφέροντα βρίσκονταν στην επαναστατική του συμμαχία με το ρωσικό προλεταριάτο, ήταν εθνικιστικά. Μόνο η μικροαστική τάξη και τα προκαπιταλιστικά στρώματα εξακολουθούσαν να τρέφουν το ουτοπικό όνειρο μιας ενωμένης, ανεξάρτητης Πολωνίας. Από την άποψη αυτή, η Λούξεμπουργκ θεωρούσε πως το βιβλίο της ήταν το πολωνικό ισοδύναμο της *Ανάπτυξης του καπιταλισμού στη Ρωσία* του Λένιν¹¹, που ήταν ενάντια στις ουτοπικές και οπισθοδρομικές προσδοκίες των ρώσων ναρόντικων.

Η πιο αμφιλεγόμενη θέση της για το εθνικό ζήτημα (την οποία επέκρινε ιδιαίτερα ο Λένιν) βρίσκεται σε μια σειρά άρθρων του 1908 που δημοσιεύτηκαν με τίτλο «Το εθνικό ζήτημα και η αυτονομία» στο περιοδικό του πολωνικού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος (που τώρα ονομάστηκε SDKPiL, ύστερα από την προσχώρηση μιας ομάδας λιθουανών μαρξιστών). Οι κύριες – και οι πιο αμφισβητήσιμες – ιδέες που αναπτύχθηκαν σ' αυτά τα άρθρα ήταν οι ακόλουθες: (α) το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης είναι *αφηρημένο και μεταφυσικό*, όπως το λεγόμενο «δικαίωμα στην εργασία» το οποίο υπεράσπιζαν οι ουτοπιστές του 19ου αιώνα ή το γελοίο «δικαίωμα κάθε ανθρώπου να τρώει από χρυσά πιάτα» που διακήρυττε ο συγγραφέας Τσερνιτσέφσκι· (β) η υποστήριξη του δικαιώματος του αποχωρισμού για κάθε έθνος σημαίνει στην πραγματικότητα υποστήριξη του *αστικού εθνικισμού*: δεν υφίσταται έθνος ως ε-

10. *Die industrielle Entwicklung Polens*, Leipzig 1898.

11. Β.Ι. Λένιν, *Άπαντα*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, τ. 3.

νιαία και ομογενής οντότητα, μια που όλες οι τάξεις σε ένα έθνος έχουν συγκρουόμενα συμφέροντα και «δικαιώματα»· (γ) η ανεξαρτησία των μικρών εθνών γενικότερα και της Πολωνίας ειδικότερα είναι από οικονομική άποψη ουτοπική και καταδικασμένη από τους νόμους της ιστορίας. Ωστόσο, η Λούξεμπουργκ δέχεται μόνο μία εξαίρεση αυτού του κανόνα: τα βαλκανικά έθνη της τουρκικής αυτοκρατορίας (Έλληνες, Σέρβοι, Βούλγαροι, Αρμένιοι). Αυτά τα έθνη είχαν κατακτήσει έναν υψηλότερο βαθμό οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής ανάπτυξης σε σχέση με την Τουρκία, μια παρακμάζουσα αυτοκρατορία που το νεκρό της βάρος τα καταπίεζε. Μετά το 1896 (ύστερα από την εθνική εξέγερση στην Κρήτη), η Λούξεμπουργκ πίστευε – σε αντίθεση με τη θέση που πρόσβευε ο Μαρξ την εποχή του Κριμαϊκού Πολέμου – ότι η τουρκική αυτοκρατορία δεν ήταν βιώσιμη και ότι η ιστορική πρόοδος απαιτούσε τη διάλυσή της σε εθνικά κράτη.

Για να στηρίξει την άποψή της πάνω στην έλλειψη μέλλοντος για τα μικρά έθνη, η Λούξεμπουργκ επικαλείται τα άρθρα του Ένγκελς για τα «μη ιστορικά έθνη» (αν και τα αποδίδει στον Μαρξ· η πραγματική τους πατρότητα αποκαλύφθηκε μόνο το 1913, με την ανακάλυψη των αδημοσίευτων επιστολών των Μαρξ και Ένγκελς). Ιδίως, η Λούξεμπουργκ χρησιμοποίησε το άρθρο του Ιανουαρίου του 1849 για τον ουγγρικό αγώνα, παραθέτοντας την παράγραφο που προαναφέραμε πάνω στα «λείψανα ενός έθνους που ποδοπατήθηκε αμείλικτα στην πορεία της ιστορίας». Παραδέχτηκε ότι οι απόψεις του Ένγκελς για τους νότιους Σλάβους ήταν λαθεμένες, αλλά πίστευε πως η μέθοδός του ήταν σωστή και εγκωμίασε το «νηφάλιο και απαλλαγμένο από κάθε συναισθηματικότητα ρεαλισμό» του, καθώς και την περιφρόνησή του για τη μεταφυσική ιδεολογία πάνω στα δικαιώματα των εθνών¹².

Ως γνωστόν, το 1914 η Λούξεμπουργκ ήταν μια από τους λιγοστούς ηγέτες της Δεύτερης Διεθνούς που δεν παρασύρθηκαν από το μεγάλο κύμα του σοσιαλπατριωτισμού, το οποίο με το ξέσπασμα του πολέμου είχε σαρώσει την Ευρώπη. Φυλακισμένη από τις γερμανικές αρχές εξαιτίας της διεθνιστικής και αντιμιλιταριστικής της προπαγάνδας, το 1915 συνέταξε και έβγαλε λαθραία από τη φυλακή την περίφημη Μπροσούρα του Γιούνιους. Στο κείμενο αυτό, η Λούξεμπουργκ υιοθετεί, ως ένα βαθμό, την αρχή της αυτοδιάθεσης:

«ο σοσιαλισμός δίνει σε κάθε λαό το δικαίωμα της ανεξαρτησίας και

12. Luxemburg, «Nationalität und Autonomie» (1908), στην έκδοση *Internationalismus und Klassenkampf*, Neuwied 1971, σσ. 236, 239.

την ελευθερία του ανεξάρτητου ελέγχου της ίδιας του της μοίρας»¹³. Εντούτοις, κατά τη γνώμη της, αυτή η αρχή δεν μπορεί να εφαρμοστεί στα υπάρχοντα καπιταλιστικά κράτη και ιδίως στα αποικιοκρατικά. Πώς μπορεί κανείς να μιλήσει για «ελεύθερη επιλογή» σε σχέση με ιμπεριαλιστικά κράτη όπως είναι η Γαλλία, η Τουρκία ή η τσαρική Ρωσία; Στην εποχή του ιμπεριαλισμού, ο αγώνας υπέρ του «εθνικού συμφέροντος» είναι μυστικοποίηση, όχι μόνο σε σχέση με τις μεγάλες αποικιοκρατικές δυνάμεις, αλλά και για τα μικρά έθνη που «δεν είναι παρά πόνια στο ιμπεριαλιστικό σκάκι των μεγάλων δυνάμεων»¹⁴.

Οι θεωρίες της Λούξεμπουργκ για το εθνικό ζήτημα, που αναπτύχθηκαν στο διάστημα 1893-1917, βασίζονται πάνω σε τέσσερα θεμελιακά θεωρητικά, μεθοδολογικά και πολιτικά σφάλματα.

1. Ειδικά πριν από το 1914, η Λούξεμπουργκ είχε υιοθετήσει μια οικονομίστικη προσέγγιση στο πρόβλημα: η Πολωνία είναι οικονομικά εξαρτημένη από τη Ρωσία και, επομένως, δεν μπορεί να είναι πολιτικά ανεξάρτητη – ένα επιχείρημα που αγνοεί τον ειδικό χαρακτήρα και τη σχετική μοναδικότητα κάθε πολιτικής κατάστασης. Αυτή η ντετερμινιστική-οικονομίστικη μέθοδος είναι ιδιαίτερα εμφανής στη διδακτορική της διατριβή και στα πρώτα κείμενά της για το πολωνικό ζήτημα: η βιομηχανική ανάπτυξη της Πολωνίας, που συνδέεται με τη ρωσική αγορά, προσδιορίζει «με τη σιδερένια δύναμη της ιστορικής αναγκαιότητας» (μια έκφραση την οποία η Λούξεμπουργκ χρησιμοποιούσε συχνά εκείνη την εποχή, σε συνδυασμό με μια άλλη ανάλογου τύπου: «με το αναπόφευκτο του φυσικού νόμου») από τη μια μεριά, την ουτοπική φύση της πολωνικής ανεξαρτησίας και, από την άλλη, την ενότητα του πολωνικού και του ρωσικού προλεταριάτου. Ένα χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της αδιαμεσολάβητης αφομοίωσης της πολιτικής από την οικονομία συναντάται σε ένα άρθρο της για το σοσιαλπατριωτισμό, που γράφτηκε το 1902 και όπου επισημαίνεται ότι η οικονομική τάση – «και επομένως» η πολιτική τάση – στην Πολωνία είναι υπέρ της ένωσης με τη Ρωσία· η φράση «και επομένως» είναι μια έκφραση αυτής της έλλειψης διαμεσολάβησης, η οποία δεν αποδεικνύεται αλλά απλώς θεωρείται αυτονόητη¹⁵. Ωστόσο, αυτού του είδους η επιχειρη-

13. Luxemburg, «The Junius Pamphlet», στην έκδοση Mary-Alice Waters (ed.), *Rosa Luxemburg Speaks*, New York 1970, σ. 304.

14. Luxemburg, «Theses on the Tasks of International Social Democracy», ό.π., σ. 329.

15. Luxemburg, «Sozial-patriotische Programakrobatik», στην έκδοση *Internationalismus und Klassenkampf*, ό.π.

ματολογία άρχισε να υποχωρεί καθώς η Λούξεμπουργκ, με ολοένα και μεγαλύτερη επιτυχία, κατόρθωνε να αποφεύγει την παγίδα του οικονομισμού, δηλαδή ιδιαίτερα μετά το 1914, όταν διατύπωσε τη φράση «σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα» (Μπροσούρα του Γιούνιους), που συνιστούσε ένα θεμελιακό μεθοδολογικό ρήγμα με το φαταλιστικό οικονομισμό τύπου Κάουτσκι. Τα επιχειρήματά της για το εθνικό ζήτημα ήταν βασικά πολιτικά και δεν βασίζονταν σε καμία μηχανιστική προκατασκευασμένη αντίληψη.

2. Για τη Λούξεμπουργκ, το έθνος ήταν βασικά ένα πολιτισμικό φαινόμενο. Και πάλι αυτή η αντίληψη τείνει να υποτιμά την πολιτική του διάσταση, που δεν μπορεί να εξισωθεί απλώς με την οικονομία ή την ιδεολογία και της οποίας η συγκεκριμένη μορφή είναι το ανεξάρτητο εθνικό κράτος (ή ο αγώνας για τη δημιουργία του). Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, η Λούξεμπουργκ υποστήριζε την κατάργηση της εθνικής καταπίεσης και την «ελεύθερη πολιτισμική ανάπτυξη», αλλά αρνιόταν να ενθαρρύνει τις χωριστικές τάσεις ή το δικαίωμα πολιτικής ανεξαρτησίας. Δεν κατανοούσε ότι η άρνηση του δικαιώματος σχηματισμού ενός ανεξάρτητου εθνικού κράτους ήταν ακριβώς μια από τις βασικές μορφές της εθνικής καταπίεσης.
3. Η Λούξεμπουργκ έβλεπε μόνο τις αναχρονιστικές, μικροαστικές και αντιδραστικές πλευρές των εθνικών απελευθερωτικών κινημάτων και δεν είχε συλλάβει το επαναστατικό δυναμικό τους ενάντια στον τσαρισμό (και αργότερα, με ένα άλλο περιεχόμενο, ενάντια στον ιμπεριαλισμό και την αποικιοκρατία). Με άλλα λόγια, δεν κατανοούσε τη σύνθετη και αντιφατική διαλεκτική του *δυσδικού χαρακτήρα* αυτών των εθνικιστικών κινημάτων. Όσον αφορά τη Ρωσία, γενικά η Λούξεμπουργκ υποτιμούσε τον επαναστατικό ρόλο των μη προλεταριακών συμμάχων της εργατικής τάξης: την αγροτιά, τα καταπιεσμένα έθνη. Έβλεπε τη ρωσική επανάσταση ως *καθαρά* εργατική και όχι, όπως ο Λένιν, ως *καθοδηγούμενη* από το προλεταριάτο¹⁶.
4. Η Λούξεμπουργκ δεν μπόρεσε να κατανοήσει ότι η εθνική απελευθέρωση των καταπιεσμένων εθνών δεν είναι μόνο αίτημα της «ουτοπικής», «αντιδραστικής» και «προκαπιταλιστικής» μικροαστικής τάξης, αλλά και *των μαζών συνολικά*, μαζί και του προλεταριάτου και, επομένως, η αναγνώριση εκ μέρους του ρωσικού προλεταριάτου του δικαιώματος των εθνών για αυτοδιάθεση ήταν *απαραίτητος όρος* για την αλ-

16. Πρβλ. Georg Lukács, «Critical Observations on Rosa Luxemburg's "Critique of the Russian Revolution"», *History and Class Consciousness*, London 1971, σσ. 272-295.

ληλεγγύη του με το προλεταριάτο των καταπιεσμένων εθνών.

Ποια ήταν η πηγή αυτών των λαθών, των ασυνεπειών και των ανεπαρκειών; Θα ήταν λάθος να πιστέψουμε ότι αυτά συνδέονται λογικά με τη μέθοδο της Λούξεμπουργκ (εκτός από τον προ του 1914 οικονομισμό) ή με τις πολιτικές της θέσεις συνολικά (π.χ. για το κόμμα, τη δημοκρατία κ.λπ.). Στην πραγματικότητα, αυτές οι θεωρίες για το εθνικό ζήτημα δεν ανήκαν αποκλειστικά στη Λούξεμπουργκ αλλά τις συμεριζόνταν και άλλοι ηγέτες του SDKPiL, ακόμα και εκείνοι που, όπως ο Ντζερζίνσκι (Dzerzhinsky), υποστήριζαν τον μπολσεβισμό. Το πιο πιθανό είναι ότι η μονόπλευρη θέση της Λούξεμπουργκ ήταν, σε τελευταία ανάλυση, ιδεολογικό παραπροϊόν της ακατάπαυστης και σκληρής ιδεολογικής πάλης του SDKPiL ενάντια στο PPS¹⁷.

Επομένως, η διαφορά ανάμεσα στον Λένιν και τη Λούξεμπουργκ ήταν, σε κάποιο βαθμό (τουλάχιστον όσον αφορά την Πολωνία), αποτέλεσμα της διαφορετικής σκοπιάς των ρώσων διεθνιστών (αγώνας για την ήττα του σοβινισμού της Μεγάλης Ρωσίας) και των πολωνών διεθνιστών (αγώνας ενάντια στον πολωνικό σοσιαλπατριωτισμό). Κάποια εποχή ο Λένιν φαινόταν να αναγνωρίζει έναν κάποιο «καταμερισμό εργασίας» μεταξύ των ρώσων και των πολωνών μαρξιστών πάνω σ' αυτό το ζήτημα. Έτσι, η βασική κριτική του στη Λούξεμπουργκ ήταν ότι εκείνη προσπαθούσε να συναγάγει γενικά συμπεράσματα από μια ειδική κατάσταση (την Πολωνία σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό σημείο) και έτσι αρνιόταν όχι μόνο την πολωνική ανεξαρτησία, αλλά και την ανεξαρτησία όλων των άλλων μικρών καταπιεσμένων εθνών.

Ωστόσο, σε ένα άρθρο της η Λούξεμπουργκ τοποθετεί το πρόβλημα με όρους παρόμοιους με εκείνους του Λένιν: στην εισαγωγή του 1905 στη συλλογή *Το πολωνικό ζήτημα και το σοσιαλιστικό κίνημα*¹⁸. Στο κείμενο αυτό, η Λούξεμπουργκ κάνει σαφή διάκριση μεταξύ του αναντίρρητου δικαιώματος κάθε έθνους για ανεξαρτησία («που απορρέει από τις στοιχειώδεις αρχές του σοσιαλισμού»), και το οποίο αναγνώριζε, και του επιθυμητού αυτής της ανεξαρτησίας για την Πολωνία, το οποίο απέρριπτε. Επίσης, αυτό είναι ένα από τα λίγα κείμενά της όπου η Λούξεμπουργκ αναγνωρίζει τη σημασία, το βάθος, ακόμα και τη δι-

17. Πρβλ. Β.Ι. Λένιν, «Για το δικαίωμα αυτοδιάθεσης των εθνών», *Άπαντα*, τ. 25, σ. 295: «Καταλαβαίνουμε πολύ καλά ότι η πάλη ενάντια στους τυφλωμένους από τον εθνικισμό μικροαστούς της Πολωνίας ανάγκασε τους πολωνούς σοσιαλδημοκράτες "να παρατραβήξουν το σχοινί" με ιδιαίτερο ζήλο (κάποτε, ίσως λιγάκι υπερβολικό)».

18. Luxemburg, «Vorwort zu dem Sammelband "Die polnische Frage und die sozialistische Bewegung"», στο *Internationalismus und Klassenkampf*, ό.π.

καίωση των εθνικών αισθημάτων (παρ' όλο που τα αντιμετωπίζει αποκλειστικά ως «πολιτισμικό» φαινόμενο) και επισημαίνει ότι η εθνική καταπίεση «είναι η πιο αφόρητη καταπίεση μες στη βαρβαρότητά της» και το μόνο που μπορεί να προκαλέσει είναι «εχθρότητα και ανταρσία». Αυτό το έργο, καθώς και ορισμένα αποσπάσματα της Μπροσούρας του Γιούνιους, δείχνουν ότι η σκέψη της Λούξεμπουργκ ήταν πολύ ρεαλιστική, με την επαναστατική έννοια της λέξης, ώστε να παρουσιάζει απλώς μια γραμμική συνοχή, μεταφυσικού και άκαμπτου χαρακτήρα.

ΤΡΟΤΣΚΙ

Τα προ του 1917 κείμενα του Τρότσκι πάνω στο εθνικό ζήτημα μπορούν να χαρακτηριστούν «εκλεκτικιστικά» (με αυτή τη λέξη συνήθως τα επέκρινε ο Λένιν) και κατέχουν μια ενδιάμεση θέση μεταξύ της Λούξεμπουργκ και του Λένιν. Ο Τρότσκι άρχισε να ασχολείται με το εθνικό ζήτημα κυρίως μετά το 1914. Το διαπραγματεύτηκε στην μπροσούρα του *Ο πόλεμος και η Διεθνής* (1914) – ένα πολεμικό κείμενο ενάντια στο σοσιαλπατριωτισμό – από δύο διαφορετικές, αν όχι αντιφατικές, απόψεις.

1. *Μια ιστορική-οικονομική προσέγγιση.* Ο παγκόσμιος πόλεμος ήταν προϊόν της αντίφασης μεταξύ των παραγωγικών δυνάμεων, που τείνουν προς μια παγκόσμια οικονομία, και του περιοριστικού πλαισίου του εθνικού κράτους. Γι' αυτό ο Τρότσκι διακήρυξε «την καταστροφή του εθνικού κράτους ως ανεξάρτητης οικονομικής οντότητας», η οποία, από αυστηρά οικονομική άποψη, ήταν μια πλήρως δικαιολογημένη πρόταση. Ωστόσο, από αυτό ο Τρότσκι συμπεράνε την ολοκληρωτική «κατάρρευση» (Zusammenbruch) και την «καταστροφή» (Zertrümmerung) του εθνικού κράτους· το εθνικό κράτος καθαυτό, η ίδια η έννοια του έθνους, θα μπορούσε στο μέλλον να υπάρξει μόνο ως «πολιτισμικό, ιδεολογικό και ψυχολογικό φαινόμενο». Φυσικά, αυτό ήταν ένα προφανές non sequitur (ανακόλουθο). Η κατάργηση της οικονομικής ανεξαρτησίας ενός εθνικού κράτους δεν είναι σε καμία περίπτωση συνώνυμη με την εξαφάνιση του εθνικού κράτους ως πολιτικής οντότητας. Όπως και η Λούξεμπουργκ, ο Τρότσκι ανήγαγε το κράτος είτε στην οικονομία είτε στον πολιτισμό και έτσι έχανε την ειδικά πολιτική πτυχή του προβλήματος: το εθνικό κράτος ως πολιτικό φαινόμενο, διακριτό από την οικονομική ή την ιδεολογική σφαίρα (αν και, φυσικά, έχει διαμεσολαβημένες σχέσεις και με τις δύο).
2. *Μια συγκεκριμένη πολιτική προσέγγιση.* Σε αντίθεση με τη Λούξε-

μπουργκ, ο Τρότσκι διακήρυξε με σαφήνεια το δικαίωμα των εθνών για αυτοδιάθεση ως έναν από τους όρους για «ειρήνη μεταξύ των εθνών», την οποία αντιπαρέθετε με «την ειρήνη των διπλωματών». Επιπλέον, υποστήριζε την προοπτική μιας ανεξάρτητης και ενωμένης Πολωνίας (δηλαδή απαλλαγμένης από την τσαρική, αυστριακή και γερμανική κυριαρχία), καθώς και την ανεξαρτησία της Ουγγαρίας, της Ρουμανίας, της Βουλγαρίας, της Σερβίας, της Βοημίας κ.λπ. Θεωρούσε πως η απελευθέρωση αυτών των εθνών και η προσχώρησή τους σε μια βαλκανική ομοσπονδία θα ήταν το καλύτερο φράγμα στον τσαρισμό στην Ευρώπη. Επίσης, με αξιοσημείωτη διορατικότητα, ο Τρότσκι κατέδειξε τη διαλεκτική σχέση μεταξύ προλεταριακού διεθνισμού και εθνικών δικαιωμάτων: η καταστροφή της Διεθνούς από τους σοσιαλπατριώτες ήταν έγκλημα όχι μόνο ενάντια στο σοσιαλισμό αλλά και ενάντια στο «εθνικό συμφέρον, με την ευρύτερη και ακριβή του σημασία», μια που διέλυσε τη μοναδική δύναμη που ήταν ικανή να ανασυγκροτήσει την Ευρώπη στη βάση δημοκρατικών αρχών και του δικαιώματος των εθνών για αυτοδιάθεση¹⁹.

Σε μια σειρά άρθρων του του 1915 («Έθνος και οικονομία»²⁰), ο Τρότσκι προσπάθησε να ορίσει το εθνικό ζήτημα με περισσότερη ακρίβεια, αλλά όχι και δίχως κάποια αμφισημία. Οι αντιφατικές πλευρές της επιχειρηματολογίας του είναι ενδεικτικές μιας σκέψης που δεν είχε ακόμα αποκρυσταλλωθεί. Άρχισε με μια πολεμική ενάντια στους σοσιαλิมπεριαλιστές, που δικαιολογούσαν την πολιτική τους θέση με την ανάγκη διεύρυνσης των αγορών και των παραγωγικών δυνάμεων. Αυτή η πολεμική, από μεθοδολογική άποψη, φαινόταν να απορρίπτει τον οικονομισμό: μάλιστα, οι μαρξιστές είναι υπέρ της όσο το δυνατόν μεγαλύτερης διεύρυνσης στην οικονομική σφαίρα, αλλά όχι με αντίτιμο τη διάσπαση, την αποδιοργάνωση και την εξασθένηση του εργατικού κινήματος. Το επιχείρημα του Τρότσκι φανερώνει κάποια σύγχυση: παρ' όλο που χαρακτηρίζει το εργατικό κίνημα «την πιο σημαντική παραγωγική δύναμη στη σύγχρονη κοινωνία», ταυτόχρονα επιβεβαιώνει τη συντριπτική υπεροχή του πολιτικού κριτήριου. Ωστόσο, μέσω και των δύο άρθρων, ο Τρότσκι επιστρέφει στις «συγκεντρωτικές ανάγκες της οικονομικής ανάπτυξης» που απαιτούν την καταστροφή του

19. Leon Trotsky, *The Bolsheviki and World Peace*, New York 1918, σσ. 21, 230-231 κ.επ.

20. *Νάσε Σλόβο*, 130, 135 (3 και 9 Ιουλίου 1915), ανατύπωση στον τόμο 9 (1927) των *Απάντων* του Τρότσκι στα ρωσικά.

εθνικού κράτους επειδή αυτό είναι εμπόδιο στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Πώς αυτές οι «ανάγκες» θα μπορούσαν να συμβιβαστούν με το δικαίωμα των εθνών για αυτοδιάθεση, το οποίο ο Τρότσκι επίσης αναγνώριζε; Εκείνος παρακάμπτει το δίλημμα μέσω ενός θεωρητικού άλματος που τον επαναφέρει στον οικονομισμό: «το κράτος είναι βασικά ένας οικονομικός οργανισμός, που θα αναγκαστεί να προσαρμοστεί στις ανάγκες της οικονομικής ανάπτυξης». Έτσι, το εθνικό κράτος θα διαλυθεί μέσα στις «Δημοκρατικές Ηνωμένες Πολιτείες της Ευρώπης» ενώ το έθνος, διαχωρισμένο από την οικονομία και απελευθερωμένο από το παλιό πλαίσιο του κράτους, θα έχει το δικαίωμα για αυτοδιάθεση ... στη σφαίρα της «πολιτισμικής ανάπτυξης».

Το 1917 ο Τρότσκι εγκατέλειψε αυτές τις «εκλεκτιστικές» θέσεις και υιοθέτησε τη λενινιστική αντίληψη για το εθνικό ζήτημα, την οποία υπερασπίστηκε λαμπρά στο Μπρεστ-Λιτόφσκ με την ιδιότητα του Λαϊκού Επιτρόπου Εξωτερικών²¹.

ΠΑΝΕΚΟΥΚ ΚΑΙ ΣΤΡΑΣΕΡ

Τα έργα *Ταξική πάλη και έθνος* του Πάνεκουκ και *Εργάτης και έθνος* του Στράσερ εκδόθηκαν το 1912 στο Ράιχενμπεργκ της Βοημίας, ως μια διεθνιστική απάντηση στις θέσεις του Ότο Μπάουερ²². Κοινή κεντρική ιδέα και των δύο συγγραφέων ήταν η υπεροχή του ταξικού συμφέροντος έναντι του εθνικού· το πρακτικό τους συμπέρασμα ήταν η ενότητα του αυστριακού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος και η άρνηση της διάσπασής του σε ξεχωριστά ή αυτόνομα εθνικά τμήματα. Και οι δύο συνέκριναν το έθνος με τη θρησκεία, σαν μια ιδεολογία προορισμένη να εξαφανιστεί με την έλευση του σοσιαλισμού, και απέρριπταν ως ανιστορική, ιδεαλιστική και εθνικο-οπορτουνιστική τη διδασκαλία του Μπάουερ για το εθνικό ζήτημα.

Για τον Πάνεκουκ, το «εθνικό φαινόμενο είναι ένα αστικό ιδεολογικό φαινόμενο». Η πεποίθηση του Μπάουερ ότι αυτή η ιδεολογία μπορεί να αποτελέσει μια ανεξάρτητη δύναμη ήταν χαρακτηριστική μιας καντιανής και όχι μιας υλιστικής μεθόδου. Ωστόσο, το ενδιαφέρον είναι

21. Γβλ. Trotsky, *History of the Russian Revolution*, London 1967, τ. 3, σ. 62: «Όποια και αν θα είναι η περαιτέρω μοίρα της Σοβιετικής Ένωσης [...] η εθνική πολιτική του Λένιν θα βρει τη θέση της ανάμεσα στους ακατάλυτους θησαυρούς της ανθρωπότητας».

22. Anton Pannekoek, *Klassenkampf und Nation*, Reichenberg 1912· Josef Strasser, *Der Arbeiter und die Nation*, Reichenberg 1912.

ότι τόσο ο Πάνεκουκ όσο και ο Στράσερ αποδέχονταν, στις ουσιαστικές του γραμμές, το εθνικό πρόγραμμα του Μπάουερ και της αυστριακής σοσιαλδημοκρατίας: εθνική αυτονομία στα πλαίσια του πολυεθνικού αυστρουγγρικού κράτους. Επιπλέον, ο Πάνεκουκ τόνισε ότι επρόκειτο για μια αυτονομία βασισμένη στην προσωπική αρχή και όχι στην εδαφική αρχή, πράγμα που ήταν συνεπές με την αντίληψή του για το εθνικό φαινόμενο ως καθαρά ιδεολογικό και πολιτισμικό. Είναι αλήθεια ότι και οι δύο συγγραφείς, σε αντίθεση με τον Μπάουερ, δεν έκριναν πως αυτό το πρόγραμμα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μέσα στα πλαίσια του καπιταλισμού, αλλά του απέδιδαν μια καθαρά προπαγανδιστική και παιδευτική αξία.

Ο οικονομισμός ήταν έμμεσα παρών στην κοινή βασική συλλογιστική πρόταση των δύο συγγραφέων: η προτεραιότητα του ταξικού συμφέροντος έναντι του εθνικού οφείλεται στην οικονομική προέλευση του πρώτου. Σε μια πολύ διασκεδαστική παράγραφο της μπροσούρας του, ο Στράσερ εξηγεί ότι ο καλός γερμανοαυστριακός πατριώτης θα εξακολουθεί να ψωνίζει από καταστήματα όπου ο ιδιοκτήτης είναι Τσέχος, αρκεί αυτά να είναι φτηνότερα από τα αντίστοιχα γερμανικά. Αλλά είναι αυτό πράγματι αρκετό για να επιτρέψει σε κάποιον να πει, όπως έκανε ο Στράσερ, ότι όταν συγκρούονται τα εθνικά και τα οικονομικά συμφέροντα, τα οικονομικά θα θριαμβεύσουν; Η πολεμική του Πάνεκουκ και του Στράσερ ενάντια στον Μπάουερ εντασσόταν σε μια επαναστατική προοπτική αλλά ήταν ανολοκλήρωτη, στο βαθμό που περιοριζόταν σε μια αντιπαράθεση του διεθνισμού με τον αυστρομαρξιστικό εθνικορεφορμισμό, χωρίς να διατυπώνει μια εναλλακτική συγκεκριμένη πολιτική προσέγγιση στην πραγματική σφαίρα του εθνικού προβλήματος και ιδιαίτερα όσον αφορά τον αγώνα των καταπιεσμένων εθνών.

ΤΟ ΑΥΣΤΡΙΑΚΟ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ

Η βασική ιδέα των αυστρομαρξιστών ήταν η πολιτιστική αυτονομία μέσα στα πλαίσια ενός πολυεθνικού κράτους, μέσω της διάταξης των εθνοτήτων σε δημόσιες νομικά θεσμοθετημένες οργανώσεις, με μια ολόκληρη σειρά πολιτισμικών, διοικητικών και νομικών εξουσιών. Όσον αφορά το εθνικό ζήτημα, όπως και όλα τα πολιτικά ζητήματα, στη διδασκαλία τους κυριαρχεί ο «κεντρισμός», δηλαδή κάτι μεταξύ του ρεφορμισμού και της επανάστασης, του εθνικισμού και του διεθνι-

σμού. Ήθελαν και να αναγνωρίσουν τα δικαιώματα των εθνικών μειονοτήτων και, ταυτόχρονα, να διαφυλάξουν την ενότητα του αυστρουγγρικού κράτους. Παρ' όλο που, όπως και η ριζοσπαστική αριστερά, γενικά απέρριπταν τις χωριστικές τάσεις ως λύση στο εθνικό ζήτημα, οι αυστρομαρξιστές δεν το έκαναν απλώς για διαφορετικούς λόγους, αλλά από διαμετρικά αντίθετη σκοπιά.

ΚΑΡΛ ΡΕΝΕΡ

Πριν από το 1917, ο μέλλον καγκελάριος της Αυστρίας (1918-1920) είχε δημοσιεύσει αρκετές μελέτες πάνω στο εθνικό ζήτημα, η πιο γνωστή από τις οποίες είναι η πρώτη, *Το κράτος και το έθνος* (1899). Η μέθοδός του ήταν βασικά νομική/συνταγματική και η αντίληψή του για το κράτος έχει περισσότερα κοινά με τον Λασάλ παρά με τον Μαρξ [όπως σωστά είχαν επισημάνει ο Μέρινγκ (Mehring), ο Κάουτσκι και ο αστός δικηγόρος Χανς Κέλσεν (Hans Kelsen)]. Η επιρροή του κρατισμού του Λασάλ είναι εμφανής ακόμα και στα πρώτα κείμενα του Ρένερ (Renner), αλλά έγινε ακόμα πιο έκδηλη μετά το 1914, για παράδειγμα στο έργο του *Μαρξισμός, ο πόλεμος και η Διεθνής* (1917) όπου αναπτύσσονται οι ακόλουθες ιδέες (των οποίων η σχέση με το μαρξισμό είναι κάπως προβληματική): (α) «Η οικονομία εξυπηρετεί όλο και πιο αποκλειστικά την τάξη των καπιταλιστών· από την άλλη μεριά, το κράτος εξυπηρετεί όλο και περισσότερο το προλεταριάτο». (β) «Σήμερα τα σπέρματα του σοσιαλισμού ανευρίσκονται σε όλους τους θεσμούς του καπιταλιστικού κράτους»²³.

Οι θέσεις του Ρένερ πρέπει να γίνουν κατανοητές στο φως αυτού του «σοσιαλκρατισμού». Ο βασικός στόχος του Ρένερ ήταν να ανακόψει την «αποσύνθεση της αυτοκρατορίας» και «τη διάλυση της Αυστρίας», δηλαδή να σώσει το «ιστορικό αυστριακό κράτος». Επομένως, το αυστρουγγρικό αυτοκρατορικό κράτος εμφανίζεται ως το βασικό πλαίσιο της πολιτικής σκέψης του Ρένερ, ένα πλαίσιο που θα έπρεπε να διατηρηθεί μέσω μιας σειράς δημοκρατικών μεταρρυθμίσεων και παραχωρήσεων (πολιτισμικών, νομικών κ.λπ.) προς τις εθνικές μειονότητες. Παραδόξως, εξαιτίας αυτού του κρατισμού ο Ρένερ προσπάθησε να αποπολιτικοποιήσει το εθνικό ζήτημα, να το αναγάγει σε διοικητικό και συνταγματικό θέμα²⁴, να το μετατρέψει σε νομικό

23. Karl Renner, *Marxismus, Krieg und Internationale*, Stuttgart 1917, σ. 26.

24. Πρβλ. Arduino Agnelli, *Questione nazionale e socialismo: K. Renner e O. Bauer*, Bologna 1969, σ. 109.

πρόβλημα. Προσπάθησε να ουδετεροποιήσει τον κίνδυνο των πολιτικών χωριστικών τάσεων και της διάσπασης του πολυεθνικού κράτους μέσω ενός λεπτού και σύνθετου νομικού-θεσμικού μηχανισμού: εθνικές οργανώσεις βασισμένες στην προσωπική αρχή, ένα «εθνικό ληξιαρχείο» όπου θα καταγράφονται όλα τα άτομα που έχουν επιλέξει μια εθνικότητα, ξεχωριστοί εκλογικοί κατάλογοι για κάθε εθνική μειονότητα, τοπικά και/ή εθνικά όργανα με διοικητική αυτονομία κ.λπ. Στην πραγματικότητα, οι θέσεις του Ρένερ, που δεν είχαν καμία ταξική προοπτική ή επαναστατική κατεύθυνση, παρά τον ισχυρισμό του ίδιου, βρίσκονταν σε μεγάλο βαθμό εκτός της πολιτικής και θεωρητικής σφαίρας του μαρξισμού.

ΟΤΟ ΜΠΑΟΥΕΡ

Το κορυφαίο έργο του Μπάουερ *Το εθνικό ζήτημα και η σοσιαλδημοκρατία* (1907) είχε πολύ μεγαλύτερο βάρος και άσκησε πολύ περισσότερη επίδραση από τα έργα του Ρένερ. Εντούτοις, ο Μπάουερ, όπως και ο Ρένερ, αποδεχόταν τη βασική θεωρητική αρχή του αυστρομαρξισμού: τη διατήρηση του πολυεθνικού κράτους. Ο Μπάουερ έβλεπε τη λύση στο εθνικό ζήτημα με ρεφορμιστικούς όρους («εθνική εξέλιξη» ήταν η φράση με την οποία περιέγραφε τη στρατηγική του) σαν το βαθμιαίο έλεγχο των θεσμών του αυστρουγγρικού κράτους:

«Λίγες είναι οι πιθανότητες ότι η εθνική αυτονομία θα είναι το αποτέλεσμα μιας κορυφαίας απόφασης ή μιας τολμηρής πράξης. Μέσα από μια μακρόχρονη εξελικτική διαδικασία, μέσα από δύσκολους αγώνες [...] η Αυστρία θα πορευτεί βήμα-βήμα προς την εθνική αυτονομία. Το καινούργιο Σύνταγμα δεν θα προκύψει από μια κορυφαία νομοθετική πράξη, αλλά από μια σειρά περιφερειακών και τοπικών νόμων»²⁵.

Το ιδιαίζον στην ανάλυση του Μπάουερ είναι ο ψυχοπολιτισμικός χαρακτήρας της θεωρίας του για το εθνικό ζήτημα, που συγκροτείται στη βάση της αόριστης και νεφελώδους έννοιας των «εθνικών χαρακτηριστικών», τα οποία ορίζονται με ψυχολογικούς όρους: «ποικιλομορφία σκοπών, το γεγονός ότι το ίδιο κίνητρο μπορεί να προκαλέσει διαφορετικές κινήσεις και ότι η ίδια εξωτερική κατάσταση μπορεί να οδηγήσει σε διαφορετικές αποφάσεις». Στην πραγματικότητα, αυτή η έννοια ήταν καθαρά μεταφυσική και είχε νεοκαντιανή προέλευση. Επομένως, δεν μας εκπλήττει το γεγονός ότι ασκήθηκε αυστηρή κριτική από τους

25. Otto Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, Vienna 1924, σ. 404.

μαρξιστές αντιπάλους του Μπάουερ (Κάουτσκι, Πάνεκουκ, Στράσερ κ.λπ.).

Η δεύτερη θεμελιακή έννοια στο θεωρητικό οικοδόμημα του Μπάουερ είναι, φυσικά, ο εθνικός πολιτισμός, η βάση ολόκληρης της στρατηγικής του για την εθνική αυτονομία. Με το να επικεντρώνει κανείς την ανάλυση στο επίπεδο του πολιτισμού, οδηγείται φυσιολογικά στην αγνόηση του πολιτικού προβλήματος: της αυτοδιάθεσης μέσω της δημιουργίας εθνικών κρατών. Με αυτή την έννοια, η «πολιτισμολογία» του Μπάουερ παίζει τον ίδιο μεθοδολογικό ρόλο με το «νομικισμό» του Ρένερ, εφόσον αποπολιτικοποιεί το εθνικό ζήτημα.

Επιπλέον, ο Μπάουερ σχεδόν αποκλείει πλήρως τις τάξεις και την ταξική πάλη από τη σφαίρα του εθνικού πολιτισμού. Στόχος του προγράμματός του ήταν να δοθεί στην εργατική τάξη πρόσβαση στα «πολιτιστικά πλεονεκτήματα» και στην «εθνική πολιτιστική κοινότητα» από όπου την κρατά αποκλεισμένη ο καπιταλισμός. Ο Μπάουερ φαίνεται να θεωρεί τις «πολιτιστικές αξίες» απόλυτα ουδέτερες και κενές ταξικού περιεχομένου. Έτσι έκανε το αντίστροφο λάθος από τους θιασώτες της «προλετακούτλ» οι οποίοι αγνόησαν τη σχετική αυτονομία του πολιτισμού και θέλησαν να τον αναγάγουν άμεσα στην κοινωνική του βάση («προλεταριακή κουλτούρα» ενάντια στην «αστική κουλτούρα»). Επομένως, δεν ήταν δύσκολο για τον Πάνεκουκ να επισημάνει στην πολεμική του ενάντια στον Μπάουερ ότι το προλεταριάτο διαβάζει πολύ διαφορετικά πράγματα στον Γκαίτε (Goethe) και τον Σίλερ (Schiller) [ή στον Φράιλιγκρατ (Freiligrath) και τον Χάινε (Heine)] από ό,τι η αστική τάξη. Η σύνθετη σχέση του προλεταριάτου με την αστική πολιτιστική κληρονομιά, μια διαλεκτική σχέση *Aufhebung* (διατήρηση/άρνηση/υπέρβαση), υποβιβάζεται από τον Μπάουερ σε μια απλή πράξη οικειοποίησης ή, μάλλον, παθητικής αποδοχής. Προφανώς, ο Μπάουερ είχε δίκιο να τονίζει την αποφασιστική σημασία του πολιτισμού στον ορισμό του εθνικού ζητήματος, αλλά η θεωρία του κατέληξε σε μια πραγματική φετιχοποίηση του εθνικού πολιτισμού, η πιο χτυπητή έκφραση του οποίου είναι η άποψη ότι ο σοσιαλισμός οδηγεί στην ενίσχυση των πολιτισμικών διαφοροποιήσεων μεταξύ των εθνών²⁶.

Εξαιτίας της τάσης του να «εθνικοποιεί» το σοσιαλισμό και το εργατικό κίνημα, της απόρριψης αυτού που αποκαλούσε «αφελή κοσμοπολιτισμό» της παιδικής ηλικίας του προλεταριάτου και της αδυναμίας του να συλλάβει ένα διεθνή σοσιαλιστικό πολιτισμό, η θεωρία του

26. Ό.π., σσ. 105-108.

Μπάουερ σε κάποιο βαθμό είχε προσβληθεί από την εθνικιστική ιδεολογία την οποία προσπαθούσε να καταπολεμήσει. Δεν είναι περίεργο που έγινε η διδασκαλία των «εθνικιστικών-πολιτισμικών» ρευμάτων στο εργατικό κίνημα, όχι μόνο στην Αυστροουγγαρία, αλλά και στη ρωσική αυτοκρατορία (Μπουντ, καυκάσιοι σοσιαλδημοκράτες κ.λπ.) και αλλού. Εντούτοις, παρά τους πιο πάνω περιορισμούς, το έργο του Μπάουερ αναντίρρητα έχει μια θεωρητική αξία, ιδίως ως προς την ιστοριστική φύση της μεθόδου του. Ορίζοντας το έθνος ως προϊόν μιας κοινής ιστορικής μοίρας (η υλική βάση της οποίας είναι η πάλη του ανθρώπου ενάντια στη φύση), ως το «μηδέποτε τετελεσμένο αποτέλεσμα μιας σταθερής διαδικασίας», σαν μια αποκρυστάλλωση παρελθόντων γεγονότων, σαν «παγωμένο κομμάτι ιστορίας», ο Μπάουερ βρισκόταν σταθερά στην πλευρά του ιστορικού υλισμού και ερχόταν σε ριζική αντίθεση με τον αστικό εθνικό συντηρητισμό, τους αντιδραστικούς μύθους του «αιώνιου έθνους» και τη ρατσιστική ιδεολογία. Αυτή η ιστορική προσέγγιση προσδίδει στο βιβλίο του Μπάουερ μια πραγματική μεθοδολογική υπεροχή, όχι μόνο σε σχέση με τον Ρένερ, αλλά και σε σχέση με τους περισσότερους μαρξιστές συγγραφείς εκείνης της περιόδου, των οποίων τα κείμενα για το εθνικό ζήτημα συχνά έχουν αφηρημένο και άκαμπτο χαρακτήρα. Στο βαθμό που η μέθοδος του Μπάουερ συνεπάγεται όχι μόνο μια ιστορική ερμηνεία των υπάρχοντων εθνικών δομών, αλλά και μια σύλληψη του έθνους ως διαδικασίας, ως μιας κίνησης σε συνεχή μετασχηματισμό, μπόρεσε να αποφυγεί το λάθος που διέπραξε ο Ένγκελς το 1848-1849· το γεγονός ότι ένα έθνος (όπως οι Τσέχοι) «δεν είχε ιστορία» δεν σημαίνει κατ' ανάγκη ότι το έθνος αυτό δεν έχει και μέλλον. Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στην κεντρική Ευρώπη και στα Βαλκάνια δεν οδηγεί στην αφομοίωση, αλλά στην αφύπνιση των «μη ιστορικών» εθνών²⁷.

Ο ΛΕΝΙΝ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΑΥΤΟΔΙΑΘΕΣΗΣ

Το εθνικό ζήτημα είναι ένας από τους τομείς όπου ο Λένιν ανέπτυξε

27. Ό.π., σσ. 239-272. Πρέπει να προστεθεί ότι το πρόγραμμα του Μπάουερ για την πολιτιστική αυτονομία έχει κάποια αξία ως συμπλήρωμα – όχι ως εναλλακτική πρόταση – μιας πολιτικής βασισμένης στην αναγνώριση του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης. Πράγματι, το πρώτο σύνταγμα της Σοβιετικής Ένωσης από μια άποψη περιέχει την αρχή της πολιτιστικής αυτονομίας των εθνικών μειονοτήτων.

σημαντικά τη μαρξιστική θεωρία, διατυπώνοντας (στη βάση των κειμένων του Μαρξ και ξεπερνώντας τα κατά πολύ) μια συνεκτική, επαναστατική στρατηγική για το εργατικό κίνημα, στηριγμένη στο θεμελιακό σύνθημα της εθνικής αυτοδιάθεσης. Με τη συνεκτικότητα και το ρεαλισμό της, η λενινιστική διδασκαλία ήταν πολύ πιο προωθημένη από τις θέσεις άλλων μαρξιστών της ίδιας περιόδου, ακόμα και εκείνων που προσέγγιζαν περισσότερο τις σχετικές θέσεις του Λένιν, όπως ήταν ο Κάουτσκι και ο Στάλιν.

Η θέση του Κάουτσκι πριν από το 1914 ήταν αντίστοιχη με εκείνη του Λένιν, αλλά επικεντρώνεται μονόπλευρα και σχεδόν αποκλειστικά στη γλώσσα, που θεωρείται η βάση του έθνους, και χαρακτηρίζεται από μια έλλειψη διαύγειας και τόλμης στη διατύπωση του δικαιώματος των εθνών για αυτοδιάθεση. Μετά το 1914, ο Λένιν αποκήρυξε βίαια τις αόριστες και αντιφατικές θέσεις του Κάουτσκι πάνω στο ζήτημα των δικαιωμάτων των εθνών στα πλαίσια του πολέμου, χαρακτηρίζοντάς τες «υποκριτικές» και «οπορτουνιστικές».

ΣΤΑΛΙΝ

Όσον αφορά το περιβόητο άρθρο του Στάλιν «Ο μαρξισμός και το εθνικό ζήτημα»²⁸, είναι αλήθεια ότι ο Λένιν ήταν αυτός που έστειλε τον Στάλιν στη Βιέννη για να το συντάξει και ότι ο ίδιος, σε ένα γράμμα του στον Γκόρκι, το Φεβρουάριο του 1913, γράφει για το «θαυμάσιο γεωργιανό που [...] καταπιάστηκε να γράψει [...] ένα μεγάλο άρθρο»²⁹. Αλλά από τη στιγμή που το άρθρο ολοκληρώθηκε, δεν προκύπτει (σε αντίθεση με ένα δημοφιλή μύθο) ότι ο Λένιν ήταν ιδιαίτερα ενθουσιασμένος μ' αυτό, μια που δεν το αναφέρει σε κανένα από τα πολυάριθμα κείμενά του πάνω για το εθνικό ζήτημα, με εξαίρεση μια σύντομη, παρενθετική αναφορά σε ένα άρθρο της 28ης Δεκεμβρίου του 1913. Είναι προφανές ότι οι βασικές ιδέες στο έργο του Στάλιν ήταν εκείνες του κόμματος των Μπολσεβίκων και του Λένιν. Και όμως, ο ισχυρισμός του Τρότσκι ότι αυτό το άρθρο ήταν έμπνευση του Λένιν, ο οποίος το επέβλεψε και το διόρθωσε «αράδα την αράδα», φαίνεται αμφισβητήσιμος³⁰. Αντίθετα, σε μια σειρά αρκετά σημαντικών σημείων, το έργο του Στάλιν παρουσιάζει έμμεσα και άμεσα διαφορές, ακόμα και αντιφάσεις, σε σχέση με τα κείμενα του Λένιν.

28. Ι. Στάλιν, «Ο μαρξισμός και το εθνικό ζήτημα», *Άπαντα*, Εκδοτικό της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, 1952, τ. 2, σσ. 327-412.

29. Β.Ι. Λένιν, *Άπαντα*, τ. 48, σ. 162.

30. Πρβλ. Trotsky, *Stalin*, London 1969, τ. Ι, σ. 233.

1. Η έννοια του «εθνικού χαρακτήρα», της «κοινότητας της ψυχοσύνθεσης» ή της «ιδιόμορφης ψυχοσύνθεσης» των εθνών δεν είναι διόλου λενινιστική. Αυτή η προβληματική είναι μια κληρονομιά του Μπάουερ, στον οποίο ο Λένιν άσκησε σαφώς ανοιχτή κριτική για τη «βασικά ψυχολογική θεωρία» του³¹. Στην πραγματικότητα, η ιδέα μιας εθνικής ψυχολογίας έχει περισσότερο κοινά με ένα επιφανειακό και προεπισημονικό φολκλόρ παρά με μια μαρξιστική ανάλυση του εθνικού ζητήματος.
2. Τονίζοντας στεγνά ότι «μονάχα όταν υπάρχουν όλα τα γνωρίσματα [κοινή γλώσσα, κοινό έδαφος, κοινή οικονομική ζωή και “ψυχοσύνθεση”] μαζί παρμένα μας δίνουν το έθνος», ο Στάλιν προσέδωσε στη θεωρία του ένα δογματικό, περιοριστικό και άκαμπτο χαρακτήρα τον οποίο δεν συναντάμε ποτέ στον Λένιν. Η σταλινική αντίληψη περί έθνους ήταν μια ιδεολογική προκρούστεια κλίνη. Σύμφωνα με τον Στάλιν, η Γεωργία πριν από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα δεν ήταν έθνος, επειδή δεν είχε «κοινή οικονομική ζωή», όντας διαιρεμένη σε οικονομικά ανεξάρτητα πριγκιπάτα. Είναι περιττό να προσθέσουμε ότι, σύμφωνα με αυτό το κριτήριο, ούτε και η Γερμανία, πριν από την Τελωνειακή Ένωση, δεν μπορούσε να θεωρηθεί έθνος... Πουθενά στα κείμενα του Λένιν δεν συναντάμε έναν τέτοιο τελεσιγραφικό, άκαμπτο και αυθαίρετο «ορισμό» του έθνους.
3. Ο Στάλιν αρνιόταν κατηγορηματικά να δεχτεί το ενδεχόμενο της ενότητας ή της ένωσης των εθνικών ομάδων που είναι διασκορπισμένες σε ένα πολυεθνικό κράτος: «Μπαίνει το ερώτημα: Είναι άραγε δυνατό να ενωθούν οι ομάδες αυτές, που χωρίστηκαν η μια απ’ την άλλη, σε μια ενιαία εθνική ένωση; [...] Μπορεί να φανταστεί κανένας ότι οι γερμανοί λ.χ. της Υπερκαυκασίας και οι γερμανοί της Βαλτικής θα “συνενωθούν σ’ ένα έθνος”»;» Η απάντηση που δόθηκε, φυσικά, ήταν ότι όλα αυτά ήταν «ακατανόητα», «αδύνατα» και «ουτοπικά»³². Αντίθετα, ο Λένιν υπερασπίστηκε με σθένος την «ελευθερία των κάθε λογής ενώσεων, μαζί και της ένωσης οποιωνδήποτε κοινοτήτων οποιασδήποτε εθνότητας σ’ ένα δοσμένο κράτος», επικαλούμενος ακριβώς το παράδειγμα των Γερμανών του Καυκάσου, της Βαλτικής και της περιοχής της Πετρούπολης. Επίσης πρόσθεσε ότι η ελευθερία της κάθε είδους ένωσης μεταξύ μελών έθνους, που είναι διασκορπισμένα σε διαφορετικά μέρη της χώρας ή ακόμα και της υδρογείου, είναι

31. Β.Ι. Λένιν, «Για το δικαίωμα αυτοδιάθεσης των εθνών», *Άπαντα*, τ. 25, σ. 262.

32. Ι. Στάλιν, *ό.π.*, σσ. 328-329, 331-335, 368.

«αναμφισβήτη[η], όλα αυτά μπορεί να τα αμφισβητεί κανείς μόνο, ξεκινώντας από την άποψη της αρτηριοσκληρωμένης γραφειοκρατίας»³³.

4. Ο Στάλιν δεν έκανε καμία διάκριση μεταξύ του μεγαλωρωσικού τσαρικού καταπιεστικού εθνικισμού και του εθνικισμού των καταπιεσμένων εθνών. Σε μια πολύ αποκαλυπτική παράγραφο του εν λόγω άρθρου, ο Στάλιν απορρίπτει διαμιάς το «μαχητικό εθνικισμό» των τσάρων «από τα πάνω» και το «κύμα του εθνικισμού από τα κάτω που κάποτε μετατρέποταν σε βάνουσο σοβινισμό» των Πολωνών, των Εβραίων, των Τατάρων, των Γεωργιανών, των Ουκρανών κ.λπ. Ο Στάλιν όχι μόνο δεν κατάφερε να κάνει και την παραμικρή διάκριση μεταξύ του εθνικισμού «από τα πάνω» και «από τα κάτω», αλλά έστρεψε τα πυρά της πιο αυστηρής κριτικής του ενάντια στους σοσιαλδημοκράτες των καταπιεσμένων χωρών που «δεν στάθηκαν στο ύψος του καθήκοντος» απέναντι στο εθνικιστικό κίνημα. Από την άλλη μεριά, ο Λένιν όχι μόνο θεωρούσε εξαιρετικά αποφασιστική τη διαφορά μεταξύ του εθνικισμού του έθνους-καταπιεστή και του καταπιεζόμενου έθνους, αλλά πάντα επέκρινε με δριμύτητα εκείνους που συνθηκολογούσαν, συνειδητά ή ασυνείδητα, με το μεγαλωρωσικό εθνικό σοβινισμό. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ένας από τους κύριους στόχους της πολεμικής του ήταν οι μαρξιστές σοσιαλδημοκράτες ενός καταπιεσμένου έθνους, της Πολωνίας, που, με τη «σθεναρή» τους αντίσταση ενάντια στον πολωνικό εθνικισμό, κατέληξαν να αρνηθούν το δικαίωμα της Πολωνίας να αποχωριστεί από τη ρωσική αυτοκρατορία. Αυτή η διαφορά μεταξύ Λένιν και Στάλιν ήταν πολύ σημαντική και ήδη περιείχε το σπέρμα της μετέπειτα βίαιης σύγκρουσής τους πάνω στο εθνικό ζήτημα στη Γεωργία (Δεκέμβριος 1922), της περίφημης «τελευταίας μάχης» του Λένιν.

ΛΕΝΙΝ

Η αφετηρία του Λένιν στην επεξεργασία μιας στρατηγικής για το εθνικό ζήτημα ήταν η ίδια με εκείνη της Λούξεμπουργκ, του Πάνεκουκ και του Τρότσκι: ο προλεταριακός διεθνισμός. Ωστόσο, ο Λένιν είχε κατανοήσει καλύτερα από τους συντρόφους του της επαναστατικής αριστεράς τη διαλεκτική σχέση μεταξύ διεθνισμού και του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης. Κατανοούσε, καταρχήν, ότι μόνο η ελευθερία

33. Β.Ι. Λένιν, «Για το εθνικό πρόγραμμα του ΣΔΕΚΡ», *Άπαντα*, τ. 24, σ. 223 και «Κριτικά σημειώματα για το εθνικό ζήτημα», *Άπαντα*, τ. 24, σσ. 136, 147 (η έμφαση στο πρωτότυπο).

του αποχωρισμού επιτρέπει την ελεύθερη και εθελοντική ένωση, συνένωση, συνεργασία και, μακροπρόθεσμα, συγχώνευση των λαών. Δεύτερο, ότι μόνο η αναγνώριση εκ μέρους των εργατών του έθνους-καταπιεστή του δικαιώματος του καταπιεσμένου έθνους για αυτοδιάθεση μπορεί να συντελέσει στην εξάλειψη της εχθρότητας και της καχυποψίας των καταπιεσμένων και να συνενώσει το προλεταριάτο και των δύο χωρών στο διεθνή αγώνα ενάντια στην αστική τάξη.

Αντίστοιχα, ο Λένιν είχε κατανοήσει τη διαλεκτική σχέση μεταξύ εθνικών-δημοκρατικών αγώνων και σοσιαλιστικής επανάστασης και έδειξε ότι οι λαϊκές μάζες (όχι απλώς το προλεταριάτο, αλλά και η αγροτιά και οι μικροαστοί) του καταπιεσμένου έθνους ήταν οι σύμμαχοι του συνειδητοποιημένου προλεταριάτου: ενός προλεταριάτου που το καθήκον του θα ήταν να καθοδηγήσει τον αγώνα αυτής «της ποικιλόχρωμης και ποικιλόφωνης, ανομοιόμορφης και εξωτερικά κομματιασμένης» μάζας, όπου συγκαταλέγονται και στοιχεία της μικροαστικής τάξης και των καθυστερημένων εργατών με «τις προλήψεις τους, τις αντιδραστικές τους φαντασιοπληξίες, τις αδυναμίες και τα λάθη τους», ενάντια στον καπιταλισμό και το αστικό κράτος³⁴. Ωστόσο, είναι αλήθεια ότι, όσον αφορά τη Ρωσία, στην πραγματικότητα μόνο μετά τον Απρίλιο του 1917, όταν ο Λένιν υιοθέτησε τη στρατηγική της διαρκούς επανάστασης, άρχισε να βλέπει τον εθνικό απελευθερωτικό αγώνα των καταπιεσμένων εθνών μέσα στη ρωσική αυτοκρατορία όχι μόνο ως δημοκρατικό κίνημα, αλλά και ως σύμμαχο του προλεταριάτου στη σοβιετική σοσιαλιστική επανάσταση.

Από μεθοδολογική άποψη, η κύρια υπεροχή του Λένιν σε σχέση με τους περισσότερους σύγχρονους του έγκειται κυρίως στην ικανότητά του να «δίνει προτεραιότητα στην πολιτική», δηλαδή στην επίμονη, αδιάλλακτη, συνεχή και ανυποχώρητη τάση του να συλλαμβάνει και να ερμηνεύει την πολιτική πτυχή κάθε προβλήματος και κάθε αντίθεσης. Αυτή η τάση φαίνεται καθαρά και στην πολεμική του ενάντια στους οικονομιστές πάνω στο θέμα του κόμματος το 1902-1903· στο διάλογο με τους Μενσεβίκους πάνω στο θέμα της δημοκρατικής επανάστασης του 1905· στην πρωτοτυπία των κειμένων του για τον ιμπεριαλισμό το 1916· στην εμπνευσμένη στροφή που εκφράζουν οι Θέσεις του Απρίλη του 1917· στο σύνολο του πιο σημαντικού έργου του, του

34. Πάνω σ' αυτό το ζήτημα, η ανάλυση του Λένιν για την εξέγερση του 1916 στην Ιρλανδία αποτελεί υπόδειγμα επαναστατικού ρεαλισμού. Βλέπε «Τα αποτελέσματα της συζήτησης για την αυτοδιάθεση», *Άπαντα*, τ. 30, σσ. 52-57.

Κράτους και επανάσταση και, φυσικά, στα κείμενά του για το εθνικό ζήτημα. Ακριβώς αυτή η μεθοδολογική διάσταση ερμηνεύει (μεταξύ άλλων) την εντυπωσιακή επικαιρότητα των ιδεών του Λένιν στον 20ό αιώνα, την εποχή του ιμπεριαλισμού, κατά την οποία το πολιτικό επίπεδο καθίσταται ολοένα και πιο κυρίαρχο (παρ' όλο που, σε τελευταία ανάλυση, εξακολουθεί ασφαλώς να καθορίζεται από το οικονομικό).

Στο εθνικό ζήτημα, ενώ οι περισσότεροι μαρξιστές συγγραφείς έβλεπαν μόνο την οικονομική, πολιτιστική ή «ψυχολογική» διάσταση του προβλήματος, ο Λένιν κατέδειχνε καθαρά ότι το ζήτημα της αυτοδιάθεσης «ανήκει ολοκληρωτικά και αποκλειστικά σ' αυτό τον τομέα [της πολιτικής δημοκρατίας]»³⁵, δηλαδή στο πεδίο του δικαιώματος του πολιτικού αποχωρισμού και της δημιουργίας ενός ανεξάρτητου εθνικού κράτους. Επίσης ο Λένιν είχε πλήρη επίγνωση της μεθοδολογικής βάσης των διαφορών:

«Το “αυτόνομο” έθνος δεν είναι ισότιμο με το “κυρίαρχο” έθνος· οι πολωνοί σύντροφοι δεν θα μπορούσαν να μην το προσέξουν αυτό, αν δεν αγνοούσαν επίμονα (ακριβώς όπως οι παλιοί μας “οικονομιστές”) την ανάλυση των πολιτικών εννοιών και κατηγοριών»³⁶.

Χάρη στην κατανόηση εκ μέρους του Λένιν της σχετικής αυτονομίας της πολιτικής διαδικασίας, εκείνος μπόρεσε να αποφύγει τόσο τον υποκειμενισμό όσο και τον οικονομισμό στην ανάλυσή του για το εθνικό ζήτημα³⁷.

Είναι περιττό να προσθέσουμε ότι, για τον Λένιν, η πολιτική πτυχή του εθνικού ζητήματος δεν ταυτιζόταν με εκείνη με την οποία ασχολούνται οι καγκελαρίες, οι διπλωμάτες και οι στρατοί. Ο ίδιος αδιαφορούσε πλήρως για το αν αυτό ή εκείνο το έθνος είχε ανεξάρτητο κράτος ή για το ποια ήταν τα σύνορα μεταξύ δύο κρατών. Οι στόχοι του ήταν η δημοκρατία και η διεθνιστική ενότητα του προλεταριάτου, που απαιτούν την αναγνώριση του δικαιώματος των εθνών για αυτοδιάθεση. Επίσης, ακριβώς επειδή έχει ως άξονα της την πολιτική διάσταση, η θεωρία του για την αυτοδιάθεση δεν κάνει απολύτως καμία παραχώρηση στον εθνικισμό, αλλά εδράζεται αποκλειστικά στο πεδίο της δημο-

35. Β.Ι. Λένιν, «Η σοσιαλιστική επανάσταση και το δικαίωμα αυτοδιάθεσης των εθνών», *Άπαντα*, τ. 27, σ. 258.

36. Β.Ι. Λένιν, «Τα αποτελέσματα της συζήτησης για την αυτοδιάθεση», *Άπαντα*, τ. 30, σ. 42 (η έμφαση στο πρωτότυπο).

37. Όπως επισήμαναν και οι A.S. Nair και C. Scalabrino στο εξαιρετικό άρθρο τους «La question nationale dans la théorie marxiste révolutionnaire», *Partisans* 59-60, Μάιος-Αύγουστος, 1971.

κρατικής πάλης και της προλεταριακής επανάστασης.

Είναι αλήθεια ότι αυτοί οι δύο στόχοι δεν έχουν ισοδύναμη σημασία στα μάτια του Λένιν: τα δημοκρατικά αιτήματα πρέπει πάντα να υποτάσσονται στα κυρίαρχα συμφέροντα της επαναστατικής ταξικής πάλης του παγκόσμιου προλεταριάτου. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τον Λένιν, αν σε κάποια συγκεκριμένη περίπτωση το δημοκρατικό κίνημα αποδειχτεί όργανο της αντίδρασης (Καμπότζη 1971!), οι μαρξιστές δεν θα το υποστηρίξουν. Αυτό δεν σημαίνει ότι το κίνημα της εργατικής τάξης πρέπει να αποκλείσει τη δημοκρατία από το πρόγραμμά του. Το ίδιο ισχύει, *τηρουμένων των αναλογιών*, για την αυτοδιάθεση. Μολονότι υπάρχουν ορισμένες εξαιρέσεις, ο γενικός κανόνας είναι το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης για κάθε έθνος. Μάλιστα, η ανάλυση του Λένιν ότι η αναγνώριση του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης έχει πρωταρχική σημασία για τη δημιουργία των όρων της διεθνιστικής ενότητας των εργατών τείνει αναντίρρητα να αποκλείει ακόμα και το ενδεχόμενο των «εξαιρέσεων», δηλαδή κάποιας αντίφασης μεταξύ των συμφερόντων του προλεταριάτου και των δημοκρατικών δικαιωμάτων των εθνών.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ: ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Μερικές από τις ειδικές συζητήσεις μεταξύ των μαρξιστών πάνω σε πτυχές του εθνικού ζητήματος διευθετήθηκαν από την ιστορία. Το πολυεθνικό κράτος της Αυστροουγγαρίας διασπάστηκε σε αρκετά εθνικά κράτη μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι Βάσκοι, «ένα ουσιαστικά αντιδραστικό έθνος» σύμφωνα με τον Ένγκελς, βρίσκονται σήμερα στην κορυφή της επαναστατικής πάλης στην Ισπανία. Η επάνοψη της Πολωνίας, την οποία η Λούξεμπουργκ χαρακτήριζε μικροαστική ουτοπία, έγινε πράξη το 1918. Το «μη ιστορικό» τσέχικο έθνος, που προοριζόταν να εξαφανιστεί επειδή δεν διέθετε «εθνική ζωτικότητα» (Ένγκελς), δημιούργησε ένα κράτος, μέσω της εθελοντικής ομοσπονδίας με το σλοβάκικο έθνος.

Η ιστορική εμπειρία μετά το 1917 επίσης δείχνει ότι το έθνος δεν είναι απλώς ένα άθροισμα αφηρημένων, εξωτερικών κριτηρίων. Το υποκειμενικό στοιχείο, δηλαδή η συνείδηση της εθνικής ταυτότητας, το εθνικό πολιτικό κίνημα είναι εξίσου σημαντικά. Προφανώς αυτοί οι «υποκειμενικοί παράγοντες» δεν γεννιούνται εκ του μηδενός, αλλά είναι το αποτέλεσμα ορισμένων ιστορικών συνθηκών – διώξεις, καταπίεση

κ.λπ. Αυτό όμως σημαίνει ότι η αυτοδιάθεση πρέπει να έχει μια ευρύτερη εφαρμογή· δεν πρέπει να συσχετίζεται μόνο με το δικαίωμα του αποχωρισμού, αλλά με την «εθνική οντότητα» καθαυτή. Αυτός που θα αποφασίσει το αν μια κοινότητα αποτελεί έθνος ή όχι δεν είναι ένας δογματικός «ειδικός», εξοπλισμένος με έναν κατάλογο «αντικειμενικών κριτηρίων» (του τύπου του Στάλιν), αλλά η ίδια η κοινότητα³⁸.

Από την άλλη μεριά, ακόμα και από την εποχή του Γουντρόου Ουίλσον (Woodrow Wilson), ο εθνικισμός των μεγάλων δυνάμεων έχει εμπλουτίσει το ιδεολογικό του οπλοστάσιο ιδιοποιούμενος τα συνθήματα της δημοκρατίας, της ισότητας των εθνών και το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης. Σήμερα πολλοί αστοί πολιτικοί διακηρύσσουν αυτές τις αρχές. Το 1966, ο τότε πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών, ο Λίντον Τζόνσον (Lyndon Johnson), διακήρυξε επίσημα: «Αγωνιζόμαστε για την εφαρμογή της αρχής της αυτοδιάθεσης, ώστε ο λαός του Νότιου Βιετνάμ να είναι ελεύθερος να επιλέξει το δικό του μέλλον»³⁹. Από το 19ο αιώνα – όταν ο Τράιτσκε (Treitschke) έγραφε με αφορμή μια εξέγερση στην Αφρική: «Είναι καθαρή κοροϊδία να εφαρμόζει κανείς κανονικές αρχές του πολέμου στους πολέμους με αγρίους. Μια φυλή νέγρων πρέπει να τιμωρείται με το κάψιμο των χωριών της, επειδή μόνον αυτή η συνταγή είναι αποτελεσματική»⁴⁰ – πόσο αγνώριστη έγινε η πολιτική των μεγάλων δυνάμεων απέναντι στα μικρά έθνη!

Αυτό που πραγματικά απειλεί σήμερα την πολιτική υγεία του εργατικού κινήματος δεν είναι η παιδική ασθένεια που αντιπροσωπεύουν τα γενναιόδωρα λάθη της Λούξεμπουργκ, αλλά κάποια πολύ πιο επικίνδυνα παθολογικά φαινόμενα: το μικρόβιο του σοβινισμού της μεγάλης δύναμης και η οπορτουνιστική συνθηκολόγηση με τον αστικό εθνικισμό, που εξαπλώνονται στο εξωτερικό από τις γραφειοκρατίες της Ρωσίας και της Κίνας και τους ανά τον κόσμο οπαδούς τους. Πράγματι, ο «ακραίος αριστερισμός» πάνω στο εθνικό ζήτημα σήμερα δεν είναι διόλου έντονος. Μόνο σε ορισμένα τμήματα της επαναστατικής αριστεράς συναντά κανείς μερικές φορές ένα μακρινό απόηχο των θέσεων της Λούξεμπουργκ, με τη μορφή μιας αφηρημένης αντίθεσης προς τα

38. Πρβλ. τη θέση του Τρότσκι πάνω στο ζήτημα των μαύρων στις Ηνωμένες Πολιτείες: «Ένα αφηρημένο κριτήριο δεν είναι αποφασιστικό σ' αυτό το ζήτημα, αλλά πολύ πιο αποφασιστικά είναι η ιστορική συνείδηση, τα συναισθήματά τους και οι παρορμήσεις τους» (Leon Trotsky, *On Black Nationalism and Self-Determination*, Pathfinder, 3rd printing, New York 1972, σ. 16).

39. Παρατίθεται στο A. Schlesinger Jnr, *The Bitter Heritage*, Boston 1967, σ. 108.

40. Heinrich von Treitschke, *Politics*, London 1916, τ. 2, σ. 614.

εθνικά απελευθερωτικά κινήματα, εν ονόματι της «ενότητας της εργατικής τάξης» και του διεθνισμού. Το ίδιο ισχύει και όσον αφορά την αντίληψη του Ένγκελς για τα «αντιδραστικά έθνη». Έτσι, αν κανείς εξετάσει ορισμένα από τα εθνικά ζητήματα του σήμερα, σύνθετα ζητήματα όπου αλληλοσυμπλέκονται η εθνική, η αποικιακή, η θρησκευτική και η εθνολογική διάσταση – για παράδειγμα, η αραβοϊσραηλινή σύγκρουση ή η πάλη μεταξύ καθολικών και προτεσταντών στη Βόρεια Ιρλανδία – μπορεί να διαπιστώσει ότι υπάρχουν δύο αντίθετοι πειρασμοί που κατατρύχουν την επαναστατική αριστερά. Ο πρώτος πειρασμός είναι να αρνηθεί κανείς το δίκαιο του εθνικού κινήματος των Παλαιστινίων ή των καθολικών στο Όλστερ: να καταδικάσει αυτά τα κινήματα σαν «μικροαστικά» και διασπαστικά της εργατικής τάξης και να αντιπαραθέσει αφηρημένα την αρχή της αναγκαίας ενότητας μεταξύ των προλεταρίων όλων των εθνοτήτων, φυλών ή θρησκειών. Ο δεύτερος πειρασμός είναι να ασπαστεί κανείς άκριτα την εθνικιστική ιδεολογία αυτών των κινήματων και να καταδικάσει τα κυρίαρχα έθνη (τους Εβραίους του Ισραήλ ή τους Προτεστάντες της Βόρειας Ιρλανδίας) συνολικά, χωρίς καμία ταξική διάκριση, σαν «αντιδραστικά έθνη», έθνη προς τα οποία δεν αναγνωρίζεται το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης.

Καθήκον των επαναστατών μαρξιστών είναι να αποφύγουν αυτό το διπλό σκόπελο και να ανακαλύψουν – μέσω της συγκεκριμένης ανάλυσης της συγκεκριμένης κατάστασης – μια αυθεντικά διεθνιστική πορεία που θα εμπνέεται από την πολιτική της Τρίτης Διεθνούς για τις εθνότητες όταν την καθοδηγούσαν ο Λένιν και ο Τρότσκι (1919-1923) και από την περίφημη απόφαση του Δεύτερου Συνεδρίου της Δεύτερης Διεθνούς (1896) που είχε τη σπάνια τύχη να τύχει της επιδοκιμασίας τόσο του Λένιν όσο και της Λούξεμπουργκ:

«Το Συνέδριο διακηρύττει το πλήρες δικαίωμα αυτοδιάθεσης όλων των εθνών· και εκφράζει τη συμπάθεια του στους εργάτες όλων των χωρών που τώρα στενάζουν κάτω από το ζυγό στρατιωτικού, εθνικού και κάθε άλλου είδους απολυταρχισμού· το συνέδριο καλεί τους εργάτες αυτών των χωρών να ενωθούν με τις γραμμές των συνειδητοποιημένων εργατών όλου του κόσμου, προκειμένου να παλέψουν πλάι τους για την ήττα του διεθνούς καπιταλισμού και για να κατακτήσουν τους στόχους της διεθνούς σοσιαλδημοκρατίας».

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

*Πατρώα γη ή Μητέρα Γη; Ο εθνικισμός και ο διεθνισμός από μια σοσιαλιστική προοπτική **

Διακόσια χρόνια μετά την έκκληση της Μεγάλης Γαλλικής Επανάστασης για την παγκόσμια συναδέλφωση της ανθρωπότητας και εβδομήντα χρόνια μετά την ίδρυση της Κομμουνιστικής Διεθνούς, τι έχει απομείνει από το μεγάλο όνειρο της διεθνούς αλληλεγγύης των καταπιεσμένων; Μήπως ο εθνικισμός ήταν πάντα η βασική κινητήρια δύναμη της παγκόσμιας πολιτικής; Και ποια πρέπει να είναι η στάση των σοσιαλιστών απέναντί του;

Ο αντιφατικός ρόλος του εθνικισμού είναι ένα από τα μεγάλα παράδοξα στην ιστορία του 20ού αιώνα που τώρα οδεύει προς το τέλος του.

Η ιδεολογία του εθνικισμού, που επανειλημμένα έχει τεθεί στην υπηρεσία του κράτους και των αντιδραστικών δυνάμεων, υπέλθαψε και νομιμοποίησε μερικά από τα χειρότερα εγκλήματα του αιώνα: δύο παγκόσμιους πολέμους, τη γενοκτονία σε βάρος των Αρμενίων, των Εβραίων και των Τσιγγάνων, τους αποικιακούς πολέμους, την άνοδο του φασισμού και την επιβολή στρατιωτικών δικτατοριών, την ωμή καταστολή των προοδευτικών ή επαναστατικών κινημάτων από την Κίνα στη δεκαετία του '20 μέχρι την Ινδονησία στη δεκαετία του '60 και την Αργεντινή στη δεκαετία του '70.

Από την άλλη μεριά, στο όνομα της εθνικής απελευθέρωσης, οι αποικιοκρατούμενοι λαοί κατέκτησαν την ανεξαρτησία τους ενώ μερικά από τα πιο σημαντικά και ριζοσπαστικά σοσιαλιστικά-επαναστατικά κινήματα κατόρθωσαν να κερδίσουν τη λαϊκή υποστήριξη και να νικήσουν: στη Γιουγκοσλαβία, την Ινδοκίνα, την Κούβα και τώρα στη Νικαράγουα...

Και ένα άλλο παράδοξο: μολονότι ο εθνικισμός υπήρξε ο κυρίαρχος παράγοντας στη διαμόρφωση της πολιτικής του 20ού αιώνα, η μεγαλύ-

* Το κείμενο αυτό δημοσιεύθηκε το 1989 στο περιοδικό *The Socialist Register* (σσ. 212-227), με τον τίτλο «Fatherland or Mother Earth? Nationalism and Internationalism from a Socialist Perspective».

τερη επανάσταση της εποχής μας, η Οκτωβριανή του 1917, δεν όφειλε τίποτα στον εθνικισμό και τάχθηκε αποφασιστικά ενάντια «στην εθνική υπεράσπιση της πατρώας γης» στον πόλεμο με την αυτοκρατορική Γερμανία. Επιπλέον, ποτέ στην ιστορία του εργατικού και σοσιαλιστικού κινήματος δεν υπήρξε μια μαζική παγκόσμια οργάνωση τόσο ολόψυχα ταγμένη στο διεθνισμό όσο στον 20ό αιώνα: η Τρίτη Διεθνής (τουλάχιστον κατά τα πρώτα χρόνια της ύπαρξής της).

Πώς να κατανοήσουμε αυτά τα παράδοξα; Μπορεί ο μαρξισμός να προσφέρει τα θεωρητικά εργαλεία για μια τέτοια κατανόηση; Είναι αλήθεια ότι οι εργάτες και οι εκμεταλλεζόμενοι δεν έχουν πατρίδα, όπως σκεπτόταν ο Μαρξ το 1848; Σε ποιο βαθμό μπορεί η Μητέρα Γη να γίνει ο συγκεκριμένος ορίζοντας της κοινωνικής απελευθέρωσης; Και ποιες είναι οι προοπτικές για τον εθνικισμό και το διεθνισμό στα τέλη του αιώνα μας;

Οποιαδήποτε απόπειρα απάντησης σ' αυτά τα ερωτήματα πρέπει να έχει ως σημείο εκκίνησης μια διαλεκτική προσέγγιση στο πρόβλημα: το εθνικό ζήτημα είναι *αντιφατικό* και οι αντιφάσεις του δεν συνιστούν έκφραση κάποιου αιώνιου χαρακτηριστικού της ανθρώπινης φύσης, αλλά συγκεκριμένων *ιστορικών συνθηκών*.

Πρώτα απ' όλα, τι είναι έθνος; Αυτό το πρόβλημα έχει ταλανίσει πολλές γενιές μαρξιστών στοχαστών και ηγετών¹. Όλοι αυτοί ήλπιζαν να βρουν τα *αντικειμενικά κριτήρια* που θα τους επέτρεπαν να προσδιορίσουν αν μια ανθρώπινη συλλογικότητα είναι ή δεν είναι έθνος. Για τον Καρλ Κάουτσκι, το έθνος είναι κυρίως το αποτέλεσμα της κοινής γλώσσας. Για τον Ότο Μπάουερ, κάθε έθνος έχει έναν ιδιόμορφο «εθνικό χαρακτήρα». Ο Άντον Πάνεκουκ θεωρούσε πως το έθνος απλώς είναι ένα «αστικό ιδεολογικό φαινόμενο». Άλλοι πρότειναν γεωγραφικά ή οικονομικά κριτήρια.

Αναντίρρητα, η πιο συστηματική προσπάθεια συγκρότησης ενός θεωρητικού πλαισίου ταξινόμησης είναι φυσικά το περιβόητο δοκίμιο του Στάλιν του 1913 (*Ο μαρξισμός και το εθνικό ζήτημα*). Συνθέτοντας όλα τα «αντικειμενικά κριτήρια» – κοινή γλώσσα, έδαφος, οικονομική ζωή και ψυχοσύνθεση – σε έναν και μοναδικό ορισμό, ο Στάλιν υποστήριξε πως «μονάχα όταν υπάρχουν όλα τα γνωρίσματα μαζί παρμένα μας δίνουν το έθνος»². Αυτό το άκαμπτο και δογματικό πλαίσιο

1. Για μια ιστορική επισκόπηση του θέματος, βλέπε το τρίτο κεφάλαιο.

2. Ι. Στάλιν, «Ο μαρξισμός και το εθνικό ζήτημα», *Άπαντα*, Εκδοτικό της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, 1952, τ. 2, σ. 335.

ήταν μια ιδεολογική προκρούστεια κλίση που επί πολλές δεκαετίες στάθηκε τεράστιο εμπόδιο στην κατανόηση των «αλλόδοξων» εθνικών κοινοτήτων, όπως είναι οι Εβραίοι ή οι μαύροι των ΗΠΑ κ.λπ. κ.λπ. Επίσης το πλαίσιο αυτό δεν μπορεί να ερμηνεύσει το πώς η Γερμανία, πολύ πριν από την οικονομική της ενοποίηση μέσω της Τελωνειακής Ένωσης, έγινε έθνος ή το γιατί οι γαλλόφωνοι Βέλγοι ή Ελβετοί δεν αποτελούν μέρος του γαλλικού έθνους.

Σε αντίθεση με τέτοιου είδους αφηρημένες και «κλειστές» αντιλήψεις, η ιστοριστική προσέγγιση του Ότο Μπάουερ αποτελεί μια πολύ σημαντική συμβολή σε μια «ανοιχτή» μαρξιστική ανάλυση του έθνους. Χωρίς να αγνοεί τα ποικίλα άλλα κριτήρια (γλώσσα, οικονομία κ.λπ.), ο Μπάουερ όρισε ότι το έθνος πάνω απ' όλα είναι το προϊόν μιας κοινής ιστορικής μοίρας. Με άλλα λόγια, το έθνος δεν είναι μόνο μια αποκρυστάλλωση περασμένων γεγονότων, ένα «παγωμένο κομμάτι ιστορίας», αλλά και το «μηδέποτε τετελεσμένο αποτέλεσμα μιας σταθερής διαδικασίας». Αυτή η ιστορική μέθοδος του επέτρεψε να αποφύγει λάθη όπως τη νεογεγκελιανή θεωρία του Ένγκελς περί των «μη ιστορικών εθνών» (Τσέχοι, Ρουμάνοι και άλλοι) που είναι καταδικασμένα να εξαφανιστούν...³

Έχω την εντύπωση ότι αυτό το είδος της μη δογματικής ανάλυσης οδηγεί λογικά στο συμπέρασμα ότι ένα έθνος δεν είναι απλώς ένα σύνολο αφηρημένων, εξωτερικών, «αντικειμενικών» κριτηρίων. Η υποκειμενική διάσταση, δηλαδή η συνείδηση της εθνικής ταυτότητας, η ζωτικότητα του εθνικού πολιτισμού, η ύπαρξη ενός εθνικού πολιτικού κινήματος, δεν είναι λιγότερο σημαντική. Φυσικά, αυτοί οι «υποκειμενικοί παράγοντες» δεν γεννιούνται εκ του μηδενός, αλλά είναι αποτέλεσμα ορισμένων ιστορικών συνθηκών: διώξεων, καταπίεσης, διακρίσεων κ.λπ. Όμως αυτό σημαίνει ότι, σε τελευταία ανάλυση, αυτός που θα αποφασίσει το αν μια κοινότητα αποτελεί έθνος ή όχι δεν είναι κάποιος δογματικός «ειδικός», εξοπλισμένος με έναν κατάλογο «αντικειμενικών χαρακτηριστικών», αλλά η ίδια η κοινότητα (ή εκείνο το τμήμα της που θεωρεί ότι ανήκει σε ένα έθνος)⁴.

3. Otto Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, Vienna 1924, σσ. 239-272.

4. Πρβλ. τη θέση του Τρότσκι για το ζήτημα των μαύρων στις ΗΠΑ: «Ένα αφηρημένο κριτήριο δεν είναι αποφασιστικό σ' αυτό το ζήτημα, αλλά πολύ πιο αποφασιστικά είναι η ιστορική συνείδηση, τα συναισθήματά τους και οι παρορμήσεις τους» (L. Trotsky, *On Black Nationalism and Self-Determination*, Pathfinder, 3rd printing, New York 1972, σ. 16).

Είναι σημαντικό να κάνουμε μια πολύ προσεκτική διάκριση ανάμεσα στο αίσθημα της εθνικής ταυτότητας, την προσήλωση σε έναν εθνικό πολιτισμό, τη συνείδηση ότι ανήκουμε με μια εθνική κοινότητα με το δικό της ιστορικό παρελθόν από τη μια μεριά, και τον εθνικισμό από την άλλη. Ο εθνικισμός, ως ιδεολογία, περιλαμβάνει όλα τα πιο πάνω στοιχεία, αλλά και κάτι άλλο το οποίο είναι και το αποφασιστικό συστατικό του: την ανάδειξη του έθνους στην πρωταρχική, θεμελιακή και πιο σημαντική κοινωνική και πολιτική αξία στην οποία, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, υποτάσσονται όλες οι άλλες. Ο Χανς Κον (Hans Kohn), ο γνωστός ιστορικός του σύγχρονου εθνικισμού, τον προσδιορίζει ως «μια κατάσταση του πνεύματος κατά την οποία το άτομο αισθάνεται ότι η ανώτερη προσήλωση πρέπει να οφείλεται στο εθνικό κράτος»⁵. Αυτός είναι ένας πολύ κατάλληλος ορισμός – αρκεί να συμπεριλάβει κανείς και τον αγώνα για τη συγκρότηση του εθνικού κράτους – ακόμα και αν κάποιος πρέπει να παραδεχτεί ότι υπάρχουν τουλάχιστον μερικά μετριοπαθή εθνικιστικά κινήματα που έχουν ως στόχο μόνο την πολιτιστική ή την εδαφική αυτονομία.

Δεν είναι εύκολο να εντοπίσουμε με ακρίβεια το πώς και πότε γεννήθηκε ο εθνικισμός. Μερικοί συγγραφείς θεωρούν ότι εμφανίστηκε ταυτόχρονα με το σύγχρονο εθνικό κράτος το 15ο και το 16ο αιώνα (Μακιαβέλι!) (Machiavelli). Άλλοι, όπως ο Χανς Κον, τον συνδέουν με τις πρώτες μεγάλες αστικές επαναστάσεις· στην Αγγλία το 17ο αιώνα και στη Γαλλία το 1789 το κράτος «έπαψε να είναι το κράτος του βασιλιά· έγινε το κράτος του λαού, εθνικό κράτος, πατρώα γη»⁶. Πιο πρόσφατα, ο Τομ Νερν (Tom Nairn) προσπάθησε να αποδείξει ότι ο εθνικισμός εμφανίστηκε το 19ο αιώνα (ως αποτέλεσμα της ανισόμερης ανάπτυξης του καπιταλισμού) στις περιφερειακές χώρες (Γερμανία, Ιταλία και Ιαπωνία) και ότι αργότερα κατέκτησε τις «περιοχές του πυρήνα» (Αγγλία, Γαλλία)⁷· όμως αυτή η παράδοση χρονολόγηση είναι πολύ αυθαίρετη και φαίνεται να αγνοεί ορισμένα πολύ γνωστά ιστορικά γεγονότα, όπως την πατριωτική διάσταση της Γαλλικής Επανάστασης και των Ναπολεόντειων Πολέμων... Ασφαλώς, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι επί πολλούς αιώνες το πολιτικό ιδεώδες δεν ήταν το έθνος ή το εθνικό κράτος, αλλά άλλες μορφές κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης: η

5. Hans Kohn, *Nationalism*, Von Nostrand, Princeton 1955, σ. 9.

6. H. Kohn, *ό.π.*, σ. 15.

7. Tom Nairn, «The Modern Janus», *New Left Review*, 94, London, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1975, σ. 15.

φυλή, η πόλη-κράτος, ο φεουδάρχης, η εκκλησία, η βασιλική δυναστεία και η πολυεθνική αυτοκρατορία. Και μολονότι μπορούν να ανευρεθούν μερικά ιστορικά προηγούμενα (οι αρχαίοι Εβραίοι ή οι αρχαίοι Έλληνες), αυτά είχαν εντελώς διαφορετικό χαρακτήρα και ουσία από το σύγχρονο εθνικισμό.

Ο μαρξιστικός σοσιαλισμός είναι ριζικά αντίθετος με τον εθνικισμό. Κατ' αρχήν, επειδή αρνείται να δει το έθνος σαν ένα μη διαφοροποιημένο σύνολο: όλα τα έθνη είναι διαιρεμένα σε διαφορετικές κοινωνικές τάξεις, με διαφορετικά συμφέροντα και διαφορετικές αντιλήψεις περί εθνικής ταυτότητας. Αλλά, πάνω απ' όλα, απορρίπτει την εθνικιστική ιδεολογία και την κλίμακα των αξιών της επειδή η υπέρτατη προσήλωσή του δεν κατευθύνεται σε ένα οποιοδήποτε έθνος αλλά σε ένα διεθνές ιστορικό υποκείμενο (το προλεταριάτο) και σε ένα διεθνή ιστορικό στόχο, το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό του κόσμου. Είναι διεθνιστικός τόσο για ηθικούς όσο και για υλικούς λόγους.

Τα ηθικά κίνητρα είναι πολύ σημαντικά: για τη μαρξιστική κοσμοθεωρία, που είναι υλιστική και αθεϊστική, η μοναδική αξία που μπορεί να θεωρηθεί «ιερή» – δηλαδή απόλυτη – είναι η ίδια η ανθρωπότητα (της οποίας η απελευθερωτική δύναμη είναι οι εκμεταλλεζόμενοι και οι καταπιεσμένοι). Με αυτή την έννοια, το σύνθημα «προλετάριοι όλων των χωρών ενωθείτε!» δεν είναι μόνο μια πρακτική πρόταση για δράση, αλλά και η σοσιαλιστική ηθική απάντηση στην «Amour sacré de la patrie» (ιερή φιλοπατρία) της εθνικιστικής ιδεολογίας. Επομένως, ο σοσιαλισμός είναι ένα διεθνιστικό κίνημα λόγω του καθολικού και του ανθρωπιστικού χαρακτήρα των αξιών και των στόχων του. Χωρίς αυτή την ηθική επίκληση, είναι αδύνατο να κατανοήσουμε την ολοκληρωτική αφοσίωση και τις θυσίες πολλών γενιών αγωνιστών του εργατικού κινήματος πολλών χωρών στο διεθνή σοσιαλισμό (ή τον κομμουνισμό). Όπως έγραψε ο παλαιός μπολσεβίκος Άντολφ Γιόφε το 1927 στο τελευταίο γράμμα του, πριν την αυτοκτονία του, στον Τρότσκι:

«Η ανθρώπινη ζωή δεν έχει νόημα, εκτός και αν βρίσκεται στην υπηρεσία ενός απείρου, που για μας είναι η ανθρωπότητα».

Ωστόσο, αν ο διεθνισμός ήταν μόνο μια ηθική αρχή, μια κατηγορική επιταγή, θα ήταν εύκολο να απορριφθεί σαν μια όμορφη ουτοπία. Το γεγονός ότι δεν ισχύει κάτι τέτοιο οφείλεται στο ότι ο προλεταριακός διεθνισμός αντλεί την πολιτική του ισχύ από αντικειμενικές, συγκεκριμένες και υλικές συνθήκες, που τις ανέλυσε ήδη ο Μαρξ στο *Μανιφέστο*: από την οικονομική ενοποίηση του κόσμου μέσω του καπιταλιστικού συστήματος.

Όπως κάθε διαλεκτική ολότητα, ο παγκόσμιος καπιταλισμός δεν είναι το άθροισμα των μερών του – των εθνικών οικονομιών – όπως και η διεθνής ταξική πάλη δεν είναι το άθροισμα των εθνικών αγώνων. Όλα αυτά συγκροτούν ένα οργανικό σύνολο, με τις δικές του μορφές κίνησης, που είναι διακριτές από τις ιδιαιτερότητες των συστατικών στοιχείων του. Ο Γκεόργκ Λούκατς (Georg Lukács), στο έργο του *Ιστορία και ταξική συνείδηση*, τόνισε ότι η κατηγορία της ολότητας είναι, στο μεθοδολογικό επίπεδο, ο φορέας της επαναστατικής αρχής. Από τη διαλεκτική άποψη της ολότητας, κανείς δεν μπορεί να συλλάβει στη θεωρία και να μετασχηματίσει στην πράξη μια τοπική ή εθνική κατάσταση αγνοώντας τη συνάρθρωσή της με το όλο, δηλαδή με την παγκόσμια οικονομική, κοινωνική και πολιτική κίνηση.

Μάλιστα, η ανάλυση του Μαρξ που εμπεριέχεται στο *Μανιφέστο* όχι μόνο δεν μπορεί να θεωρηθεί αναχρονιστική, αλλά είναι πολύ πιο επίκαιρη στην εποχή μας από ό,τι το 1848· ο ιμπεριαλισμός έχει επιβάλει στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα έναν πολύ υψηλότερο βαθμό ολοκλήρωσης, ο έλεγχος της αγοράς από τα πολυεθνικά μονοπώλια είναι ασύγκριτα μεγαλύτερος· κοντολογίς, η ενοποίηση του πλανήτη μας μέσω του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής έχει σήμερα φτάσει σε ποιοτικά ανώτερο επίπεδο από ό,τι το 1848. Και αυτή η οικονομική ενότητα έχει επίσης βρει την πολιτική και στρατιωτική έκφρασή της στο δυτικό ατλαντισμό, στις επεμβάσεις των ΗΠΑ κ.λπ. Αυτό σημαίνει ότι ο διεθνισμός έχει τις ρίζες του στη δομή της παγκόσμιας οικονομίας και πολιτικής· ο σοσιαλιστικός διεθνισμός είναι επίσης η συνείδηση αυτής της αντικειμενικής πραγματικότητας.

Ποιος είναι ο αποφασιστικός παράγοντας στην ταξική πάλη: οι εθνικές ή οι διεθνείς συνθήκες; Θα πρέπει κανείς να δώσει προτεραιότητα στη σπουδαιότητα της παγκόσμιας διαδικασίας ή, όπως έγραψε κάποτε ο Μάο, στους εσωτερικούς παράγοντες και στα εθνικά (ενδογενή) αίτια; Με αυτό τον προβληματισμό, το ίδιο το ερώτημα είναι παραπλανητικό. Υποθέτει έναν αφηρημένο, μεταφυσικό και στατικό διαχωρισμό μεταξύ του εθνικού και του διεθνούς, του «εσωτερικού» και του «εξωτερικού», του «μέσα» και του «έξω». Η διαλεκτική σκοπιά βασίζεται ακριβώς στην κατανόηση της *αντιφατικής ενότητας* μεταξύ της εθνικής οικονομίας και της παγκόσμιας αγοράς, της εθνικής και της διεθνούς ταξικής πάλης – ενότητα που ήδη εμφανίζεται στο γεγονός ότι η (οικονομική και κοινωνική) εθνική ιδιαιτερότητα είναι προϊόν της ανισόμερης ανάπτυξης του διεθνούς καπιταλισμού.

Αυτό που είναι σφάλμα στο *Μανιφέστο* και σε άλλα κείμενα του

Μαρξ είναι η αντίληψη ότι ο μοντέρνος καπιταλισμός είναι βασικά μια ομογενοποιητική δύναμη, που δημιουργεί ταυτόσημες συνθήκες ζωής και πάλης για τους εκμεταλλευόμενους όλων των χωρών. Σε ένα άρθρο του Μαρξ, που είχε γραφτεί το 1845 (και ανακαλύφθηκε πρόσφατα), συναντάμε την ακόλουθη εκπληκτική φράση:

«Η εθνικότητα του εργάτη δεν είναι ούτε γαλλική, ούτε αγγλική, ούτε γερμανική, είναι η εργασία, η ελευθερη σκλαβιά, το ξεπούλημα του εαυτού του. Η κυβέρνησή του δεν είναι ούτε γαλλική, ούτε αγγλική, ούτε γερμανική, είναι το κεφάλαιο. Ο πάτριος αέρας του δεν είναι ούτε γαλλικός, ούτε γερμανικός, ούτε αγγλικός, είναι ο αέρας του εργοστασίου. Η γη που του ανήκει δεν είναι ούτε γαλλική, ούτε αγγλική, ούτε γερμανική, είναι λίγα πόδια κάτω από το χώμα»⁸.

Αυτή η θέση εμπεριέχει ένα μεγάλο μέρος αλήθειας, αλλά παραβλέπει όχι μόνο τις πολιτιστικές ιδιαιτερότητες κάθε έθνους (τις οποίες κάθε άλλο παρά καταργεί ο καπιταλισμός), αλλά και τις κοινωνικοοικονομικές διαφορές μεταξύ των προλεταριάτων των διάφορων εθνών οι οποίες απορρέουν από την ανισόμερη και συνδυασμένη ανάπτυξη του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος. Επιπλέον, δεν μπορεί κανείς να αγνοήσει τη σπουδαιότητα των εθνικών ιδιαιτεροτήτων στη «διαμόρφωση της εργατικής τάξης» σε κάθε χώρα και στην ανάπτυξη της δικής της παράδοσης αντικαπιταλιστικής αντίστασης και πάλης.

Με άλλα λόγια, παρ' όλο που ο καπιταλισμός, τόσο στις βιομηχανικές μητροπόλεις όσο και στις εξαρτημένες χώρες, δημιουργεί ένα σύγχρονο προλεταριάτο που μάχεται κατά του ίδιου εχθρού και έχει τα ίδια αντικειμενικά ιστορικά συμφέροντα, αυτό δεν σημαίνει ότι οι υλικές και κοινωνικές συνθήκες της ζωής του (για να μην αναφερθούμε στους εθνικούς πολιτισμούς) είναι ταυτόσημες... Όπως έγραψε κάποτε ο Λέων Τρότσκι:

«Αν πάρουμε την Αγγλία και την Ινδία σαν τους δύο πόλους του καπιταλιστικού τύπου, πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι ο διεθνισμός του αγγλικού και του ινδικού προλεταριάτου διόλου δεν βασίζεται στην ταυτότητα των συνθηκών, των καθηκόντων και των μεθόδων τους, αλλά στην αδιαίρετη αλληξάρτησή τους»⁹.

Ο παγκόσμιος καπιταλισμός δημιουργεί απίστευτες ανισότητες και

8. K. Marx, «Draft of an article on Friedrich List's Book *Das nationale System der politischen Oekonomie*» (1845), *MECW*, τ. 4, σ. 280 (η έμφαση στο πρωτότυπο).

9. L. Trotsky, «Vorwort zur deutschen Ausgabe», *Die Permanente Revolution*, Verlag Die Aktion, Berlin 1930, σ. 11.

βάνουσες διαφορές στις συνθήκες ζωής μεταξύ του κέντρου και της περιφέρειας του συστήματος: μόνο η συμπληρωματικότητα, η αμοιβαία σχέση των αγώνων στις διαφορετικές χώρες μπορεί να γεννήσει τη διεθνιστική αλληλεγγύη. Έτσι, τα αντιπολεμικά κινήματα στη Γαλλία στη δεκαετία του '50 και στις ΗΠΑ στις δεκαετίες του '60 και του '70 ήταν μια ισχυρή συμβολή στον αγώνα των λαών της Αλγερίας και της Ινδοκίνας και αντιστρόφως: αυτοί οι ανταποικιοκρατικοί αγώνες συντέλεσαν στο ξέσπασμα ριζοσπαστικών αμφισβητήσεων στα μητροπολιτικά κέντρα.

Η ίδια λογική της συμπληρωματικότητας εφαρμόζεται, αλλά σε διαφορετικό πλαίσιο, και στη σύνδεση μεταξύ του αγώνα για σοσιαλιστική δημοκρατία στη Δύση και στις μετακαπιταλιστικές κοινωνίες της Ανατολικής Ευρώπης: αυτό που δημιουργεί μια σχέση αλληλεπίδρασης και αμοιβαίας ενίσχυσης δεν είναι η ταυτόσημη κατάσταση, αλλά ο κοινός στόχος. Τα γεγονότα του 1968 στην Τσεχοσλοβακία ήταν η απαρχή μιας τέτοιας διεθνιστικής δυναμικής που τορπιλίστηκε από τη σοβιετική εισβολή, προτού αναπτύξει ολόκληρο το δυναμισμό της. Πάντως, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ύπαρξη των (γραφειοκρατικοποιημένων) μετακαπιταλιστικών κρατών δημιουργεί μια νέα διεθνή δυναμική (που δεν είχε προβλεφθεί από τον Μαρξ και τον κλασικό μαρξισμό) και μια νέα μορφή διεθνισμού που δεν μπορεί να συναχθεί μόνο από την ενότητα του παγκόσμιου καπιταλισμού. Αυτή η καινούργια μορφή απορρέει από το κοινό συμφέρον του εργατικού κινήματος, στην Ανατολή και τη Δύση, για την κατάργηση των γραφειοκρατικών δικτατοριών στις μετακαπιταλιστικές κοινωνίες, αχρηστεύοντας έτσι το πιο αποτελεσματικό ιδεολογικό επιχείρημα των δυτικών κυρίαρχων τάξεων ενάντια στη ριζική (δηλαδή σοσιαλιστική) αλλαγή.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι ο διεθνισμός δεν είναι η έκφραση της ταυτότητας των συνθηκών ζωής των εκμεταλλευομένων και των καταπιεσμένων όλων των χωρών, αλλά μια *διαλεκτική* σχέση συμπληρωματικότητας μεταξύ τουλάχιστον τριών, πολύ διαφορετικών ειδών αγώνων: του σοσιαλιστικού εργατικού κινήματος στις προηγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες, του κοινωνικού και εθνικού απελευθερωτικού κινήματος στις εξαρτημένες (ή αποικιοκρατούμενες) καπιταλιστικές χώρες και του αντιγραφειοκρατικού κινήματος για τη σοσιαλιστική δημοκρατία στις μετακαπιταλιστικές κοινωνίες.

Πολλές φορές οι μαρξιστές υποτίμησαν τη σπουδαιότητα του εθνικού ζητήματος, την αποφασιστική σημασία της εθνικής απελευθέρωσης

για τον υπόδουλο λαό. Αυτό είναι μέρος ενός γενικότερου τύπου τύφλωσης, αγνόησης ή τουλάχιστον ανεπαρκούς ενασχόλησης με μη ταξικές μορφές καταπίεσης: εθνικής, φυλετικής ή σεξουαλικής. Τούτο δεν σημαίνει ότι ο ίδιος ο μαρξισμός δεν είναι σε θέση να συνυπολογίσει αυτές τις διαστάσεις· απλώς η οικονομίστικη προσέγγιση που κυριαρχούσε σε μεγάλο μέρος της μαρξιστικής σκέψης (καθώς και σε μερικά από τα ίδια τα κείμενα του Μαρξ) οδήγησε σε μια τάση υποτίμησής τους.

Επίσης πολλές φορές οι μαρξιστές υποτίμησαν τη δύναμη του εθνικισμού. Ένας ιδιόμορφος συνδυασμός οικονομισμού και αυταπατών περί γραμμικής προόδου (κληρονομιά του Διαφωτισμού) είχε οδηγήσει στη λανθασμένη πεποίθηση ότι ο εθνικισμός αναπόφευκτα θα υποχωρήσει και σύντομα μάλιστα. Για παράδειγμα, στο *Κομμουνιστικό μανιφέστο* διαβάζουμε:

«Οι εθνικοί χωρισμοί και οι εθνικές αντιθέσεις ανάμεσα στους λαούς εξαφανίζονται όλο και περισσότερο με την ανάπτυξη της αστικής τάξης, με την ελευθερία του εμπορίου, με την παγκόσμια αγορά, με την ομοιομορφία της βιομηχανικής παραγωγής και των συνθηκών ζωής που αντιστοιχούν σ' αυτήν»¹⁰.

Στη Δεύτερη Διεθνή επίσης επικρατούσε η αντίληψη ότι ο εθνικισμός ανήκε στο παρελθόν ενώ ο Καρλ Κάουτσκι ονειρευόταν ένα σοσιαλιστικό μέλλον χωρίς έθνη και με μία και μοναδική γλώσσα:

«Με ανώδυνο τρόπο, τα έθνη θα συγχωνευθούν το ένα με το άλλο, λίγο ως πολύ με τον ίδιο τρόπο που ο ρωμανικός πληθυσμός του καντονιού Γκρίμσον στην Ελβετία, ανεπαίσθητα και χωρίς αντίσταση, βαθμιαία γερμανοποιείται επειδή ανακαλύπτει ότι τον συμφέρει πολύ περισσότερο να μιλά μια γλώσσα που όλοι την καταλαβαίνουν σε μια μεγάλη περιοχή παρά μια γλώσσα που μιλιέται μόνο σε λίγες κοιλάδες»¹¹.

Προφανώς, εφοδιασμένοι με τέτοιες ιδέες, οι μαρξιστές δεν ήταν επαρκώς προετοιμασμένοι να αντιμετωπίσουν την τρομαχτική άνοδο του εθνικισμού μετά τον Αύγουστο του 1914, που παρέσυρε το εργατικό κίνημα και οδήγησε στην «Ιερή Ενότητα για την Υπεράσπιση της Πατρίδας» – και στην αλληλοσφαγή των εργατών όλων των χωρών. Ο

10. Κ. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος», στο Μαρξ, Ένγκελς, *Διαλεχτά έργα*, τ. Ι, σ. 41. Για μια ενδιαφέρουσα κριτική αυτής της πλευράς της μαρξιστικής παράδοσης, βλέπε T. Nairn, *ό.π.*, σσ. 19-21, 26-27.

11. Karl Kautsky, «Die moderne Nationalität», *Die Neue Zeit*, V. 1887, σ. 451.

ίδιος ο Κάουτσκι τάχθηκε υπέρ της «Εθνικής Υπεράσπισης» της αυτοκρατορικής Γερμανίας, υποστηρίζοντας ότι η Σοσιαλιστική Διεθνής ήταν ένα εργαλείο κατάλληλο μόνο για καιρό ειρήνης, που έπρεπε να παραμεριστεί διακριτικά στη διάρκεια του πολέμου...

Επομένως, ο πρώτος όρος για την αποτελεσματική αντιμετώπιση του εθνικισμού είναι η εγκατάλειψη των αυταπατών περί γραμμικής πρόοδου, δηλαδή των αφελών προσδοκιών για ειρηνική μετεξέλιξη και βαθμιαία «απονέκρωση» του εθνικισμού και των εθνικών πολέμων λόγω του εκσυγχρονισμού και του εκδημοκρατισμού των βιομηχανικών κοινωνιών, της διεθνοποίησης των παραγωγικών δυνάμεων κ.λπ.

Πώς μπορεί κανείς να ερμηνεύσει αυτή την απίστευτη ισχύ του εθνικισμού στην πορεία της ιστορίας του 20ού αιώνα; Μια πρώτη απάντηση θα μπορούσε να ήταν το κλασικό μαρξιστικό επιχείρημα: ο εθνικισμός είναι μια αστική ιδεολογία και η απήχησή του στις λαϊκές μάζες είναι μια από τις κύριες μορφές που παίρνει η ιδεολογική κυριαρχία της αστικής τάξης στις καπιταλιστικές κοινωνίες. Αυτή η ανάλυση δεν είναι λανθασμένη, αλλά δεν αρκεί για να ερμηνεύσει την ελκτική δύναμη του εθνικισμού, που μερικές φορές ασκείται και σε σημαντικά τμήματα του εργατικού κινήματος. Ωστόσο, υπάρχουν και άλλα αίτια που πρέπει να ληφθούν υπόψη:

1. Συγκεκριμένες υλικές και οικονομικές συνθήκες: ο ανταγωνισμός μεταξύ εργατών διαφορετικών εθνών (ή κρατών), που απορρέει από την ίδια τη φύση του καπιταλισμού. Πρόκειται για ζήτημα βραχυπρόθεσμων συμφερόντων – για παράδειγμα, να παρεμποδιστούν οι εισαγωγές ξένων προϊόντων που μπορεί να προκαλέσουν ανεργία – αλλά το πραγματικό τους βάρος μπορεί να αποκρύψει από τους ανταγωνιζόμενους εργάτες το κοινό ιστορικό τους συμφέρον που είναι η κατάργηση της εκμετάλλευσης. Αυτό, συμπτωματικά, μπορεί να συμβεί και στο εσωτερικό ενός μόνο έθνους, όταν οι άνεργοι εργάτες δέχονται να παίξουν το ρόλο του απεργοσπάστη. Ο ίδιος ο Μαρξ αναγνωρίζει στο *Μαυινό* ότι ο ανταγωνισμός μεταξύ των εργατών απειλεί διαρκώς να διασπάσει και να διαλύσει την κοινή τους οργάνωση.
2. Ανορθολογικές τάσεις, που είναι παρόμοιες στο σοβινιστικό εθνικισμό, το θρησκευτικό φανατισμό, το ρατσισμό και το φασισμό: ένα σύνθετο ψυχολογικό φαινόμενο που ακόμη πρέπει να μελετηθεί. Το έργο του Ράιχ (Reich) για τη μαζική ψυχολογία του φασισμού, του Έριχ Φρομ (Erich Fromm) για την «απόδραση από την ελευθερία» και του Αντόρνο (Adorno) για την αυταρχική προσωπικότητα είναι μια πρώτη σημαντική συμβολή προς την κατεύθυνση κάποιας ερμηνείας. Ο εθνι-

κισμός είναι από τη φύση του ανορθολογική ιδεολογία: δεν μπορεί να νομιμοποιήσει την υπεροχή ενός έθνους σε βάρος των άλλων με ορθολογικά κριτήρια, μια που ο ουσιαστικός (δηλαδή όχι καθαρά εργαλειώδης) ορθολογισμός τείνει πάντα να είναι οικουμενικός. Επομένως ο εθνικισμός αναγκάζεται να επιστρατεύει διάφορους μη ορθολογικούς μύθους, όπως τη θεία αποστολή που αποδίδεται στο έθνος, την έμφυτη και αιώνια υπεροχή ενός λαού, το δικαίωμα κατοχής ενός ευρύτερου γεωγραφικού χώρου (*Lebensraum*) κ.λπ. Εντούτοις, μπορεί και να χρησιμοποιήσει και ψευδοορθολογικές και ψευδοεπιστημονικές μορφές νομιμοποίησης: γεωπολιτική, φυλετική ανθρωπολογία κ.λπ. Συχνά ο εθνικισμός δεν αντιστοιχεί σε κάποια βαθιά ιστορική και πολιτιστική ενότητα και είναι απλώς η επίσημη ιδεολογία κάποιων λίγο ως πολύ τεχνητών κρατών, τα σύνορα των οποίων είναι το τυχαίο προϊόν της αποικιοποίησης ή της αποαποικιοποίησης (για παράδειγμα, σε κράτη της Αφρικής ή της Λατινικής Αμερικής).

Αλλά η άνοδος του εθνικισμού οφείλεται και σε κάποιον άλλο λόγο, τον οποίο πρέπει να λάβουν πολύ σοβαρά υπόψη οι μαρξιστές και οι σοσιαλιστές: στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα των καταπιεσμένων ή αποικιοκρατούμενων εθνών. Παρ'όλο που ο μαρξισμός είναι από τη φύση του αντίθετος στην εθνικιστική ιδεολογία, οφείλει να κάνει μια πολύ αυστηρή διάκριση μεταξύ του εθνικισμού των καταπιεστών και του εθνικισμού των καταπιεζομένων. Επομένως, πρέπει να υποστηρίξει όλους τους αγώνες για εθνική απελευθέρωση ή για το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης των καταπιεσμένων εθνών, ακόμα και αν η ιδεολογία τους (ή η ιδεολογία των ηγετών τους) είναι εθνικιστική. Φυσικά, οι μαρξιστές διεθνιστές που συμμετέχουν σε ένα εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα θα πρέπει να περιφρουρούν την αυτονομία τους και να προσπαθούν να πείσουν τις εκμεταλλεζόμενες λαϊκές μάζες για την ανάγκη να αναπτύξουν και να συνεχίσουν τον αγώνα τους πέρα από τους εθνικούς στόχους, προς το σοσιαλιστικό-επαναστατικό μετασχηματισμό. Αλλά δεν μπορούν να αγνοήσουν ή να υποτιμήσουν τη σημασία του λαϊκού αιτήματος για εθνική αυτοδιάθεση.

Αυτό δεν οφείλεται μόνο στο ότι οι σοσιαλιστές είναι αντίθετοι σε κάθε μορφής καταπίεση (εθνική, φυλετική, σεξουαλική ή ταξική), αλλά και στο ότι υπάρχει μια *διαλεκτική σχέση* μεταξύ του διεθνισμού και των εθνικών δικαιωμάτων. Ο σοσιαλιστικός διεθνισμός δεν μπορεί να αναπτυχθεί χωρίς το σοσιαλιστικό κίνημα να αναγνωρίσει την ισότητα δικαιωμάτων για όλα τα έθνη. Με τον ίδιο τρόπο που η ενότητα και η αλληλεγγύη των εργατών μιας χώρας δεν μπορούν να καθιερω-

θούν παρά σε ισότιμη βάση – χωρίς διακρίσεις ή προνόμια λόγω επαγγέλματος, θρησκευματος, φυλής, φύλου ή κλάδου παραγωγής – η διεθνιστική ενότητα των εκμεταλλευομένων μπορεί να εδραιωθεί μόνο με την αναγνώριση των εθνικών δικαιωμάτων – και, ιδίως, του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης – για όλους τους λαούς. Όταν ο Λένιν επέμενε ότι το κόμμα των ρώσων εργατών θα έπρεπε να αναγνωρίσει το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης της Πολωνίας – δηλαδή το δικαίωμα του πολωνικού λαού να αποφασίσει ο ίδιος αν επιθυμεί ή όχι την ίδρυση ενός ξεχωριστού κράτους – δεν το έκανε μόνο επειδή ο αγώνας του πολωνικού έθνους ενάντια στον τσαρισμό ήταν προοδευτικός από ιστορική άποψη (το επιχείρημα που χρησιμοποίησαν ο Μαρξ και ο Ένγκελς) αλλά, πάνω απ' όλα, επειδή ήταν η προϋπόθεση για τη συγκρότηση μιας διεθνιστικής συμμαχίας μεταξύ των ρώσων και των πολωνών εργατών. Η αναγνώριση των εθνικών δικαιωμάτων είναι ουσιαστικός όρος για τη διεθνιστική ενότητα, στο βαθμό που επιτρέπει τη διάλυση της καχυποψίας, του μίσους και του φόβου που χωρίζουν τα έθνη και τρέφουν το σοβινισμό. Όπως έγραψε ο Λένιν, χωρίς το δικαίωμα του διαζυγίου (δηλαδή της δημιουργίας ξεχωριστού κράτους), δεν μπορεί να υπάρξει πραγματικά ελεύθερος γάμος, δηλαδή ενότητα ή ομοσπονδιακή ένωση των εθνών. Δυστυχώς, η πολιτική της κυβέρνησης των Μπολσεβίκων (συγκαταλεγμένου και του Λένιν) μετά τον Οκτώβριο του 1917 δεν εναρμονιζόταν πάντα με αυτή την αρχή (εισβολή στην Πολωνία το 1920, κατοχή της Γεωργίας το 1921 κ.λπ.).

Μια από τις πιο αρνητικές όψεις της περιβόητης προσούρας του Στάλιν του 1913 είναι ότι, σε αντίθεση με τον Λένιν, εκείνος δεν κάνει καμία διάκριση μεταξύ του μεγαλορωσικού καταπιεστικού εθνικισμού και του εθνικισμού των καταπιεσμένων εθνών της τσαρικής αυτοκρατορίας. Σε μια πολύ αποκαλυπτική παράγραφο αυτού του κειμένου, ο Στάλιν απορρίπτει με τους ίδιους όρους το «μαχητικό» και καταπιεστικό εθνικισμό «από τα πάνω» (δηλαδή του τσαρικού κράτους) και το «κύμα του εθνικισμού από τα κάτω που κάποτε μετατρεπόταν σε βάνανσο σοβινισμό» των Πολωνών, Εβραίων, Τατάρων, Ουκρανών, Γεωργιανών κ.λπ. Ο Στάλιν όχι μόνο δεν μπόρεσε να κάνει οποιαδήποτε διάκριση μεταξύ του εθνικισμού «από τα πάνω» και του εθνικισμού «από τα κάτω», αλλά έστρεψε τα πυρά της κριτικής του ενάντια στους σοσιαλδημοκράτες των καταπιεσμένων χωρών που «δεν στάθηκαν στο ύψος του καθήκοντος» απέναντι στα εθνικιστικά κινήματα.

Κάνοντας τη θεμελιακή διάκριση μεταξύ του εθνικισμού των καταπιεστών και των καταπιεσμένων, οι σοσιαλιστές διεθνιστές δεν είναι

υποχρεωμένοι να εμμένουν στον δεύτερο. Ωστόσο, αντιλαμβάνονται τον αντιφατικό χαρακτήρα του: την απελευθερωτική, εξεγερσιακή του διάσταση ενάντια στην άδικη καταπίεση, και τα όριά του ως μερική ιδεολογία. Επομένως, είναι λογικό ότι όλα τα γνήσια σοσιαλιστικά-επαναστατικά κινήματα σε ένα καταπιεσμένο έθνος θα εντάσσουν κατ' ανάγκη την εθνική απελευθέρωση στο επίκεντρο του αγώνα τους, συνδέοντάς τη με την κοινωνική απελευθέρωση από την καπιταλιστική εκμετάλλευση (η Νικαράγουα είναι το πιο πρόσφατο παράδειγμα) ενώ στην ιμπεριαλιστική μητρόπολη, η απόρριψη του εθνικισμού θα βρίσκεται στον πυρήνα όλων των ριζοσπαστικών αντιπαραθέσεων με την καθεστηκυία τάξη – από το αντιπολεμικό κίνημα στις ΗΠΑ μέχρι το γαλλικό Μάη του '68 (που το βασικό του σύνθημα ήταν «les frontières on s' en fout!»)

Ύστερα από τα πιο πάνω, πρέπει να τονιστεί ότι η διάκριση μεταξύ των δύο ειδών εθνικισμού είναι σχετική και όχι απόλυτη. Κατ' αρχήν, επειδή πολύ εύκολα οι καταπιεζόμενοι του χτες γίνονται οι καταπιεστές του αύριο, και στην εποχή μας δεν υπάρχει έλλειψη ιστορικών ενδείξεων περί τούτου... Δεύτερο, επειδή η εθνικιστική ιδεολογία (ή το κίνημα) των καταπιεσμένων εθνών συχνά είναι «διπλής όψεως»: απελευθερωτική έναντι των καταπιεστών, αλλά καταπιεστική έναντι των δικών τους εθνικών μειονοτήτων. Και τρίτο, επειδή και στις δύο μορφές εθνικισμού μπορεί κανείς να εντοπίσει στοιχεία σοβινισμού, συνολικής απόρριψης του «άλλου», ακόμα και (μερικές φορές) ρατσισμού.

Ίσως ο Λένιν είναι ο «κλασικός» μαρξιστής στοχαστής που κατανόησε καλύτερα από κάθε άλλον τη διαλεκτική σχέση μεταξύ διεθνισμού και εθνικών δικαιωμάτων. Ωστόσο, σε μερικές παραγράφους του έργου του, ο Λένιν παρουσιάζει τα δημοκρατικά δικαιώματα των εθνών σαν ένα μέρος που πρέπει να υποταχθεί στο όλο, δηλαδή στο παγκόσμιο δημοκρατικό και σοσιαλιστικό κίνημα. Νομίζω πως αυτή η διατύπωση είναι επικίνδυνη και κάπως μηχανιστική. Εφόσον η σοσιαλιστική επανάσταση είναι η αυτοαπελευθέρωση του προλεταριάτου – σε συμμαχία με όλες τις άλλες εκμεταλλεζόμενες και καταπιεσμένες κοινωνικές ομάδες – συνδέεται στενά με τη δημοκρατική αυτοδιάθεση του έθνους. Ένας λαός στον οποίο ο «σοσιαλισμός» επιβάλλεται από τα έξω, παρά τη θέλησή του, δεν μπορεί παρά να γνωρίσει μια καρικατούρα σοσιαλισμού, αναπόφευκτα καταδικασμένου στο γραφειοκρατικό εκφυλισμό (πολλές ανατολικοευρωπαϊκές χώρες επιβεβαιώνουν αυτό τον κανόνα!). Κατά τη γνώμη μου, θα ήταν πιο σωστό

– και πιο ταιριαστό με το πνεύμα των περισσότερων κειμένων του Λένιν για το εθνικό ζήτημα – να θεωρήσει κανείς τη σοσιαλιστική επανάσταση και τη διεθνή συναδέλφωση του προλεταριάτου ως το στόχο των μαρξιστών και την εθνική αυτοδιάθεση των εθνών ως ένα *απαραίτητο μέσο* για την επίτευξή του. Τα μέσα και ο σκοπός συνδέονται διαλεκτικά, με τέτοιο τρόπο που η υποταγή της εθνικής διάστασης στο διεθνισμό αποκλείει τη δυνατότητα να «θυσιαστεί» η πρώτη χάριν του δεύτερου.

Το γεγονός ότι ο διεθνισμός είναι αντίθετος με την εθνικιστική ιδεολογία κάθε άλλο παρά σημαίνει ότι αρνείται την ιστορική και πολιτιστική παράδοση των εθνών. Με τον ίδιο τρόπο που το διεθνιστικό κίνημα σε κάθε χώρα πρέπει να μιλήσει στην εθνική του γλώσσα, θα πρέπει επίσης να μιλήσει στη γλώσσα του εθνικού πολιτισμού και της ιστορίας του – και ασφαλώς, ιδίως όταν αυτός ο πολιτισμός καταπιέζεται. Όπως αναγνώρισε ο Λένιν, κάθε πολιτισμός και κάθε εθνική ιστορία εμπεριέχει δημοκρατικές, προοδευτικές, επαναστατικές πτυχές, τις οποίες πρέπει να αφομοιώσει ο σοσιαλιστικός πολιτισμός του εργατικού κινήματος, και αντιδραστικές, σοβινιστικές και σκοταδιστικές πλευρές, που πρέπει να καταπολεμηθούν αμείλικτα. Καθήκον των διεθνιστών είναι να συνενώσουν την ιστορική και πολιτιστική κληρονομιά του παγκόσμιου σοσιαλιστικού κινήματος με τον πολιτισμό και τις παραδόσεις των λαών τους, στη ριζοσπαστική και ανατρεπτική διάστασή του, που συχνά παραμορφώνεται από την αστική ιδεολογία ή αποκρύπτεται και αποσιωπάται από τον επίσημο πολιτισμό των κυρίαρχων τάξεων. Με τον ίδιο τρόπο που οι μαρξιστές πρέπει να πάρουν υπόψη, στον επαναστατικό τους αγώνα, την αποφασιστική σημασία της εθνικής ιδιαιτερότητας του κοινωνικού τους σχηματισμού, δεν μπορούν στον ιδεολογικό τους αγώνα να αγνοήσουν την εθνική ιδιαιτερότητα του δικού τους πολιτισμού και ιστορίας. Αυτό ακριβώς έκαναν οι Σαντινίστας (Frente Sandinista de Liberación Nacional-FSLN) στη Νικαράγουα, συνδέοντας το μαρξισμό με την κληρονομιά του Σαντίνο (Sandino), μια ριζοσπαστική παράδοση που παραμένει ζωντανή στη συλλογική μνήμη του νικαραγουανού λαού. Μια παρόμοια διαδικασία συντελέστηκε στην Κούβα, όπου ο Χοσέ Μαρτί (José Martí) αντιπροσωπεύει τη δημοκρατική και αντιιμπεριαλιστική παράδοση, στη Νότια Αμερική όπου το εξεγερσιακό παρελθόν των Ινδιάνων εκφράζεται στο Τουπάκ-Αμάρου (Tupac-Amaru) κ.λπ.

Αν ο σοσιαλισμός, με τη μαρξιστική έννοια (δηλαδή μια αταξική και δίχως κράτος κοινωνία) μπορεί να υπάρξει μόνο σε παγκόσμια κλίμα-

κα, ποια θα είναι η θέση των εθνών στη μελλοντική «Σοσιαλιστική Μητέρα Γη;» Αυτό δεν είναι ένα καθαρά ουτοπικό και άσχετο ερώτημα, μια που η διεθνιστική φύση του τελικού σοσιαλιστικού-επαναστατικού στόχου θα πρέπει να εμπνέει, τουλάχιστον σε κάποιο βαθμό, τις σημερινές μορφές αγώνα.

Για τον ιστορικό υλισμό, το εθνικό κράτος δεν είναι μια αιώνια κατηγορία: δεν είναι το αποτέλεσμα της «ανθρώπινης φύσης» ούτε κάποιου βιολογικού νόμου της φύσης (μια θέση την οποία υποστήριξαν ορισμένοι άκρως αντιδραστικοί «κοινωνιοβιολόγοι» που ισχυρίζονται ότι το έθνος ανάγεται στην «εδαφική αρχή» ορισμένων ζωικών ειδών...): δεν υπήρχε πάντα στο παρελθόν και τίποτα δεν μας υποχρεώνει να πιστεύουμε ότι θα υπάρχει πάντα στο μέλλον. Με λίγα λόγια: είναι ένα ιστορικό προϊόν και ιστορική θα είναι η υπέρβασή του.

Η αναγκαιότητα κάποιας μορφής δομημένης (ή «θεσμοθετημένης») οργάνωσης είναι μια καθολική ανάγκη όλων των πολιτισμένων ανθρώπων κοινωνιών. Αυτή η οργάνωση μπορεί να πάρει εθνικές μορφές, καθώς και υποεθνικές (η φυλή, το γένος) και υπερεθνικές (οι θρησκευτικοί πολιτισμοί). Η μεσαιωνική Ευρώπη είναι χαρακτηριστικό δείγμα μιας κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης που συνδυάζει τοπικές δομές που είναι «προεθνικές» (φέουδα, πριγκιπάτα κ.λπ.) και οικουμενικές δομές που βρίσκονται «πέραν του έθνους» (η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, η Εκκλησία). Το σύγχρονο εθνικό κράτος αναδύθηκε γύρω στο 14ο και το 15ο αιώνα – με την άνοδο του καπιταλισμού και το σχηματισμό της εθνικής αγοράς – ακριβώς μέσω της καταστροφής και της αποσύνθεσης αυτών των δύο μη εθνικών δομών.

Επομένως δεν υπάρχει λόγος να αρνείται κανείς *a priori* το ενδεχόμενο να υπάρξει στο μέλλον μια νέα υπερεθνική οργάνωση της ανθρώπινης κοινωνίας, μια Παγκόσμια Σοσιαλιστική Δημοκρατία η οποία, ενοποιώντας οικονομικά και πολιτικά το ανθρώπινο είδος, θα αναγάγει το έθνος στην πολιτιστική, ουσιαστικά, διάστασή του. Ο καθολικός πολιτισμός, που θα προκύψει μέσα σε αυτό το πλαίσιο, θα μπορεί να συνυπάρχει ειρηνικά με την πλούσια πολλαπλότητα των εθνικών πολιτισμών.

Αυτό πιθανόν είχαν κατά νου ο Μαρξ και ο Ένγκελς όταν έγραφαν στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* ότι η προλεταριακή επανάσταση θα καταργήσει τους «εθνικούς χωρισμούς (Absonderungen) και τις εθνικές αντιθέσεις ανάμεσα στους λαούς»¹². Όπως σωστά επισημαίνει ο

12. Κ. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, ό.π.

γνωστός μαρξιστής ιστορικός Ρομάν Ροσντόλσκι, ασφαλώς αυτό δεν σημαίνει την «κατάργηση» των υπαρχόντων εθνικών και γλωσσικών κοινοτήτων (πράγμα που θα ήταν παράλογο!), αλλά των πολιτικών χωρισμών των λαών. Σε μια κοινωνία όπου (σύμφωνα με τα λόγια του *Μανιφέστου*) «η δημόσια εξουσία θα χάσει τον πολιτικό της χαρακτήρα» και το κράτος ως τέτοιο θα απονεκρωθεί, δεν θα υπάρχει θέση για ξεχωριστά «εθνικά κράτη». Φυσικά, όπως είχε αναγνωρίσει ο Μαρξ στο *Μανιφέστο*, το προλεταριάτο πρέπει πρώτα να κατακτήσει την εξουσία μέσα στο πλαίσιο ενός εθνικού κράτους, αλλά αυτό το μεμονωμένο προλεταριακό κράτος «θα είναι μόνο ένα μεταβατικό στάδιο προς τη μελλοντική αταξική και ακρατική κοινωνία, μια που η οικοδόμηση μιας τέτοιας κοινωνίας είναι δυνατή μόνο σε διεθνή κλίμακα»¹³. Αναμφίβολα, σε ορισμένα κείμενα του Μαρξ και του Ένγκελς (ιδίως της περιόδου 1845-1848) μπορεί κανείς να βρει την ελπίδα μιας μελλοντικής κομμουνιστικής κοσμοπόλης, μιας «παγκόσμιας πόλης» χωρίς σύνορα, μιας καθολικής κοινότητας (*Gemeinschaft*), μιας διεθνούς σοσιαλιστικής ομοσπονδίας, όπου όχι μόνο θα εξαφανιστούν οι εθνικοί ανταγωνισμοί και συγκρούσεις, αλλά και οι οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές (όχι όμως οι πολιτισμικές) διαφορές μεταξύ των εθνών¹⁴.

Αυτό το ζήτημα έχει προκαλέσει πολλές διχογνωμίες μεταξύ των μαρξιστών του 20ου αιώνα. Σε γενικές γραμμές, μπορεί κανείς να εντοπίσει δύο τάσεις: (α) Αυτοί που είναι υπέρ (ή θεωρούν αναπόφευκτη) τη μελλοντική αφομοίωση όλων των εθνών σε έναν καθολικό κοινό σοσιαλιστικό πολιτισμό: Κάουτσκι, Λένιν, Στάλιν, Πάνεκουκ, Στράσερ. Η θεωρία του Κάουτσκι περί μίας και μοναδικής διεθνούς γλώσσας αποτελεί τη συνεκτική έκφραση αυτής της θέσης. (β) Αυτοί που πίστευαν στην ελεύθερη ανάπτυξη όλων των εθνικών πολιτισμών μέσα σε μια ενοποιημένη καθολική κοινότητα: Ότο Μπάουερ, Τρότσκι και Ρόζα Λούξεμπουργκ. Λόγου χάριν, ο Λέον Τρότσκι έγραφε σε ένα δοκίμιό του το 1915:

«Το έθνος είναι ένας ενεργός και διαρκής παράγοντας του ανθρώπινου πολιτισμού. Και σ' ένα σοσιαλιστικό καθεστώς, το έθνος, απελευθερωμένο από τις αλυσίδες της πολιτικής και οικονομικής εξάρτησης, θα κληθεί να παίξει ένα θεμελιακό ρόλο στην ιστορική ανάπτυξη»¹⁵.

13. Roman Rosdolsky, «Worker and Fatherland: A Note on a Passage in the Communist Manifesto», *Science and Society*, Καλοκαίρι 1965, τ. XXIX, No 3, σσ. 335-337.

14. Για μια εκτενέστερη ανάπτυξη αυτής της ιδέας, βλέπε το πρώτο κεφάλαιο.

15. L. Trotsky, «Nation et Economie», 1915, στο *Pluriel-Debat*, Paris, no 4, Απρίλιος

Μια τρίτη θέση, η «εθνική ουδετερότητα», διαγράφεται έμμεσα από τον Βλαντιμίρ Μέντεμ, τον ηγέτη της εβραϊκής Μπουντ: είναι αδύνατο να προβλέψουμε αν η μελλοντική ιστορική εξέλιξη θα οδηγήσει στην αφομοίωση του εβραϊκού έθνους ή όχι. Σε κάθε περίπτωση, οι μαρξιστές δεν πρέπει ούτε να παρεμποδίζουν ούτε να ενθαρρύνουν αυτή τη διαδικασία της αφομοίωσης, αλλά πρέπει να παραμένουν ουδέτεροι¹⁶. Αν κάποιος γενικεύσει αυτή τη θέση και την εφαρμόσει σε όλους τους εθνικούς πολιτισμούς (πράγμα που δεν έκανε ο Μέντεμ), θα έχουμε μια πρωτότυπη και νέα αντίληψη του προβλήματος¹⁷.

Τι συνέβη στο σοσιαλιστικό διεθνισμό το 20ό αιώνα; Ο Αύγουστος του 1914 επέφερε μια καταστροφική κατάρρευση του διεθνισμού, όταν η μεγάλη πλειοψηφία του σοσιαλιστικού εργατικού κινήματος (ηγεσία, καθώς και μέλη) παρασύρθηκε από το τεράστιο κύμα της εθνικιστικής (και σοβινιστικής) υστερίας, στο όνομα της «εθνικής άμυνας». Ωστόσο, αυτό δεν ήταν το τέλος του διεθνισμού, αλλά η απαρχή μιας νέας διεθνιστικής ανάπτυξης στο σοσιαλιστικό κίνημα, που στην αρχή περιορίστηκε σε στενούς κύκλους επαναστατών ή πασιφιστών και αργότερα, μετά τον Οκτώβριο του 1917, εξελίχθηκε σε εντυπωσιακό μαζικό κίνημα – την Κομμουνιστική Διεθνή. Η ύπαρξη της Κομιντέρν, ενός παγκόσμιου κινήματος ειλικρινά ταγμένου στον προλεταριακό διεθνισμό (τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια της ύπαρξής της), είναι μια ισχυρή ιστορική απόδειξη ότι η διεθνής αλληλεγγύη των εκμεταλλευομένων δεν είναι απλώς μια ουτοπία, μια αφηρημένη αρχή, αλλά ότι στις δεδομένες συνθήκες μπορεί να έχει μαζική απήχηση στους εργάτες και σε άλλα εκμεταλλευόμενα κοινωνικά στρώματα. Η Τρίτη Διεθνής σύντομα κατόρθωσε να κινητοποιήσει την πλειονότητα του οργανωμένου εργατικού κινήματος σε αρκετές από τις κύριες ευρωπαϊκές και «αποικιακές» χώρες, ανασκευάζοντας το συντηρητικό μύθο ότι η μεγάλη μάζα των εργαζομένων δεν μπορεί να υπερβεί την εθνικιστική ιδεολογία. Αυτό αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι ο διεθνισμός – και, γενικότερα, η επαναστατική ταξική συνείδηση – είναι μια *αντικειμενική δυνατότητα*, βασισμένη στην πραγματικότητα και τις αντιφάσεις της. Ασφα-

1975, σ. 48. Η ανάλυσή μας στηρίζεται στο εξαιρετο δοκίμιο του Enzo Traverso «Socialismo e nazione: Rassegna di una controversia marxista», *Il Ponte*, XL, 1984, No 1, σ. 60.

16. Βλαντιμίρ Μέντεμ, *Το εθνικό ζήτημα και η σοσιαλδημοκρατία*, Βίλνα 1906· παρατίθεται στο Ariele Yaari, *Le défi national. Les théories marxistes sur la question nationale à l'épreuve de l'histoire*, Anthropos, Paris 1978, σσ. 186-187.

17. E. Traverso, *ό.π.*, σ. 61.

λώς, η συγκεκριμένη εφαρμογή της εξαρτάται από τις ιστορικές συνθήκες και από την πολιτική μάχη που δίνουν οι επαναστατικές δυνάμεις για να κερδίσουν το λαό με το μέρος τους και να τον απελευθερώσουν από τις παρωπίδες του εθνικισμού. Με άλλα λόγια, ο μαρξιστικός διεθνισμός, καθώς και η ελπίδα της επανάστασης, δεν βασίζονται μόνο στην αντικειμενική ανάλυση της παγκόσμιας οικονομίας και πολιτικής, αλλά και σε ένα ιστορικό στοίχημα: ένα στοίχημα υπέρ της ορθολογικότητας των εργαζομένων, της ικανότητας των λαϊκών μαζών να κατανοούν, αργά ή γρήγορα, τα αντικειμενικά ιστορικά τους συμφέροντα.

Ωστόσο, αυτό το εκπληκτικό δυνάμωμα της διεθνιστικής πίστης και δράσης, που δεν είχε προηγούμενο στη μέχρι τότε ιστορία του σοσιαλισμού, αυτό το εκπληκτικό κεφάλαιο διεθνιστικής ενεργητικότητας και αφοσίωσης που αντιπροσώπευε η Κομμουνιστική Διεθνής, σπαταλήθηκε από το σταλινισμό. Ο τελευταίος διοχέτευσε αυτή την ενεργητικότητα στην υπηρεσία του γραφειοκρατικού εθνικισμού, της κρατικής πολιτικής του και της στρατηγικής της εξουσίας του. Ο διεθνισμός έγινε η θεραπαινίδα της σοβιετικής διπλωματίας και το παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα έγινε ένα εργαλείο που θα βοηθούσε στην οικοδόμηση του «σοσιαλισμού σε μία χώρα». Το πιο χτυπητό παράδειγμα είναι η πολιτική της Κομιντέρν προς το γερμανικό ναζισμό, από το 1928 μέχρι τη διάλυσή της το 1943: οι παράξενες μεταστροφές και οι διστακτικές στροφές της δεν είχαν και τόση σχέση με τα ζωτικά συμφέροντα των εργατών και των λαών της Ευρώπης, αλλά υπαγορεύονταν αποκλειστικά από τις μεταβαλλόμενες διπλωματικές και στρατιωτικές σοβιετικές (σταλινικές) συμμαχίες.

Εντούτοις, στη δεκαετία του '30, η Ευρώπη γνώρισε το πιο εντυπωσιακό παράδειγμα διεθνιστικής πρακτικής: τις Διεθνείς Ταξιαρχίες στην Ισπανία και το πλατύ κύμα αλληλεγγύης προς τον αντιφασιστικό αγώνα στη διάρκεια του ισπανικού Εμφύλιου Πολέμου. Δεκάδες χιλιάδες εθελοντές – κομμουνιστές, σοσιαλιστές, αναρχικοί, τροτσκιστές, ανεξάρτητοι μαρξιστές, ριζοσπάστες φιλελεύθεροι και αντιφασίστες ποικίλων τάσεων – από δεκάδες διαφορετικές εθνικότητες συνέρρευσαν από όλο τον κόσμο για να βοηθήσουν τον ισπανικό λαό στην απεγνωσμένη πάλη του κατά του φασισμού. Αυτός ο πόλεμος χάθηκε λόγω της βοήθειας που πρόσφεραν ο Χίτλερ (Hitler) και ο Μουσολίνι (Mussolini) στον Φράνκο (Franco) (και λόγω της λεγόμενης πολιτικής της «μη επέμβασης» των δυτικών δημοκρατιών), αλλά η πάλη των Διεθνών Ταξιαρχιών – πολλά από τα μέλη των οποίων έπεσαν στο πεδίο

της μάχης – θα μείνει μια από τις πιο φωτεινές εκδηλώσεις του διεθνισμού στον αιώνα μας.

Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (αλλά και στη διάρκειά του), ο εθνικισμός έγινε ξανά η κυρίαρχη ιδεολογία, ακόμα και στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» που εμπλέχτηκαν σε μια διαδικασία εθνικιστικών συγκρούσεων (ΕΣΣΔ εναντίον Κίνας) ή πολέμων (Κίνα εναντίον Βιετνάμ). Αυτό που απέμεινε ως «διεθνισμός» στο παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα μετά τη διάλυση της Κομιντέρν δεν ήταν παρά η τυφλή πίστη στη Σοβιετική Ένωση και την ηγεσία της (που τώρα επίσης βρίσκεται στη διαδικασία της εξαφάνισης). Οι μοναδικές εξαιρέσεις ήταν κάποιες περιορισμένες επαναστατικές τάσεις, μεταξύ των οποίων και η Τέταρτη Διεθνής, που παρέμειναν ταγμένες στους αρχικούς διεθνιστικούς στόχους της Κομιντέρν, αλλά είχαν μικρή επιρροή.

Αυτή η αποδυνάμωση του κομμουνιστικού διεθνισμού άφησε ένα ιδεολογικό κενό το οποίο πολύ γρήγορα κάλυψε ο εθνικισμός. Σήμερα, όπως και στο παρελθόν, το περιεχόμενο του εθνικισμού μπορεί να είναι πολλών ειδών. Ο αντιδραστικός εθνικισμός ζει και βασιλεύει στις προηγμένες καπιταλιστικές μητροπόλεις, τόσο με την παραδοσιακή μορφή του αποικιοκρατικού ηγεμονισμού ή του ηγεμονισμού της μεγάλης δύναμης όσο και με την πιο πρόσφατη μορφή του ρατσισμού ενάντια στους μετανάστες. Σήμερα οι ημιφασιστικές εθνικιστικές (ρατσιστικές) δυνάμεις, ιδίως στη Γαλία, τη Μεγάλη Βρετανία και τη Γερμανία, παρουσιάζουν τους μετανάστες από τις πρώην αποικιοκρατούμενες χώρες, που προσελήφθησαν ως φτηνή εργατική δύναμη στην Ευρώπη στα χρόνια του μεταπολεμικού οικονομικού «θαύματος», σαν τον αποδιοπομπαίο τράγο ο οποίος ευθύνεται για όλα τα κοινωνικά δεινά που πηγάζουν από την κρίση (ανεργία, εγκληματικότητα κ.λπ.) Αλλά και στον Τρίτο Κόσμο μπορεί κανείς να συναντήσει αντιδραστικές μορφές εθνικισμού, στην ιδεολογία των διάφορων στρατιωτικών καθεστώτων (κυρίως στη Λατινική Αμερική και τη Μέση Ανατολή). Ο εθνικισμός μπορεί επίσης να χρησιμοποιηθεί για να νομιμοποιήσει πολέμους εδαφικού ή πολιτικού επεκτατισμού, όπως στην ινδονησιακή εισβολή στο Τιμόρ και στον πόλεμο Ιράν-Ιράκ – την πιο αιματηρή και πιο παράλογη εθνική σύγκρουση στην πρόσφατη ιστορία. Τέλος, μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να δικαιωθεί η καταπίεση εθνικών μειονοτήτων, όπως των Κούρδων σε διάφορες χώρες της Μέσης Ανατολής, του μη μουσουλμανικού αφρικανικού πληθυσμού στο Σουδάν, του λαού της Ερυθραίας στην Αιθιοπία κ.λπ.

Όμως και στις μέρες μας, όπως και στο παρελθόν, υπάρχουν επίσης

και μορφές εθνικισμού που, παρά τα όριά τους, τις ανεπάρκειες και τις αντιφάσεις τους, έχουν μια διάσταση χειραφέτησης. Πρώτο, τα αντιιμπεριαλιστικά και αντιαποικιακά εθνικιστικά κινήματα στη Λατινική Αμερική, στην Αφρική (Ναμίμπια, Νότια Αφρική), στη Μέση Ανατολή (Παλαιστίνη) κ.λπ. Δεύτερο, τα κινήματα ενάντια στην εθνική καταπίεση στις μετακαπιταλιστικές κοινωνίες: οι εθνικές μειονότητες στην ΕΣΣΔ (Εβραίοι, Τάταροι, Αρμένιοι κ.λπ.) και τα καταπιεσμένα έθνη της Ανατολικής Ευρώπης: Πολωνία, Τσεχοσλοβακία κ.λπ. Και τέλος, οι διάφορες εθνικές μειονότητες ή εθνικοί πολιτισμοί στα κύρια ευρωπαϊκά εθνικά κράτη που αγωνίζονται για το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης ή, τουλάχιστον, για διάφορες μορφές εθνικής αυτονομίας (Βάσκοι, Καταλανοί, Ανδαλουσιανοί, Βόρειοι Ιρλανδοί, Σκότοι, Ουαλοί, Βρετόνοι, Κορσικανοί κ.λπ.)¹⁸.

Μολονότι ο παλιός διεθνισμός, που ταυτιζόταν με τη Σοβιετική Ένωση, βρίσκεται σε πτώση, στην εποχή μας εμφανίζονται νέες μορφές διεθνιστικής συναδέλφωσης. Ήδη στη δεκαετία του '60 αναπτύχθηκε στη νέα γενιά ένα πλατύ και απροσδόκητο κύμα διεθνισμού, με τη μορφή αντιπολεμικών κινήματων, αλληλεγγύης στις επαναστάσεις του Τρίτου Κόσμου, και απόρριψης του εθνικιστικού σοβινισμού. Στο γαλλικό Μάη του '68 είδαμε εκατοντάδες νέους να φωνάζουν ρυθμικά: «Nous sommes tous des juifs allemands» (όλοι είμαστε γερμανοεβραίοι) – ένα σύνθημα που εξέφραζε αυτό το αυθόρμητο και μαζικό διεθνιστικό αίσθημα.

Σήμερα διαμορφώνεται μια νέα διεθνιστική κουλτούρα. Στον Τρίτο Κόσμο προκύπτει από τη σύγκλιση μιας νέας μαρξιστικής αριστεράς – που αρνείται την καταστροφική σταλινική παράδοση της τυφλής υποταγής σε μια «σοσιαλιστική πατρίδα» (ΕΣΣΔ, Κίνα, Αλβανία κ.λπ.) – και των χριστιανών σοσιαλιστών που συνδέονται με τη Θεολογία της Απελευθέρωσης. Ο «καθολικός» – δηλαδή ο διεθνής – χαρακτήρας της θρησκείας είχε συνάψει, χάρη στη «Θεολογία της Απελευθέρωσης», μια σχέση εκλεκτικής συγγένειας με το μαρξιστικό διε-

18. Για μια ενδιαφέρουσα και «προκλητική» ανάλυση αυτής της νέας κινητοποίησης των εθνικών μειονοτήτων ενάντια στα υφιστάμενα εθνικά κράτη και του αντικαπιταλιστικού δυναμικού της, βλέπε το έργο ενός βάσκου μαρξιστή: Gurutz Jauregui Bereciartu, *Contra el Estado-nacion. En torno al hecho y la cuestion nacional*, Madrid, Siglo XXI, 1986.

θνισμό... Όποια και αν είναι τα όρια της διεθνούς άποψής τους, οι Σαντινίστας στη Νικαράγουα και το νέο Κόμμα των Εργαζομένων (Partido dos Trabalhadores) της Βραζιλίας είναι μερικά τέτοια παραδείγματα.

Στη νεότερη ευρωπαϊκή γενιά, αυτή η νέα, υπό διαμόρφωση διεθνιστική κουλτούρα είναι το προϊόν διάφορων συστατικών στοιχείων, που συνδυάζονται και συγχωνεύονται το ένα με το άλλο σε ποικίλες αναλογίες:

1. Αυτό που απέμεινε από την παλαιότερη σοσιαλιστική παράδοση του προλεταριακού και επαναστατικού διεθνισμού – που παραμένει ζωντανό στους αριστερούς σοσιαλιστές, στους κομμουνιστές που τηρούν μια κριτική στάση, στους αναρχικούς και σε ορισμένες οργανώσεις όπως είναι η Τέταρτη Διεθνής – και από τη νέα αριστερή κουλτούρα της δεκαετίας του '60.
2. Ο ειρηνισμός, το πλατύ αντιπυρηνικό κίνημα που απορρίπτει την κούρσα των εξοπλισμών, τη λογική του ψυχρού πολέμου (και στα δύο στρατιωτικά μπλοκ) και τον ιμπεριαλιστικό (ή εθνικιστικό) μιλιταρισμό. Ανεξάρτητα από τις διαφωνίες τους, τα ειρηνιστικά κινήματα, τόσο στη Δυτική όσο και στην Ανατολική Ευρώπη, συγκλίνουν στον κοινό στόχο της αποτροπής του πυρηνικού ολοκαυτώματος και του αφανισμού της ανθρωπότητας.
3. Η οικολογία, που αγωνίζεται για την προστασία της Φύσης και της «Μητέρας Γης» από την καταστροφική «πρόοδο», τα βιομηχανικά απόβλητα και τις οικολογικές καταστροφές και που ο αγώνας της αυτός δεν γνωρίζει σύνορα και συνδέεται με τα κοινά συμφέροντα όλης της ανθρωπότητας.
4. Ο αντιρατσισμός, ένα αυθόρμητο κίνημα αλληλεγγύης στους μετανάστες (Αφρικανούς, Άραβες, Ασιάτες ή Τούρκους), που αρνείται τη εθνικιστική/ρατσιστική λογική του αποκλεισμού. Ένα από τα πιο σημαντικά ζητήματα που τίθενται από αυτό το κίνημα (ιδίως στη Γαλλία) είναι η διάκριση μεταξύ εθνικότητας και υπηκοότητας: όλοι οι κάτοικοι μιας χώρας πρέπει να θεωρούνται πολίτες της (με δικαίωμα ψήφου), ανεξάρτητα από την εθνικότητά τους.
5. Ο φεμινισμός, που αμφισβητεί την παραδοσιακή πατριαρχική κουλτούρα του επιθετικού εθνικισμού, τις «αντρικές» στρατιωτικές αρετές και την «ηρωική» πατριωτική βία. Αν υπάρχει κάποια εκλεκτική συγγένεια μεταξύ της πατριαρχίας και της αντιδραστικής λατρείας της πατρώας γης, τότε υπάρχει και ένας ανάλογος δεσμός μεταξύ της φε-

μινιστικής πολιτικής και κουλτούρας και της ειρηνιστικής (ή οικολογικής) υπεράσπισης της «Μητέρας Γης»¹⁹.

6. Η τριτοκοσμική διάσταση, δηλαδή η συμπάθεια και η αλληλεγγύη προς τους αγώνες των λαών του Τρίτου Κόσμου για απελευθέρωση από την ιμπεριαλιστική καταπίεση, τις εγχώριες δικτατορίες, την πείνα και τη δυστυχία. Αν και λιγότερο πολιτικό από τα αντιιμπεριαλιστικά κινήματα της δεκαετίας του '60, αυτό το ρεύμα – στο οποίο σήμερα στρατεύονται πολλοί ριζοσπαστικοποιημένοι χριστιανοί ακτιβιστές – είναι πραγματικά ταγμένο στη διεθνιστική συναδέλφωση.

Ασφαλώς, ένας αντικενικός παράγοντας που συντελεί στην ενίσχυση των διεθνιστικών τάσεων στην Ευρώπη είναι η ανάπτυξη της Ευρωπαϊκής Κοινής Αγοράς που καθιστά όλο και πιο αναχρονιστικές πολλές παλαιές εθνικιστικές διαμάχες (Γαλλία εναντίον Γερμανίας) και δημιουργεί ευνοϊκές συνθήκες για κοινούς ευρωπαϊκούς σοσιαλιστικούς αγώνες – για παράδειγμα, η πάλη των συνδικάτων για εργάσιμη εβδομάδα των 35 ωρών. Ωστόσο, βραχυπρόθεσμα, τα λεγόμενα «αντικειμενικά οικονομικά εμπόδια» του διεθνούς περιβάλλοντος και, ιδιαίτερα, της Κοινής Αγοράς, χρησιμοποιούνται από τις σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις στην Ευρώπη (Γαλλία, Ισπανία, Ελλάδα κ.λπ.) για να δικαιολογήσουν την έλλειψη ριζοσπαστικών σοσιαλιστικών μέτρων σε εθνική κλίμακα. Ο γνωστός σοσιαλιστής ιστορικός Ντάνιελ Σίνγκερ (Daniel Singer) έδωσε μια πολύ εύστοχη απάντηση σ' αυτό το είδος αυτο-νομιμοποιητικού λόγου, επισημαίνοντας τη σημερινή διαλεκτική σχέση μεταξύ εθνικής και διεθνούς αλλαγής:

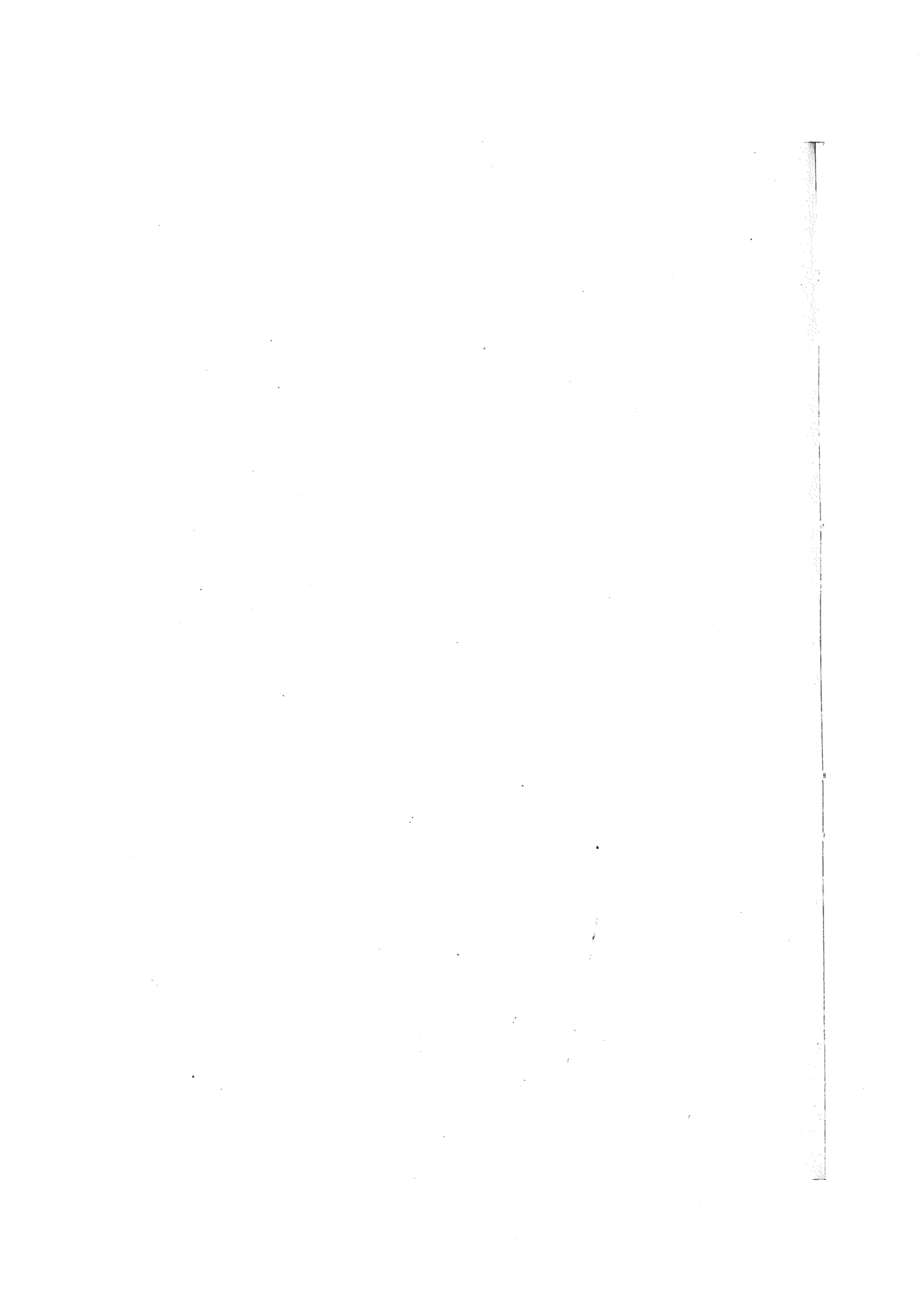
«Το γεγονός ότι το μέσου μεγέθους εθνικό κράτος, με την παρούσα μορφή του, είναι ιστορικά καταδικασμένο δεν σημαίνει ότι αυτό δεν παρέχει, προς το παρόν, την πρώτη βάση για το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό. Μάλιστα, εξακολουθεί να παρέχει το μόνο δυνατό αρχικό πεδίο. Η άρνηση αυτού του γεγονότος ισοδυναμεί με άρνηση της ίδιας της ιδέας της ριζοσπαστικής αλλαγής. Το ερώτημα πρέπει να τίθεται πρώτα μέσα στα εθνικά σύνορα, ακόμα και αν οι απαντήσεις είναι ήδη διεθνείς και, κατ' αρχήν, ευρωπαϊκές [...] Αντίστοιχα, μόνο μια δυτική Ευρώπη που θα χτίζει ένα διαφορετικό τύπο κοινωνίας έχει μια ευκαιρία να εμποδίσει την αμερικανοποίηση του μέλλοντός μας. Η εντεινόμενη οικονομική αλληλεξάρτηση, το ανα-

19. Παρεμπιπτόντως, *Μητέρα Γη* (*Mother Earth*) ήταν ο τίτλος ενός διεθνιστικού περιοδικού που ιδρύθηκε στις ΗΠΑ πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο από τη γνωστή αναρχική αγωνίστρια Έμα Γκόλντμαν (Emma Goldman).

πόφευκτο της ταχείας εξάπλωσης του κινήματος από εθνική σε ευρωπαϊκή κλίμακα δεν καταδικάζει, όπως έχει υποστηριχτεί, τις επιμέρους χώρες στην αιώνια υποταγή στην εξουσία του κεφαλαίου. Απλώς καταδικάζει ένα σοσιαλιστικό κίνημα, όσο βαθιές και αν είναι οι εθνικές του ρίζες, στο διεθνισμό»²⁰.

Είναι πολύ νωρίς για να προβλέψουμε αν αυτά τα ποικίλα συστατικά θα μπορέσουν να συνδυαστούν αρμονικά και αν η νέα διεθνιστική κουλτούρα θα αναπτυχθεί ως ενιαίο μαζικό κίνημα στην Ευρώπη (ή στον κόσμο). Αλλά ίσως αυτά να μην είναι παρά η δειλή απαρχή αυτού που θα γίνει ο σοσιαλιστικός διεθνισμός του 21ου αιώνα...

20. Daniel Singer, «Radical Change and Europe's Nation State». Εισήγηση που παρουσιάστηκε το 1987 στη Συνδιάσκεψη στο Cavtat (Γιουγκλοσλαβία) με θέμα «Σοσιαλισμός, Έθνη, Διεθνής Συνεργασία», σ. 10.

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

*Γιατί ο εθνικισμός;**

Είναι προφανές ότι τα καυτά προβλήματα της εποχής μας – όπως το αυξανόμενο χάσμα μεταξύ Βορρά-Νότου, η ανάγκη για γενικό αποπλισμό, η παγκόσμια καπιταλιστική κρίση, η απειλή της οικολογικής καταστροφής – έχουν διεθνή χαρακτήρα και είναι σχεδόν αδύνατο να επιλυθούν σε τοπική, περιφερειακή ή εθνική κλίμακα. Ωστόσο, στην ίδια εποχή κατά την οποία ο πολυεθνικός καπιταλισμός ενοποιεί ολοένα και περισσότερο την παγκόσμια οικονομία, φουντώνει ένα θεαματικό κύμα εθνικισμού, στην Ευρώπη και σε παγκόσμια κλίμακα, σαρώνοντας τα πάντα στο πέρασμά του.

Μολονότι μερικά εθνικά κινήματα συνδεόνται με τη χειραφέτηση και την πρόοδο, ο εθνικισμός πολύ συχνά αποτελεί μια «ψευδή λύση» στις οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και οικολογικές προκλήσεις της εποχής μας. Πώς τότε εξηγείται η απήχησή του σε τόσες πολλές χώρες και περιοχές του κόσμου;

Αν και αυτή η έξαρση του εθνικισμού δεν μπορεί να ερμηνευτεί εύκολα, θα ήταν χρήσιμο να τη συγκρίνουμε με την παράλληλη αναθέρμανση του θρησκευτικού αισθήματος. Η κρίση και των δύο υπαρχόντων μοντέλων (εργαλειακού) ορθολογισμού – της καπιταλιστικής συσσώρευσης και του γραφειοκρατικού παραγωγισμού – ευνοεί την ανάπτυξη μη ορθολογικών (και μερικές φορές ανορθολογικών) αντιδράσεων, όπως είναι η θρησκεία και ο εθνικισμός. Ασφαλώς, και τα δύο φαινόμενα μπορούν επίσης να πάρουν προοδευτική μορφή – όπως στα εθνικοαπελευρωτικά κινήματα ή στη Θεολογία της Απελευθέρωσης – αλλά οι οπισθοδρομικές τάσεις (εθνικιστική και/ή θρησκευτική μισαλλοδοξία) είναι ιδιαίτερα ισχυρές.

Σε πολλές χώρες του κόσμου, η θρησκεία τείνει να συγχωνευθεί με τον εθνικισμό, μπολιάζοντάς τον με περισσότερη ελκτική δύναμη και με μια αύρα «ιερότητας»: αυτό συμβαίνει με τον καθολικισμό στην Πο-

* Το κείμενο αυτό γράφτηκε το 1992.

λωνία και την Κροατία (καθώς και στην Ιρλανδία, σε διαφορετικό όμως πλαίσιο) ή με τη χριστιανική ορθοδοξία στη Σερβία και τη Ρωσία ή με το συντηρητικό ευαγγελισμό στις ΗΠΑ, με ορισμένες μορφές ιουδαϊκής ορθοδοξίας στο Ισραήλ ή ισλαμισμού στη Λιβύη και το Ιράν. Σε άλλες περιπτώσεις, η θρησκεία και ο εθνικισμός είναι ανταγωνιστικά αντίπαλες ή ακόμη και δυνάμεις σε ανοιχτή σύγκρουση μεταξύ τους, όπως συμβαίνει με τον ισλαμικό φονταμενταλισμό και τον αραβικό εθνικισμό στη βόρεια Αφρική και τη Μέση Ανατολή.

Σε κάθε περίπτωση, ο εθνικισμός έχει τις δικές του ρίζες και η διάδοσή του δεν εξαρτάται κατ' ανάγκη από τη θρησκεία. Πώς να ερμηνεύσουμε τη σημερινή του άνοδο; Θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει το εθνικιστικό κύμα ως ένα είδος αντίδρασης στην εντεινόμενη διεθνοποίηση της οικονομίας και, σε κάποιο βαθμό, του πολιτισμού, ως αγώνα ενάντια στην απειλή της ομογενοποίησης. Θα μπορούσε επίσης να θεωρηθεί ως ένα αντισταθμιστικό κίνημα, που προσπαθεί να εξισορροπήσει την αποδυνάμωση της οικονομικής ανεξαρτησίας, ενισχύοντας (μερικές φορές σε τερατώδεις διαστάσεις) τις εθνικές, πολιτικές και πολιτισμικές πτυχές της εθνικής ταυτότητας.

Μια παρόμοια (αλλά διαφορετική) υπόθεση διατύπωσε ο Τ. Αντόρνο σε ένα συνέδριο το 1966, με θέμα «Η παιδεία μετά το Άουσβιτς»: η επιθετικότητα του εθνικισμού οφείλεται στο γεγονός ότι

«στην εποχή των διεθνών επικοινωνιών και των υπερεθνικών μπλοκ, [ο εθνικισμός] δεν μπορεί πραγματικά να πιστέψει στον εαυτό του και δεν έχει άλλη επιλογή παρά να γίνει αποτρόπαια υπερβολικός, προκειμένου να πείσει τόσο τον εαυτό του όσο και τους άλλους για τον ουσιαστικό χαρακτήρα του»¹.

Ασφαλώς, η θέση αυτή ισχύει πολύ περισσότερο για την κατάσταση στην Ευρώπη του '90 παρά της δεκαετίας του '60.

Εντούτοις, τόσο η πιο πάνω όσο και άλλες, γενικές ερμηνείες, αν και χρήσιμες, δεν μπορούν να εξηγήσουν πλήρως τις εντυπωσιακές ανομοιότητες αυτού του φαινομένου, το οποίο παίρνει πολύ διαφορετικές μορφές στις διάφορες περιοχές του κόσμου. Επομένως, θα πρέπει κανείς να εξετάζει *το συγκεκριμένο χαρακτήρα του εθνικισμού σε κάθε ένα από αυτά τα ποικίλα πλαίσια*, προκειμένου να κατανοήσει τις κινητήριες δυνάμεις του.

Ας αρχίσουμε με την *ευρύτερη περιοχή* όπου είναι ιδιαίτερα εμφανής

1. T. Adorno, *Modèles critiques*, Payot, Paris 1984, σ. 106.

αυτή η νέα πλημμυρίδα του εθνικισμού: την Ανατολική Ευρώπη και την πρώην ΕΣΣΔ. Ένας οξυδερκής παρατηρητής της ανατολικοευρωπαϊκής πολιτικής έχει συνοψίσει εύστοχα τα γεγονότα σ' αυτή την περιοχή του κόσμου:

«Τα τελευταία υπολείμματα αλληλεγγύης μεταξύ των μη απελευθερωμένων εθνοτήτων στη “ζώνη των μικτών πληθυσμών” εξατμίστηκαν μαζί με την εξαφάνιση της κεντρικής δεσποτικής γραφειοκρατίας η οποία, εκτός των άλλων, κατόρθωσε να συγκεντρώνει στο πρόσωπό της τα διάχυτα μίση και τις αντικρουόμενες εθνικές διεκδικήσεις. Τώρα ο καθένας στρέφεται κατά του άλλου και, κυρίως, κατά του πιο κοντινού του γείτονα – οι Σλοβάκοι κατά των Τσέχων, οι Κροάτες κατά των Σέρβων, οι Ουκρανοί κατά των Πολωνών».

Το πιο εκπληκτικό σ' αυτή την ανάλυση είναι το γεγονός ότι δεν γράφτηκε πριν από λίγες εβδομάδες. Είναι ένα απόσπασμα από το γνωστό βιβλίο της Άννα Άρεντ (Hanna Arendt) για την προέλευση του ολοκληρωτισμού, που εκδόθηκε το ... 1951, και στο οποίο περιγράφεται «η ατμόσφαιρα της αποσύνθεσης» στην Ανατολική Ευρώπη στη διάρκεια της δεκαετίας του '20, δηλαδή μετά τη διάλυση της αυστροουγγρικής μοναρχίας και της τσαρικής αυτοκρατορίας – των δύο «δεσποτικών γραφειοκρατιών» που αναφέρονται στο πιο πάνω απόσπασμα².

Παρεμπιπτόντως, μια παρόμοια εκτίμηση συναντάμε στις σημειώσεις της Ρόζα Λούξεμπουργκ του 1918 για τον Πόλεμο και Εθνικισμό:

«Προς το παρόν, ο εθνικισμός είναι ένα ατού. Απ' όλες τις πλευρές εμφανίζονται έθνη και ημιέθνη και διεκδικούν το δικαίωμα τους να συγκροτήσουν κράτος [...] Στο εθνικιστικό Μπρόκεν * έφτασε τώρα ο καιρός της Βαλπουργείας Νύχτας»³.

Με άλλα λόγια, σε ένα μεγάλο μέρος της Ευρώπης, έχουμε συρθεί εβδομήντα χρόνια πίσω...

Για να μην υπάρξει παρανόηση: δεν υπάρχει καμία οπισθοδρόμηση – κάθε άλλο – όταν, σήμερα όπως και το 1920, πολυεθνικές αυτοκρατορίες, που είχαν κυριολεκτικά καταστεί «φυλακές των λαών», καταρρέουν και τα καταπιεσμένα έθνη ανακτούν την ελευθερία τους. Ως

2. H. Arendt, *The Burden of Our Time*, Secker and Warburg, London 1951, σ. 267.

* Σ.τ.Μ. Κορυφή του όρους Χαρτς στην Πρωσία όπου, σύμφωνα με τη λαϊκή παράδοση, συναντώνται οι μάγισσες τη Βαλπουργεία Νύχτα για το καθιερωμένο ετήσιο όργιο τους.

3. Rosa Luxemburg, «Fragment über Krieg, nationale Frage und Revolution», *Die Russische Revolution*, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt 1963, σ. 82.

προς αυτή την άποψη, υπάρχει αναντίρρητα ένα δημοκρατικό στοιχείο στην εθνική αναβίωση που συντελείται από το 1989 στην Ανατολική Ευρώπη και την πρώην ΕΣΣΔ. Οι σοσιαλιστές και οι δημοκράτες δεν μπορούν παρά να χαίρονται όταν τα σοβιετικά τανκς αποχωρούν από την Ανατολική Γερμανία, την Πολωνία και την Ουγγαρία και τα στρατεύματα της Κα Γκε Μπε εγκαταλείπουν τις χώρες της Βαλτικής, αφήνοντας αυτούς τους λαούς να αποφασίσουν οι ίδιοι για το μέλλον τους και να διαλέξουν ελεύθερα την ένωση, τον αποχωρισμό ή την ομοσπονδία.

Δυστυχώς, σ' αυτή την εικόνα δεν είναι όλα ρόδινα: σ' αυτά τα εθνικά κινήματα το καλύτερο και το χειρότερο είναι αλληλένδετα. Το καλύτερο: η δημοκρατική αφύπνιση των λεηλατημένων εθνών, η εκ νέου ανακάλυψη της γλώσσας και του πολιτισμού τους, η προσδοκία της ελευθερίας και της λαϊκής κυριαρχίας. Το χειρότερο: η αφύπνιση του σοβινιστικού εθνικισμού, του επεκτατισμού, της μισαλλοδοξίας, της ξενοφοβίας· η αφύπνιση των παλαιών εθνικών διαμαχών, του μίσους ενάντια στον «προαιώνιο εχθρό», το δυνάμωμα των αυταρχικών τάσεων, που οδηγούν στην καταπίεση των δικών τους εθνικών μειονοτήτων και, τέλος, η έξαρση των φασιστικών, ημιφασιστικών και ρατσιστικών μορφών εθνικισμού στη Ρωσία («Πάμιατ»), τη Ρουμανία, τη Σλοβακία, την Κροατία (νεο-ουστάσι), τη Σερβία (νεοτσέτνικοι), την πρώην Γερμανική Λαοκρατική Δημοκρατία (νεοναζί), καθώς και αλλού. Οι αιώνιοι αποδιοπομπαίοι τράγοι του παρελθόντος – οι Εβραίοι και οι Τσιγγάνοι – επιλέγονται ξανά ως υπεύθυνοι για όλα τα δεινά της κοινωνίας...

Παραδόξως, αυτές οι αρνητικές και δυσοίωνες πτυχές, αυτή η «επιστροφή του κατασταλθέντος», αυτή η αναγέννηση των πανάρχαιων εθνικών βεντετών, πουθενά αλλού δεν εμφανίζονται με τόσο βίαιη και παράλογη μορφή από ό,τι στη Γιουγκοσλαβία –τη μοναδική από τις λεγόμενες «σοσιαλιστικές» χώρες που είχε καταφέρει να ξεφύγει από τον έλεγχο της Μόσχας και να εγκαθιδρύσει μια σχετικά εξισωτική ομοσπονδία μεταξύ των διάφορων συστατικών εθνών της. Η αντιφασιστική αλληλεγγύη μεταξύ των διάφορων εθνοτήτων, που είχε τις ρίζες της στον αντάρτικο αγώνα των κομμουνιστών στη διάρκεια του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου, έχει τώρα εγκαταλείψει τη σκηνή για να αντικατασταθεί από ένα άγριο *bellum omnium contra omnes* (πόλεμο όλων εναντίον όλων).

Ασφαλώς, μπορεί κανείς να εξηγήσει αυτό το παράδοξο με βάση ποικίλα και σύνθετα οικονομικά, πολιτισμικά, πολιτικά, θρησκευτικά

και ιστορικά αίτια – χωρίς να ξεχνάμε τη βαριά ευθύνη του σερβικού σταλινικού-εθνικιστικού καθεστώτος του Μιλόσεβιτς ο οποίος, με την πολιτική του της καταπίεσης των Αλβανών του Κόσσοβου, άνοιξε το κουτί της Πανδώρας των εθνικισμών στη χώρα, καθώς και τη γερμανική πολιτική επέμβασης προς υποστήριξη του εθνικισμού των Σλοβένων και των Κροατών, που συνέβαλε με ιδιαίτερη βαρύτητα στη διάλυση της Γιουγκοσλαβικής Ομοσπονδίας⁴. Εντούτοις, παραμένει ένας μη αναγώγιμος πυρήνας καθαρού ανορθολογισμού σ' αυτή την έκρηξη μίσους ενάντια στον «άλλον» – του οποίου η βαρύτερη έκφραση είναι η πολιτική της «εθνικής κάθαρσης» που εφαρμόζεται από σέρβικες εθνικιστικές δυνάμεις στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη.

Προς το παρόν, είναι αδύνατο να προβλέψουμε αν και άλλοι θα ακολουθήσουν το «γιουγκοσλαβικό παράδειγμα»: αν οι τωρινές συγκρούσεις μεταξύ Σλοβάκων και Τσέχων, Ούγγρων και Ρουμάνων, Μολδαβών και Ρώσων, Αζέρων και Αρμενίων, Γεωργιανών και Οσσετιανών, Ρώσων και Ουκρανών κ.λπ., κ.λπ. θα πάρουν ή όχι τη μορφή της γενικευμένης σύρραξης και αν η διάλυση της πρώην ΕΣΣΔ θα οδηγήσει ή δεν θα οδηγήσει σε εθνικούς πολέμους (με χρήση πυρηνικών όπλων;) που μπροστά τους η παρούσα σύρραξη στη Γιουγκοσλαβία θα φαίνεται σαν μικρό επεισόδιο. Τα πάντα μπορούν να συμβούν και, δυστυχώς, το χειρότερο είναι μια πιθανότητα που δεν μπορεί να αποκλειστεί.

Οι λόγοι αυτής της εθνικιστικής έκρηξης, που πρακτικά συνταράζει όλο το πρώην «σοσιαλιστικό στρατόπεδο», είναι, μεταξύ των άλλων, οι ακόλουθοι:

1. Η εξέγερση ενάντια σε ολόκληρες δεκαετίες εθνικών διακρίσεων και ηγεμονισμού της «Μεγάλης Ρωσίας». Αυτό είναι το πιο προφανές κίνητρο πίσω από τα εθνικά κινήματα, τόσο στην πρώην ΕΣΣΔ όσο και στους πρώην «δορυφόρους» της. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η προσάρτηση των κρατών της Βαλτικής στη διάρκεια του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου ή η εισβολή στην Ουγγαρία το 1956 και στην Τσεχοσλοβακία το 1968 άφησαν βαθιά ίχνη στην εθνική συνείδηση αυτών των χωρών. Από τη στιγμή που σηκώθηκε το σιδερένιο καπάκι της σοβιετικής κατοχής, ήταν κατανοητό ότι θα επακολουθούσε μια εκτεταμένη εθνικιστική έξαρση.

Όμως αυτό δεν ισχύει για τη Γιουγκοσλαβία, ένα ανεξάρτητο κράτος που από το 1948 είχε απελευθερωθεί από τη σοβιετική ηγεμονία...

4. Βλέπε την αξιόλογη μελέτη της Catherine Samary, «The Fragmentation of Yugoslavia», *Notebooks for Study and Research*, No 19/20, Amsterdam 1992.

2. Σύμφωνα με τον τσέχο ιστορικό Μιροσλάβ Χροτς (Miroslav Hroch), «εκεί όπου ένα παλαιό καθεστώς αποσυντίθεται, εκεί όπου οι παλαιές κοινωνικές σχέσεις κλονίζονται, η αίσθηση ότι κανείς ανήκει σε μια κοινή γλώσσα κι έναν κοινό πολιτισμό μπορεί να γίνει, εν μέσω της εντεινόμενης γενικής ανασφάλειας, η μοναδική βεβαιότητα στην κοινωνία»⁵.

Αυτό μας βοηθά να κατανοήσουμε τις αναλογίες μεταξύ των τρεχόντων γεγονότων και εκείνων της δεκαετίας του '20, μετά την αποσύνθεση των παραδοσιακών αυτοκρατοριών στην Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη.

3. Η κατάρρευση των σοσιαλιστικών ιδεών, αξιών και εικόνων (συγκαταλεγμένης της ιδέας του «προλεταριακού διεθνισμού»), καθώς και του πολιτισμού της εργατικής τάξης, που είχε δυσφημηθεί από την πολυετή γραφειοκρατική χειραγώγηση και τον οποίο οι πλατιές μάζες είχαν ταυτίσει με το επίσημο δόγμα του «παλαιού καθεστώτος». Η πολιτική, όπως και η φύση, απεχθάνεται το κενό. Καμία άλλη ανταγωνιστική πολιτική ιδεολογία δεν είχε τόσο ισχυρή παράδοση και τόσο πανάρχαιες ρίζες στη λαϊκή κουλτούρα όσο ο εθνικισμός – συχνά, όπως είδαμε, σε συνδυασμό με τη θρησκεία. Ο δυτικού τύπου φιλελεύθερος ατομικισμός, αν και ελκτικός για τη διανοήση και την ανερχόμενη νέα τάξη των επιχειρηματιών, είχε περιορισμένη απήχηση στις πλατιές μάζες του πληθυσμού.
4. Η επιθυμία των σχετικά προηγμένων εθνών, περιοχών ή δημοκρατιών να αποκόψουν τους δεσμούς με τις πιο φτωχές και σχετικά καθυστερημένες περιοχές, προκειμένου να κρατήσουν τις πλουτοπαραγωγικές πηγές τους για τον εαυτό τους και για να μπου, όσο το δυνατόν ταχύτερα, στη Δυτική Ευρωπαϊκή Αγορά. Αυτό ισχύει ιδίως για τη Σλοβενία και την Κροατία, για τις δημοκρατίες της Βαλτικής και, γενικά, για το ευρωπαϊκό τμήμα της πρώην ΕΣΣΔ (σε σχέση με το ασιατικό). Παρεμπιπτόντως, ένα ανάλογο φαινόμενο συναντάται επίσης στη βόρεια Ιταλία (με την άνοδο που εμφανίζουν οι λεγόμενες Λίγκες της Λομβαρδίας).

Στις κύριες αυτές ερμηνείες, θα πρέπει κανείς να προσθέσει τη χειραγώγηση των εθνικιστικών κινημάτων από νεοσταλινικές ή νεοφιλελεύθερες ελίτ που προσπαθούν να διατηρήσουν (ή να επανακτήσουν) την εξουσία τους: το Αζερμπαϊτζάν, η Ρωσία, η Σερβία και η Κροατία είναι χαρακτηριστικά δείγματα αυτής της διαδικασίας.

5. Παρατίθεται από τον Eric Hobsbawn στο άρθρο του «The Perils of the New Nationalism», *The Nation*, 4 Νοεμβρίου 1991, σ. 556.

Σε μια τόσο χαοτική κατάσταση, όταν έρχεται κανείς αντιμέτωπος με μια δίνη εδαφικών συγκρούσεων, ιστορικών διεκδικήσεων, σοβινιστικών αποκλεισμών και απελευθερωτικών εξεγέρσεων, ποια βοήθεια μπορεί να προσφέρει το αναλυτικό και πολιτικό εργαλείο του μαρξισμού;

Ο μαρξισμός έχει το μεγάλο πλεονέκτημα της κριτικής/ορθολογικής, καθώς και της ανθρωπιστικής/καθολικής σκοπιάς. Αλλά ούτε ο μαρξισμός δεν θα μπορέσει να αντιμετωπίσει με επάρκεια τις σύγχρονες εξελίξεις, αν δεν καταφέρει να απαλλαγεί από ορισμένους μύθους και αυταπάτες που ανήκουν στη δική του παράδοση.

Μεταξύ των διάφορων μύθων, ένας είναι ιδιαίτερα απεχθής: η ιδέα ενός «επιστημονικού» και «αντικειμενικού» ορισμού του έθνους. Εξαιτίας του Στάλιν, το δόγμα αυτό προκάλεσε χάος και στις τέσσερις ηπείρους, μετατρέποντας τη θεωρία σε προκρούστεια κλίνη, που επιβλήθηκε με διάταγμα του Πολιτικού Γραφείου (που ήταν επιφορτισμένο με το να πιστοποιεί αν αυτό ή εκείνο το έθνος ανταποκρινόταν ή όχι στα «αντικειμενικά κριτήρια»).

Ευτυχώς, οι περισσότεροι από τους μαρξιστές που ασχολούνται σήμερα με το εθνικό ζήτημα έχουν επαρκώς κατανοήσει ότι τα έθνη δεν μπορούν να οριστούν με καθαρά αντικειμενικούς όρους (έδαφος, γλώσσα, οικονομική ενότητα κ.λπ.) – ακόμα και αν αυτοί κάθε άλλο παρά άσχετοι μπορούν να θεωρηθούν – αλλά ότι είναι φαντασιακές κοινότητες (*imagined communities*) (Μπένεντικτ Άντερσον-Benedict Anderson), *πολιτισμικά δημιουργήματα* (Ε. Χομπσμπάουμ-Eric Hobsbawm). Ήδη από το 1939, σε μια συζήτηση με τον Τσ.Α.Ρ. Τζέιμς γύρω από το ζήτημα των μαύρων στην Αμερική, ο Τρότσκι είχε επισημάνει ότι «ένα αφηρημένο κριτήριο δεν είναι αποφασιστικό σ' αυτό το ζήτημα, αλλά πολύ πιο αποφασιστικά είναι η ιστορική συνείδηση, τα συναισθήματά τους και οι παρορμήσεις τους»⁶.

Και όσον αφορά τις αυταπάτες, υπάρχει μία που τη συναντάμε στον ίδιο τον Μαρξ και η οποία κατατρώχει τους συλλογισμούς των καλύτερων μαρξιστών από την εποχή της Λούξεμπουργκ μέχρι σήμερα: η επικείμενη εξασθένηση του εθνικισμού και του εθνικού κράτους, που κατέστησαν αναχρονιστικοί λόγω της διεθνοποίησης της οικονομίας.

Μια πιο ασθενική εκδοχή αυτής της υπόθεσης εξακολουθεί να εμφανίζεται το 1988, στην παραμονή του πιο τρομερού εθνικιστικού κύματος

6. L. Trotsky, *On Black Nationalism and Self-Determination*, Pathfinder Press, 3rd printing, New York 1972, σ. 16.

στην Ευρώπη μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Στο (κατά τα άλλα έξοχο) βιβλίο του για τα έθνη και τον εθνικισμό από το 1780 μέχρι σήμερα, ο Ε. Χομπσμπάουμ τολμά την ακόλουθη διάγνωση:

«παρ' όλο που πιθανόν κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί την αυξανόμενη, και μερικές φορές δραματική, επιρροή του εθνικισμού ή της εθνικής πολιτικής, σήμερα παρουσιάζεται μια σημαντική πλευρά, που καθιστά το φαινόμενο αυτό λειτουργικά διαφορετικό από τον "εθνικισμό" και το "έθνος" του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ου. Δεν είναι πια μια μείζων διάσταση της ιστορικής ανάπτυξης».

Κατά τη γνώμη του, «η φθίνουσα ιστορική σημασία του εθνικισμού σήμερα αποκρύπτεται [...] από την ορατή εξάπλωση των εθνικών/γλωσσικών ταραχών». Με άλλα λόγια:

«παρά την εμφανή του σπουδαιότητα, ο εθνικισμός ιστορικά είναι λιγότερο σημαντικός. Δεν είναι πια, όπως άλλοτε, ένα οικουμενικό πολιτικό πρόγραμμα, όπως θα μπορούσε να ειπωθεί ότι συνέβαινε το 19ο αιώνα και στις αρχές του 20ου αιώνα. Το πολύ είναι ένας παράγοντας περιπλοκής ή ένας καταλύτης για άλλες εξελίξεις»⁷.

Θα μπορούσε κανείς να προσυπογράψει αυτή την αισιόδοξη οπτική (από τη σκοπιά του διεθνιστικού σοσιαλισμού), αλλά με δυσκολία θα μπορούσε να αποφύγει την εντύπωση ότι ο σπουδαίος αυτός ιστορικός παίρνει τις επιθυμίες του για πραγματικότητα. Δεν είναι απαραίτητο να συμφωνεί κανείς με τις εθνικιστικές ιδεολογίες για να διαπιστώσει την αυξανόμενη επιρροή τους στην Ευρώπη. Είναι δύσκολο να προβλέψουμε το τι θα συμβεί τον επόμενο αιώνα, αλλά τώρα και στα επόμενα χρόνια θα είναι αδύνατο να θεωρήσουμε το ρόλο του εθνικισμού στην Ευρώπη (και αλλού) ως ήσσονα ή δευτερεύοντα παράγοντα.

Ο Χομπσμπάουμ είναι περισσότερο εύστοχος όταν δείχνει την ανεπάρκεια των εθνικιστικών «λύσεων», ιδίως στην Ανατολική Ευρώπη. Σε αντίθεση με τους εθνικιστές, οι μαρξιστές είναι πεπεισμένοι ότι η εθνική ανεξαρτησία – αν και σε πολλές περιπτώσεις απαραίτητη – κάθε άλλο παρά αρκεί για να επιλύσει τα βασικά οικονομικά, κοινωνικά, οικολογικά ή πολιτικά προβλήματα που αντιμετωπίζει ο πληθυσμός. Και αυτό ισχύει ιδιαίτερα αν λάβουμε υπόψη το νέο είδος οικονομικής (και επομένως, και πολιτικής) εξάρτησης των πρόσφατα απελευθερωμένων χωρών από τη δυτική οικονομία.

7. E. Hobsbawm, *Nation and Nationalism since 1780. Programm, Myth, Reality*, Cambridge University Press, Cambridge 1990, σσ. 163, 170, 181.

Συχνά οι φιλελεύθεροι της Δυτικής Ευρώπης θεωρούν αυτή την εθνικιστική έκρηξη στην Ανατολή, καθώς και τις εκδηλώσεις της ξενοφοβίας, ως προϊόν της «υπανάπτυξης», των πρωτόγωνων ημιαγροτικών κοινοτήτων, των πληθυσμών που έχουν ζήσει επί μακρόν υπό τον «κομμουνισμό» και δεν διαθέτουν δημοκρατική πείρα. Άλλοι φτάνουν στο σημείο να ισχυρίζονται ότι ο εθνικισμός δεν είναι παρά μια συνωμοσία των πρώην κομμουνιστών (όπως στη Σερβία, τη Βουλγαρία ή το Αζερμπαϊτζάν) προκειμένου να διατηρήσουν την εξουσία. Η Δυτική Ευρώπη απεικονίζεται σαν ένας αρμονικός κόσμος, πέρα από τέτοια ανορθολογικά πάθη: τα κράτη αυτού του δημοκρατικού και σύγχρονου μέρους της ηπείρου, συμφιλωμένα, βαδίζουν ολοταχώς προς την ολοκλήρωσή τους σε μια ενωμένη Ευρωπαϊκή Κοινότητα.

Αυτή η ειδυλλιακή εικόνα δεν ανταποκρίνεται και τόσο στην πραγματικότητα. Είναι μια αυταπάτη, αν όχι μια μυστικοποίηση της αλήθειας, να ισχυρίζεται κανείς ότι σήμερα η Δυτική Ευρώπη βρίσκεται «πέραν του εθνικισμού» ή ότι έχει φτάσει, όπως έγραψε ο Έρνεστ Γκέλνερ (Ernest Gellner), στο «Πέμπτο Στάδιο» στην ιστορία του ευρωπαϊκού εθνικισμού, «μια σχετικά ήπια κατάσταση», όπου η «οικονομική και πολιτιστική σύγκλιση από κοινού αμβλύνουν τις εθνικές εχθρότητες»⁸.

Εθνικές συγκρούσεις, εθνικιστικά αισθήματα και εθνικιστικά κινήματα υπάρχουν και στη Δυτική Ευρώπη, και μάλιστα δυναμώνουν. Αυτά βασικά εντάσσονται σε δύο πολύ διαφορετικές κατηγορίες:

1. Στα – συνήθως προοδευτικά – κινήματα για τα δικαιώματα των εθνικών μειονοτήτων και/ή των καταπιεσμένων εθνών: οι Βάσκοι και οι Ιρλανδοί δεν είναι παρά η ορατή (και εκρηκτική) κορυφή ενός παγόβουνου, που περιλαμβάνει τους Καταλανούς και τους Γαλικιανούς, τους Σκότους και τους Ουαλούς, τους Κορσικανούς και τους Ελληνοκύπριους και αρκετούς άλλους.
2. Στον εθνικισμό της ξενοφοβίας και του ρατσισμού, που δεν στρέφεται τόσο κατά του παλαιού «εξωτερικού εχθρού» (δηλαδή, άλλων ευρωπαϊκών εθνών), αλλά κατά του «εσωτερικού εχθρού»: των μεταναστών εργατών αραβικής, αφρικανικής, τουρκικής, κουρδικής ή ανατολικοευρωπαϊκής προέλευσης (και συχνά κατά των εβραϊκών ή τσιγγάνικων μειονοτήτων). Η πολιτική έκφραση αυτής της εξέλιξης είναι η εκπληκτική άνοδος των εθνικιστικών κομμάτων και κινήματων ημιφασιστι-

8. E. Gellner, «Nationalism and Politics in Eastern Europe», *New Left Review*, No 189, 1991, σ. 131.

κού, φασιστικού ή ακόμα και ναζιστικού χαρακτήρα (στη Γαλλία, την Αυστρία, το Βέλγιο, τη Γερμανία κ.λπ.) – που ήδη συγκεντρώνουν 7 εκατομμύρια ψήφους στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα! – καθώς και οι δολοφονικές επιθέσεις των σκίνχεντ και άλλων ρατσιστικών συμμοριών. Μόνο στη Γερμανία, σημειώθηκαν το 1991 πάνω από 1.200 επιθέσεις ρατσιστών τραμπούκων ενάντια σε ξένους μετανάστες, σε σύγκριση με 270 επιθέσεις το 1990⁹.

Είναι αλήθεια ότι ο ρατσισμός δεν ταυτίζεται με τον εθνικισμό. Αλλά, όπως ήδη τόνισε ο Αντόρνο στο προαναφερθέν συνέδριο του 1966, «η αφύπνιση του εθνικισμού είναι το πιο ευνοϊκό κλίμα» για την έξαρση του ρατσισμού και της μισαλλοδοξίας¹⁰. Στις πιο ακραίες μορφές του, ο εθνικισμός συχνά μετατρέπεται σε ρατσισμό, καθώς προσπαθεί να επιβάλει την εθνική υπεροχή βάσει ψευδοβιολογικών κριτηρίων.

Ο κύριος στόχος του δυτικοευρωπαϊκού ξενοφοβικού εθνικισμού ήταν μέχρι πρόσφατα οι μετανάστες από το Νότο (ιδίως Αφρική και Ασία): τα επόμενα θύματα θα είναι – ή ήδη είναι, κυρίως στη Γερμανία – οι άτυχοι μετανάστες από την Ανατολική Ευρώπη, οι διωγμένοι από τις χώρες τους εξαιτίας των εθνικών συγκρούσεων ή της οικονομικής καταστροφής που οφείλεται στη βίαιη εισαγωγή μιας οικονομίας της αγοράς. Μετά τους Άραβες, τους Αφρικανούς και τους Τούρκους, έρχεται τώρα η σειρά των Πολωνών, των Ρουμάνων και των Αλβανών να γίνουν ο αποδιοπομπαίος τράγος των δυτικών ρατσιστών/εθνικιστών.

Τα κατεστημένα δυτικοευρωπαϊκά κόμματα αρνούνται να υιοθετήσουν το ρατσισμό, αλλά συμερίζονται ένα είδος «δυτικού εθνικισμού» που οδηγεί στον αποκλεισμό των μεταναστών εργατών από δημοκρατικά δικαιώματα (για παράδειγμα, του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι) και στο όσο το δυνατόν πιο ερμητικό κλείσιμο των συνόρων της ΕΟΚ στους μη δυτικούς μετανάστες. Ίσως να μην είναι απίθανο να ξαναχτίσει κάποια μέρα η ΕΟΚ το Τείχος του Βερολίνου, λίγο πιο ανατολικά, και να ξαναστήσει το φράγμα των ηλεκτροφόρων συρμάτων του παλαιού «Σιδηρού Παραπετάσματος», αλλά αυτή τη φορά προς τη δυτική πλευρά των συνόρων...

Στην πραγματικότητα, η παρουσία των μεταναστών δεν είναι παρά το πρόσχημα, καθώς αυτοί δεν συνιστούν περισσότερο από το 2% του πληθυσμού της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και, επιπλέον, βρίσκονταν ήδη στην Ευρώπη εδώ και 15 ή 20 χρόνια, χωρίς όμως να έχουν προκαλέ-

9. *Bild am Sonntag*, 26 Ιανουαρίου 1992.

10. T. Adorno, ό.π., σ. 106.

σει τις ίδιες αντιδράσεις. Γιατί ειδικά σήμερα ξεσηκώνεται αυτό το κύμα της ξενοφοβίας; Στους κύριους λόγους, ασφαλώς συγκαταλέγονται η οικονομική κρίση, η ανεργία και η υποβάθμιση των συνθηκών ζωής στις λαϊκές συνοικίες.

Αλλά στην πολιτική κουλτούρα ορισμένων λαϊκών στρωμάτων συντελείται κάτι βαθύτερο: όπως και στην Ανατολική Ευρώπη, αλλά με διαφορετικό τρόπο, η παρακμή του σοσιαλισμού και των ταξικών αξιών, που επί τόσα χρόνια είχαν ταυτιστεί με την ΕΣΣΔ και τα κομμουνιστικά κόμματα, αφήνει ένα ελεύθερο πεδίο για τον «εθνορατσισμό». Από αυτή την άποψη, η έξαρση των εθνικιστικών αξιών έχει κοινές ρίζες και στις δύο πλευρές της Ευρώπης. Ειδικά στη Δύση, θα πρέπει να προστεθεί και η απογοήτευση από τη σοσιαλδημοκρατική διαχείριση της κρίσης, που ολοένα και περισσότερο δεν ξεχωρίζει από τη νεοφιλελεύθερη εκδοχή της (με εξαίρεση την κάποια επίδειξη συμπαθητικών λεπτομερειών). Η αποτυχία των σοσιαλδημοκρατικών κυβερνήσεων (ή των συνασπισμών όπου συμμετέχουν τέτοια κόμματα) να αντιμετωπίσουν τις εντεινόμενες κοινωνικές ανισότητες, η υιοθέτηση εκ μέρους τους της συμβατικής (αστικής) «οικονομικής σοφίας» και η ανάμιξη τους σε διάφορα σκάνδαλα (π.χ., στη Γαλλία και την Ιταλία) άνοιξαν το δρόμο για κάθε λογής ξενοφοβικά «λαϊκίστικα» κινήματα. Λόγω της παρακμής της σοσιαλιστικής κουλτούρας, ο καπιταλισμός εμφανίζεται ολοένα και περισσότερο σαν ένα «φυσιολογικό» σύστημα, σαν η μοναδική δυνατή προοπτική, σαν η αναγκαία μορφή παραγωγής και ανταλλαγής. Κατά συνέπεια, μεγάλα τμήματα του πληθυσμού πιστεύουν πως τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα, όπως είναι η ανεργία, η φτώχεια ή η ανασφάλεια στις μεγάλες πόλεις, δεν οφείλονται στις δυσλειτουργίες του καπιταλισμού, αλλά στην παρουσία των μεταναστών και των άλλων «ξένων».

Προοδευτικές και αντιδραστικές μορφές εθνικισμού εμφανίζονται και στο λεγόμενο Τρίτο Κόσμο (ένας όρος που έχει χάσει κάθε σημασία, μια που δεν υπάρχει πια «Δεύτερος Κόσμος»), δηλαδή στην εξαρτημένη περιφέρεια του παγκόσμιου ιμπεριαλιστικού συστήματος.

Σήμερα συναντάμε εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα με χαρακτηριστικά χειραφέτησης και προόδου στην Αφρική, την Ασία και τη Μέση Ανατολή. Όμως θα πρέπει να τονιστεί ότι τα περισσότερα απ' αυτά τα κινήματα – όπως εκείνα στο Κουρδιστάν, την Ερυθραία, τη Νότια Αφρική, την Παλαιστίνη, το Τιμόρ, το Σουδάν – δεν αντιπαλεύουν άμεσα το δυτικό ιμπεριαλισμό καθαυτόν, αλλά κυρίως τις τοπικές μορ-

φές εθνικής καταπίεσης. Με εξαίρεση ένα κύμα λαϊκής διαμαρτυρίας στον αραβικό κόσμο ενάντια στον Πόλεμο του Κόλπου, ο αντιαποικιοκρατικός και αντιμπεριαλιστικός εθνικισμός φαίνεται να έχει χάσει μεγάλο μέρος της επιρροής του, προς όφελος των βασικά αντιδραστικών και/ή ξενοφοβικών κινημάτων, όπως είναι ο ισλαμικός φονταμενταλισμός, ο εθνογλωσσικός και θρησκευτικός κοινοτισμός (Ινδία, Σρι-Λάνκα) και ο φυλετισμός.

Αντιφατικές μορφές εθνικισμού συνυπάρχουν και στη Λατινική Αμερική¹¹. Κλασικό παράδειγμα αντιδραστικού εθνικισμού είναι η «πατριωτική» ιδεολογία των στρατιωτικών καθεστώτων – όπως στην Αργεντινή, τη Βραζιλία ή τη Χιλή στις δεκαετίες του '70 και του '80 – που συνήθως στρέφονται κατά του φαντάσματος του «διεθνούς κομμουνισμού» και των λατινοαμερικάνων «ύπουλων πρακτόρων» του. Εν ονόματι του «Δόγματος της Εθνικής Ασφάλειας», κάθε κοινωνική διαμαρτυρία, κάθε αριστερή κίνηση αποκηρύσσεται ως «ξενοκίνητη» ή εμπνεόμενη από «εξωτικά δόγματα, ξένα προς τις εθνικές μας παραδόσεις». Αυτή η συντηρητική παραλλαγή του ψυχροπολεμικού εθνικισμού χρησιμοποιεί εκτεταμένα τα εθνικά σύμβολα (τη σημαία, τον εθνικό ύμνο) και την πατριωτική ρητορεία, αλλά αποδέχεται ανεπιφύλακτα την ηγεμονία των ΗΠΑ («την αμερικανική ηγεσία στον Ελεύθερο Κόσμο»). Μπορεί επίσης να καταφεύγει σε γεωπολιτικά επιχειρήματα για να διεκδικήσει έναν υπο-μπεριαλιστικό ρόλο περιφερειακής ηγεμονίας – όπως οι βραζιλιάνοι στρατοκράτες στη δεκαετία του '70 – αλλά αυτές οι φιλοδοξίες σπάνια οδηγούν σε ανοιχτή σύγκρουση με ανταγωνιστικές δυτικές δυνάμεις, όπως συνέβη με τον πόλεμο Αργενίνης-Αγγλίας για τα νησιά Φόλκλαντ/Μαλβίνες.

Ο λαϊκίστικος εθνικισμός της μεσαίας τάξης, που κορυφώθηκε στις δεκαετίες του '40 και του '50 [περονισμός (peronismo) στην Αργεντινή, το περουβιανό APRA, ο «τζετουλισμός» (getulismo) στη Βραζιλία κ.λπ.], βρίσκεται σε παρακμή και έχει συμφιλωθεί με το ξένο κεφάλαιο. Το πιο χτυπητό παράδειγμα είναι η σημερινή περονική κυβέρνηση στην Αργεντινή [πρόεδρος Μένεμ (Menem)], που συστηματικά διέρρηξε κάθε δεσμό με την εθνικιστική παράδοση του κινήματος και ακολούθησε με ευλάβεια τις οδηγίες του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στο Μεξικό, η κρίση του κυβερνητικού λαϊκίστικου κινήματος (PRI, Θεσμικό Επαναστατικό Κόμμα)

11. Αναφέρομαι πιο αναλυτικά στη Λατινική Αμερική, επειδή είμαι περισσότερο εξοικειωμένος με αυτή την περιοχή του Τρίτου Κόσμου...

καταλήγει σε διάσπαση και στο σχηματισμό ενός καινούργιου κόμματος. Το μεξικάνικο PRD (Επαναστατικό Δημοκρατικό Κόμμα), που καθοδηγείται από τον Κουατέμοκ Κάρδενας (Cuauhtemoc Cardenas) – γιο του πρώην προέδρου Λάσαρο Κάρδενας (Lazaro Cardenas) που εθνικοποίησε τις πετρελαϊκές εταιρίες των ΗΠΑ στη δεκαετία του '30 – έχει στόχο την αναβίωση της εθνικιστικής και αντιιμπεριαλιστικής παράδοσης της Μεξικάνικης Επανάστασης.

Πάντα οι επαναστάσεις στη Λατινική Αμερική είχαν κοινωνικό και συνάμα εθνικό περιεχόμενο. Αυτό δεν ισχύει μόνο για τη Μεξικάνικη Επανάσταση του 1910-1911 ή τη Βολιβιανή Επανάσταση του 1953, αλλά και για τις πιο ριζοσπαστικές επαναστάσεις που είχαν ως στόχο το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό (στην Κούβα το 1959-1961 και στη Νικαράγουα το 1979). Ο Φιδέλ Κάστρο (Fidel Castro) και οι σύντροφοί του εμπνέονταν από τον αγώνα και τις ιδέες του Χοσέ Μαρτί (José Martí), του δημοκράτη ιακωβίνου, εθνικιστή και αντιιμπεριαλιστή ηγέτη της εξέγερσης ενάντια στους ισπανούς αποικιοκράτες, ενώ οι μαχητές του FSLN (Frente Sandinista de Liberacion Nacional) θεωρούν τους εαυτούς τους κληρονόμους του εθνικοαπελευθερωτικού πολέμου του Αουγκούστο Σαντίνο (Augusto Sandino) ενάντια στα στρατεύματα των ΗΠΑ (1927-1932). Ο αγώνας για εθνική ανεξαρτησία και κυριαρχία, ενάντια στην επιθετική ιμπεριαλιστική πολιτική των ΗΠΑ, ήταν καθοριστικό συστατικό των επαναστατικών κινήματων στην Κούβα και τη Νικαράγουα και της λαϊκής υποστήριξης προς αυτά.

Σήμερα, ο αγώνας κατά του εξωτερικού χρέους και της πολιτικής του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου έχει καταστεί ο κύριος άξονας προοδευτικών εθνικών αισθημάτων και αντιιμπεριαλιστικών κινητοποιήσεων στη Λατινική Αμερική, που παίρνουν τη μορφή συγκεντρώσεων, απεργιών, διαμαρτυριών, ακόμα και μαζικών εξεγέρσεων. Λόγω των δυσβάσταχτων απαιτήσεων της εξόφλησης του χρέους (που είναι εντελώς αδύνατη), το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και η Διεθνής Τράπεζα ασκούν έναν τόσο άμεσο έλεγχο (δίχως προηγούμενο από το τέλος της ισπανικής αποικιοποίησης στο 19ο αιώνα!) στην οικονομική και κοινωνική πολιτική αυτών των χωρών, που η ανεξαρτησία τους συχνά είναι εικονική. Οι «σύμβουλοι» και οι «ειδικοί» των διεθνών οικονομικών οργανισμών υπαγορεύουν στις κυβερνήσεις της Λατινικής Αμερικής το ρυθμό του πληθωρισμού των χωρών τους, τις περικοπές του προϋπολογισμού τους στην παιδεία και την υγεία, την εισοδηματική και τη φορολογική πολιτική τους. Ο λαϊκός αγώνας ενάντια σε τέτοιες εξοργιστικές μορφές εξάρτησης, καθώς και ενάντια στην πληρω-

μή του εξωτερικού χρέους, δεν είναι μόνον ένα «εθνικιστικό», αλλά και ένα *ενάντια στο σύστημα*, αντισυστημικό (anti-systemic) [για να χρησιμοποιήσουμε τη χρήσιμη έννοια του Ιμανουέλ Βαλερστάιν (Immanuel Wallerstein)] κίνημα, μια που έρχεται σε αντίθεση με τη λογική του παγκόσμιου καπιταλιστικού χρηματιστικού κεφαλαίου. Επίσης εμπεριέχει ένα «ταξικό» στοιχείο, καθώς έρχεται σε σύγκρουση με τους εγχώριους ηγέτες, που είναι πρόθυμοι να συμμορφωθούν με την πολιτική του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου και των ξένων τραπεζών.

Επομένως, δεν είναι παράξενο που σε ορισμένες χώρες, όπως στη Βραζιλία, τη Βολιβία ή το Περού, στην εμπροσθοφυλακή του αγώνα ενάντια στην εξόφληση του εξωτερικού χρέους βρίσκονται το εργατικό κίνημα, τα συνδικάτα και τα αριστερά κόμματα: στη συνείδηση του πιο δραστήριου τμήματος του κινήματος, η εθνική και η κοινωνική απελευθέρωση είναι αλληλένδετες. Ο Λούλα (Lula), ο ηγέτης του βραζιλιάνικου Κόμματος των Εργαζομένων (Partido dos Trabalhadores), που συγκέντρωσε το 47% των ψήφων στις προεδρικές εκλογές του 1989, ζήτησε την άμεση αναστολή των πληρωμών και τη συγκρότηση δημόσιας έρευνας για το χρέος, προκειμένου να ανακαλυφθεί τι απέγιναν τα χρήματα που πάρθηκαν ως δάνεια (κυρίως από το στρατιωτικό καθεστώς που κυβερνούσε τη χώρα στο διάστημα 1964-1985). Επίσης ζήτησε την ανάληψη κοινής πρωτοβουλίας εκ μέρους των χρεωμένων χωρών, μια που καμία απ' αυτές δεν είναι αρκετά δυνατή ώστε να αντιμετωπίσει μόνη τους πιστωτές της.

Μέχρι ποιου βαθμού μπορεί μια μεμονωμένη χώρα – ακόμα και αν είναι τόσο ισχυρή όσο η Βραζιλία ή το Μεξικό – να αρνηθεί τη δικτατορία της Διεθνούς Τράπεζας και να αποτινάξει το ζυγό της ιμπεριαλιστικής κυριαρχίας; Μπορεί η λατινοαμερικανική ενότητα, με λαϊκή ηγεσία, να αποτελέσει την εναλλακτική λύση στα σχέδια των ΗΠΑ για οικονομική ολοκλήρωση; Πώς θα μπορούσε μια υπανάπτυκτη χώρα να κατακτήσει την εθνική και κοινωνική απελευθέρωση χωρίς την οικονομική ή στρατιωτική υποστήριξη μιας βιομηχανικής δύναμης όπως ήταν η ΕΣΣΔ; Πόσο σημαντικές είναι οι αντιθέσεις μεταξύ Ευρώπης, Ιαπωνίας και ΗΠΑ και πώς θα μπορούσαν να τις αξιοποιήσουν οι απελευθερωμένες χώρες της περιφέρειας;

Αυτά και άλλα ανάλογα ερωτήματα – που δεν μπορούν εύκολα να απαντηθούν – βρίσκονται στο επίκεντρο της συζήτησης μεταξύ των προοδευτικών, σοσιαλιστικών και αντιιμπεριαλιστικών δυνάμεων στη Λατινική Αμερική και σε άλλες περιοχές του πρώην Τρίτου Κόσμου.

Τα ερωτήματα αυτά δείχνουν ότι η εθνική απελευθέρωση εξακολουθεί να είναι ένα ζήτημα κλειδί στην περιφέρεια του συστήματος, αλλά δείχνουν επίσης ότι και οι καθαρά εθνικιστικές λύσεις έχουν περιορισμένη αξία: σήμερα η αναγκαιότητα μιας διεθνιστικής στρατηγικής είναι ίσως καλύτερα αντιληπτή από κάθε άλλη φορά.

Το παράδειγμα της Κούβας φαίνεται να δείχνει ότι μια ανεξάρτητη χώρα μπορεί, τουλάχιστον για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα, να αντέξει τον αποκλεισμό των ΗΠΑ, το μπόϊκοτάρισμα των παγκόσμιων οικονομικών οργανισμών και χωρίς υποστήριξη από την πρώην ΕΣΣΔ. Αλλά μακροπρόθεσμα, το μέλλον της Κούβας θα εξαρτηθεί από τις εξελίξεις στις άλλες περιοχές της Λατινικής Αμερικής.

Τα τελευταία χρόνια, οι διάφορες σοσιαλιστικές, εθνικιστικές και αντιμπεριαλιστικές δυνάμεις στη Λατινική Αμερική – μεταξύ των οποίων, το Κόμμα των Εργαζομένων στη Βραζιλία, το FSLN στη Νικαράγουα, το FMLN στο Σαλβατόρ (Εθνικοαπελευθερωτικό Μέτωπο Φαραμπούντο Μαρτί), το Επαναστατικό Δημοκρατικό Κόμμα στο Μεξικό και το Κομμουνιστικό Κόμμα Κούβας – νιώθοντας την ανάγκη ενός διεθνούς (ή τουλάχιστον περιφερειακού) συντονισμού, συγκρότησαν ένα ενιαίο μέτωπο, το Φόρουμ του Σάο Πάολο, που συγκαλείται κάθε χρόνο και όπου συζητούνται κοινές προοπτικές. Στην πρώτη σύγκληση του Φόρουμ, το 1990, υιοθετήθηκε ένα ντοκουμέντο που παρουσιάζει το γενικό περίγραμμα μιας κοινής στρατηγικής για την εθνική απελευθέρωση στη Λατινική Αμερική. Πρώτα απ' όλα, απορρίπτει την πρόταση της «Αμερικανικής Ολοκλήρωσης» που προτάθηκε από τον τότε πρόεδρο των ΗΠΑ Μπους (Bush), θεωρώντας την ως απόπειρα «να ανοίξει εντελώς τις εθνικές μας οικονομίες στον άδικο και άνισο ανταγωνισμό του ιμπεριαλιστικού οικονομικού μηχανισμού, να τις υποτάξει ολοκληρωτικά στην ηγεμονία του και να καταστρέψει τις παραγωγικές μας δομές, ενσωματώνοντάς τες σε μια ζώνη ελεύθερων ανταλλαγών που θα τις οργανώνουν και θα τις καθοδηγούν τα οικονομικά συμφέροντα των ΗΠΑ». Σ' αυτή την πρόταση ολοκλήρωσης υπό την ιμπεριαλιστική κυριαρχία, το εν λόγω ντοκουμέντο αντιπαραθέτει «μια νέα αντίληψη ηπειρωτικής ενότητας και ολοκλήρωσης», βασισμένη στην κυριαρχία και την αυτοδιάθεση της Λατινικής Αμερικής, την επανάκτηση της ιστορικής και πολιτισμικής της ταυτότητας και τη διεθνιστική αλληλεγγύη των λαών της.

«Αυτό προϋποθέτει την υπεράσπιση της λατινοαμερικανικής κληρονομιάς, τον τερματισμό της διαρροής και της εξαγωγής των κεφαλαίων, μια κοινή πολιτική έναντι στη μάστιγα του εξωτερικού

χρέους που δεν μπορεί να πληρωθεί και την υιοθέτηση μιας οικονομικής πολιτικής που θα ευνοεί την πλειονότητα και θα είναι ικανή να καταπολεμήσει την κατάσταση αθλιότητας στην οποία ζουν εκατομμύρια Λατινοαμερικάνοι»¹².

Πλάι στον αντιιμπεριαλιστικό εθνικισμό, στη Λατινική Αμερική αναπτύσσεται τα τελευταία χρόνια ένα διαφορετικό είδος απελευθερωτικού εθνικισμού: το κίνημα των αυτόχθονων εθνών για τα δικαιώματά τους. Η συζήτηση γύρω από τα 500 χρόνια από την άφιξη του Κολόμβου στην Αμερική και η απονομή του βραβείου Νόμπελ για την Ειρήνη στη Ριγκομπέρτα Μεντσού (Rigoberta Menchu) έδωσαν μεγαλύτερη προβολή σ' αυτό τον αγώνα των αυτοχθόνων για την υπεράσπιση των κοινοτήτων τους, των εδαφών τους και του εθνικού τους πολιτισμού ενάντια στην καταπίεση της άρχουσας ολιγαρχίας (συνήθως ισπανικής καταγωγής).

Αυτά τα ινδιάνικα κινήματα, κινήσεις ή πολιτικά κόμματα [όπως το Κίνημα Τουπάκ Κατάρι (Tupac Katari) στη Βολιβία] – που συνήθως δεν περιορίζονται σε μια εθνική ομάδα [Κετσούα (Quechua), Αϊμαράες (Aymaraes), Μάγια (Maya)], αλλά συνενώνουν όλες τις ινδιάνικες κοινότητες σε κάθε χώρα – αναπτύσσουν συνολική κριτική ενάντια στο δυτικό πολιτισμό και τις αξίες του (ιδιωτική ιδιοκτησία, ατομικισμός, εμπορευματική παραγωγή) εν ονόματι των προκαπιταλιστικών (και προκολομβιανών) γηγενών παραδόσεών τους και του κοινοτικού πολιτισμού τους. Ο αγώνας τους έχει ταυτόχρονα εθνικό, κοινωνικό και οικολογικό χαρακτήρα.

Αν και ορισμένες οργανώσεις έχουν ένα εντονότερο εθνικό στοιχείο και ζητούν την αναβίωση των παλαιών ινδιάνικων εθνών και αυτοκρατοριών, τα περισσότερα από αυτά τα κινήματα αγωνίζονται για την αναγνώριση των εθνικών και πολιτισμικών δικαιωμάτων των αυτόχθονων λαών, σε συμμαχία με άλλες καταπιεσμένες ομάδες και τάξεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το πανηπειρωτικό κίνημα ενάντια στους επίσημους εορτασμούς της Πέμπτης Εκατονταετίας, το αποκαλούμενο «Πεντακόσια Χρόνια Ινδιάνικης, Μαύρης και Λαϊκής Αντίστασης», ένας από τους επίσημους στόχους του οποίου ήταν η αλληλεγγύη στους αγώνες των ιθαγενών λαών. Φυσικά, υπάρχουν πολύ μεγάλες διαφορές μεταξύ των αυτόχθονων εθνών σε χώρες όπως είναι η Γουατεμάλα, το Περού και η Βολιβία, όπου αυτοί αποτελούν την πλειονότητα του πληθυσμού, και των μικρών φυλών που έχουν εναπο-

12. *Inprecor*, No 6, Ιούλιος 1990, σ. 6.

μείνει στην περιοχή της Αμαζονίας. Ενώ στην πρώτη περίπτωση ο εθνικός αγώνας συνδέεται στενά με τον κοινωνικό και με το αγροτικό ζήτημα (τον αγώνα για γη), στη δεύτερη είναι περισσότερο ζήτημα προστασίας ενάντια στην εθνοφονική λογική του «πολιτισμού».

Η αντίσταση των συνδικαλιστών, των οικολόγων και των ινδιάνικων φυλών ενάντια στην ολέθρια ανάπτυξη των αγροτοβιομηχανικών επιχειρήσεων μπορεί να οδηγήσει σε κοινή δράση, όπως συνέβη πρόσφατα στις βραζιλιάνικες περιοχές της Αμαζονίας, με την ίδρυση μιας Συνομοσπονδίας των Λαών των Τροπικών Δασών, με πρωτοβουλία του γνωστού συνδικαλιστή και οικολόγου ηγέτη Τσίκο Μέντες (Chico Mendes) που δολοφονήθηκε το 1988 από όργανα των γαιοκτημόνων.

Τέλος, στη Λατινική Αμερική (καθώς και στις ΗΠΑ) υπάρχει και μια τρίτη μορφή προοδευτικού εθνικισμού: ο μαύρος εθνικισμός, που είναι ιδιαίτερα σημαντικός στις χώρες της Καραϊβικής. Οι ιστορικές του ρίζες βρίσκονται στις εξεγέρσεις των σκλάβων και, ιδίως, στην Αϊτινή Επανάσταση του 1791, που πραγματοποιήθηκε με την ηγεσία του Τουσέν Λουβερτίρ (Toussaint Louverture) και των Μαύρων Ιακωβίνων. Σε μια χώρα σαν τη Βραζιλία, όπου η πλειονότητα του πληθυσμού είναι μαύροι ή έγχρωμοι, έχουν επίσης σημειωθεί εξεγέρσεις σκλάβων [όπως των Κιλόμπο ντος Παλμάρες (Quilombo dos Palmares), μιας κοινότητας σκλάβων που είχαν εξεγερθεί το 17ο αι.]. Στις μέρες μας, η κύρια μορφή πολιτιστικής αντίστασης των μαύρων της Βραζιλίας είναι θρησκευτική, μέσω της ανάπτυξης της Ουμπάντα (Umpanda), μιας συγκρητικής λατρείας που αποτελείται από αφρικανικά και χριστιανικά στοιχεία.

Ποια θα πρέπει να είναι η στάση των μαρξιστών απέναντι στις εθνικές συγκρούσεις; Ο μαρξισμός είναι αντίθετος στην εθνικιστική ιδεολογία, αλλά δεν αγνοεί τη σπουδαιότητα και νομιμότητα των δημοκρατικών εθνικών δικαιωμάτων.

Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, στις συγκρούσεις μεταξύ των δυτικών ιμπεριαλιστικών δυνάμεων και των εξαρτημένων χωρών της Ασίας, της Αφρικής ή της Λατινικής Αμερικής, οι μαρξιστές συνήθως υπερασπίζονται τα δικαιώματα των περιφερειακών εθνών και αγωνίζονται ενάντια σε κάθε μορφής ιμπεριαλιστική επίθεση (ανεξάρτητα από το «δημοκρατικό» ή «νομικό» κάλυμμά τους), αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει να παρέχουν οποιοδήποτε είδους υποστήριξη σε αντιδραστικούς στρατιωτικούς, θρησκευτικούς ή εθνικιστές δικτάτορες του

Τρίτου Κόσμου, όπως το στρατηγό Βιντέλα, τον αγιατολάχ Χομείνι, τον Σαντάμ Χουσεΐν ή το στρατηγό Νοριέγκα...

Ως διεθνιστική κοσμοθεωρία, ο μαρξισμός – που πρέπει να τον διακρίνουμε από τις ποικίλες εθνογραφειοκρατικές διαστρεβλώσεις του – έχει το πλεονέκτημα μιας καθολικής και κριτικής θέσης, σε αντίθεση με το πάθος και τον παροξυσμό της εθνικιστικής μυθολογίας. Με την προϋπόθεση, όμως, ότι αυτή η καθολικότητα δεν θα μείνει αφηρημένη, βασισμένη στην απλή άρνηση της εθνικής ιδιαιτερότητας, αλλά θα γίνεται ένα πραγματικό «συγκεκριμένο καθολικό» (Χέγκελ), ικανό να ενσωματώσει, με τη μορφή μιας διαλεκτικής *Aufhebung* (άρσης), όλο τον πλούτο των επιμέρους ιδιαιτεροτήτων.

Χάρη στην έννοια του *μπεριαλισμού*, ο μαρξισμός είναι σε θέση να αποφεύγει τις παγίδες της ευρωκεντρικής (ή «δυτικής») ψευδούς καθολικότητας, που επιδιώκει να επιβάλει σε όλες τις χώρες του κόσμου (και ιδίως σε εκείνες της περιφέρειας), με το υποκριτικό πρόσχημα του «πολιτισμού», την κυριαρχία του σύγχρονου αστικού/βιομηχανικού τρόπου ζωής: ιδιωτική ιδιοκτησία, οικονομία της αγοράς, αχαλίνωτη οικονομική επέκταση, παραγωγισμός, χρησιμοθηρία, κτητικός ατομικισμός και εργαλειακός ορθολογισμός.

Αυτό δεν σημαίνει ότι οι σοσιαλιστές παραβλέπουν την καθολική αξία ορισμένων επιτευγμάτων του ευρωπαϊκού πολιτισμού μετά το 1789, όπως είναι η δημοκρατία και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Απλώς σημαίνει ότι αρνούνται το ψευδοδίλημμα μεταξύ μιας υποκριτικής «δυτικής» καθολικότητας και της στενόμυαλης αποθέωσης των πολιτισμικών διαφορών.

Για το μαρξισμό, η πιο σημαντική καθολική αξία είναι η απελευθέρωση της ανθρώπινης ύπαρξης από κάθε μορφής καταπίεση, κυριαρχία, αποξένωση και ταπείνωση. Αυτή είναι μια *ουτοπική* καθολικότητα, σε αντίθεση με τις *ιδεολογικές* καθολικότητες, οι οποίες παρουσιάζουν απολογητικά το δυτικό *status quo* ως τον ολοκληρωμένο ανθρώπινο καθολικό πολιτισμό, το τέλος της ιστορίας, την πραγμάτωση του απόλυτου πνεύματος. Μόνον μια *κριτική* καθολικότητα αυτού του είδους, που θα στρέφεται προς ένα απελευθερωμένο μέλλον, μπορεί να υπερβεί τον κοντόφθαλμο εθνικισμό, το στενό «κουλτουραλισμό», τον εθνοκεντρισμό.

Βάσει αυτών των αρχών, ποια πρέπει να είναι η αντίδραση των μαρξιστών στις παρούσες ευρωπαϊκές εθνικές συγκρούσεις (ή στις συρράξεις μεταξύ των κοινότητων του Τρίτου Κόσμου);

Κατ' αρχήν, ο μαρξισμός προτείνει μια κεφαλαιώδη διάκριση μεταξύ

του εθνικισμού των καταπιεστών και εκείνου των καταπιεσμένων. Χωρίς να ασπάζεται καμία εθνικιστική ιδεολογία, ο μαρξικός σοσιαλισμός υποστηρίζει ανεπιφύλακτα το εθνικό κίνημα των κυριαρχούμενων και απορρίπτει κατηγορηματικά το «σοβινισμό μεγάλης δύναμης» των κυρίαρχων εθνών. Αυτή η διάκριση είναι σήμερα περισσότερο από ποτέ δικαιολογημένη και λειτουργεί σαν πολύτιμη πυξίδα για να βρει κανείς το δρόμο του μες στην τρικυμία της εποχής μας. Αλλά η χρήση της δυσκολεύεται από ένα πολύ γνωστό χαρακτηριστικό του σύγχρονου εθνικισμού: κάθε καταπιεσμένο έθνος, μετά την απελευθέρωσή του (ή και πριν απ' αυτήν), θεωρεί ως πρωταρχικό του καθήκον να ασκήσει ανάλογη καταπίεση στις δικές του εθνικές μειονότητες. Συχνά, στη διάρκεια των σημερινών ενδοεθνικών συγκρούσεων, κάθε πλευρά διώκει τη μειονότητα που ανήκει στο αντίπαλο έθνος και, ταυτόχρονα, χειραγωγεί τους δικούς της ομοεθνείς από την άλλη πλευρά των συνόρων (η Γιουγκοσλαβία είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα).

Επομένως χρειαζόμαστε ένα καθολικό κριτήριο για να ξετυλίξουμε το κουβάρι των αντικρουόμενων και αμοιβαία αποκλειόμενων διεκδικήσεων. Αυτό το κριτήριο μπορεί να είναι, και για τους σοσιαλιστές και για τους δημοκράτες, εκείνο του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης (μέχρι τον αποχωρισμό) κάθε έθνους, δηλαδή κάθε κοινότητας που θεωρεί τον εαυτό της έθνος. Αδιάφορο προς τους μύθους του αίματος και της εδαφικότητας και χωρίς να αναγνωρίζει καμία καθαρά θρησκευτική ή ιστορική διεκδίκηση σε ένα δεδομένο έδαφος, αυτό το κριτήριο έχει το τεράστιο πλεονέκτημα ότι αναφέρεται μόνο στις καθολικές αρχές της δημοκρατίας και της λαϊκής κυριαρχίας και λαμβάνει υπόψη μόνο τις συγκεκριμένες δημογραφικές πραγματικότητες κάθε κατοικημένης περιοχής.

Αυτή η αρχή δεν εμποδίζει τους σοσιαλιστές να υπερασπιστούν την επιλογή που τους φαίνεται η πιο επιθυμητή ή η πιο προοδευτική σε μια δοσμένη ιστορική συγκυρία: κρατικός αποχωρισμός (ανεξαρτησία), ομοσπονδία, συνομοσπονδία. Το βασικό είναι τα ενδιαφερόμενα έθνη και εθνότητες να αποφασίσουν ελεύθερα για το μέλλον τους.

Αυτός ο κανόνας – τον οποίο έχει ενσωματώσει ο Λένιν στο μαρξιστικό λεξιλόγιο – είναι σήμερα περισσότερο απαραίτητος από κάθε άλλη φορά. Αλλά και πάλι, η εφαρμογή του στις παρούσες εθνικές συγκρούσεις δεν είναι πάντα εύκολη, ιδίως στην Ανατολική Ευρώπη και την πρώην ΕΣΣΔ. Σε πολλές περιπτώσεις η αλληλοδιείσδυση των εθνοτήτων είναι τέτοια που κάθε απόπειρα χάραξης συνόρων μέσα σ' αυτό το μωσαϊκό εγκυμονεί κινδύνους. Το όνειρο της εθνικής ομοιογένειας

στο εσωτερικό του κράτους, που κατατρώχει σχεδόν όλους τους εθνικισμούς, είναι μια πολύ επικίνδυνη προοπτική. Όπως παρατηρεί ο Ε. Χομπσμπάουμ σε μια νηφάλια ιστορική υπόμνηση:

«Η λογική συνέπεια της απόπειρας δημιουργίας μιας ηπείρου, σαφώς διαιρεμένης σε ενιαία εδαφικά κράτη, που το καθένα να κατοικείται από έναν ξεχωριστό, εθνικά και γλωσσολογικά ομοιογενή πληθυσμό, ήταν η μαζική εκδίωξη και εξόντωση των μειονοτήτων. Τέτοια ήταν και η δολοφονική *reductio ad absurdum* (εις άτοπον απαγωγή) του εθνικισμού στην εδαφική εκδοχή του, αν και αυτό δεν αποκαλύφθηκε ολόπλευρα παρά μόνο στη δεκετία του 1940»¹³.

Ας επιστρέψουμε στο αρχικό μας παράδοξο: σ' αυτό το παράξενο εθνικιστικό τέλος του αιώνα, τα πιο επιτακτικά προβλήματα έχουν σήμερα, περισσότερο από ποτέ, διεθνή χαρακτήρα. Η αναζήτηση τρόπου εξόδου από την οικονομική κρίση του πρώην «σοσιαλιστικού στρατοπέδου», το ζήτημα του χρέους του Τρίτου Κόσμου και η επικείμενη οικολογική καταστροφή – για να αναφέρουμε μόνον αυτά τα τρία παραδείγματα – απαιτούν πλανητικές λύσεις. Οι λύσεις που προτείνει το κεφάλαιο είναι γνωστές και τέλεια οργανωμένες σε παγκόσμια κλίμακα: αναπόφευκτα, σε όποια περιοχή και αν εφαρμόστηκαν, είχαν το ίδιο πάντα διπλό αποτέλεσμα: οι πλούσιοι γίνονταν πλουσιότεροι και οι φτωχοί φτωχότεροι.

Ποια είναι η διέξοδος απ' αυτή την ολοκληρωτική αρπάγη του «πραγματικά υπαρκτού» παγκόσμιου καπιταλισμού; Ο παλιός ψευδοδιεθνισμός της σταλινικής Κομιντέρν ή των οπαδών των διάφορων «σοσιαλιστικών πατριδών» είναι οριστικά νεκρός. Απαιτείται επιτακτικά μια νέα διεθνιστική εναλλακτική πρόταση των καταπιεσμένων και των εκμεταλλευομένων.

Και αυτός ο διεθνισμός του αύριο δεν μπορεί παρά να αναδυθεί μέσα από τη συγχώνευση της διεθνούς σοσιαλιστικής, δημοκρατικής και αντιιμπεριαλιστικής παράδοσης του εργατικού κινήματος (που παραμένει ζωντανή στους επαναστάτες διάφορων τάσεων, τους ριζοσπάστες συνδικαλιστές, τους αριστερούς σοσιαλιστές κ.λπ.) και της νέας παγκόσμιας κουλτούρας των κοινωνικών κινημάτων όπως είναι η οικολογία, ο φεμινισμός, ο αντιρατσισμός και η αλληλεγγύη προς τους λαούς του Τρίτου Κόσμου. Αυτές οι τάσεις μπορεί τώρα να είναι μειοψηφικές, αλλά εντούτοις αποτελούν το σπόρο για ένα διαφορετικό μέλλον και την τελική εγγύηση ενάντια στη βαρβαρότητα.

13. E.Hobsbawm, ό.π., σ. 133.

ISBN 960-7151-20-8

